

FIRST EDITION

COPIES 500

Printed by Ramanlal J Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao  
University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate,  
Palace Road Baroda and published on behalf of the Maharaja  
Sayajirao University of Baroda by Dr Bhogilal J Sandesara,  
Director, Oriental Institute, Baroda, March, 1963



---

Price Rs. 12/-

*Can be had of*

**UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT,  
Near Palace Gate, Palace Road, Baroda 1**

## FOREWORD

The second volume of the Āpastambaśrautasūtra with the Bhāṣya of Dhūrtaśwāmī is now being presented to the world of scholars as no. 142 of the Gaekwad's Oriental Series.

The work was entrusted to Mm. Pandita A. Chīnnaswāmī Śāstrī who could prepare the press-copy of this volume upto page 91 only and unfortunately expired before completing it. Consequently the work was entrusted to his son-in law Pandita Pattābhirāma, an equally erudite scholar to edit a Śrauta work of this type. He prepared the remaining presscopy exactly on the same lines and submitted it for publication.

The present volume of Āpastambaśrautasūtra contains Cāturmāṣya, Paśuhautra, Cāturmāṣyahautra and Prāyaścittas which are very rarely performed in these days. The learned editors have given in the foot-notes explanatory comments to elucidate the difficult portion of the Bhāṣya. The students of Mīmamsā and Sacrificial lore will certainly be benefited by them.

We acknowledge with thanks very valuable help rendered by Shri J. S. Pade, Research Officer, Oriental Institute, in seeing this volume through the press.

We are also thankful to the University Grants Commission and the Government of Gujarat for jointly giving full financial assistance in publishing this volume in the Gaekwad's Oriental Series.

ORIENTAL INSTITUTE  
Baroda, 26-3-1963

B. J. SANDESARA  
Director

॥ श्री : ॥

चिपयानुक्रमः ।

- १ चातुर्मास्यानि ।
- २ षशुद्वैत्रम् ।
- ३ चातुर्मास्यहोत्रम् ।
- ४ प्रायश्चित्तानि ।

# आपस्तम्बश्रौतसूत्रीयं धूर्तस्वामिभाष्यम् ॥

अष्टमप्रश्ने प्रथमः पटलः

अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति ॥ १ ॥

चातुर्मास्यैरिष्टान् चातुर्मास्ययाजी । तस्य चातुर्मास्ययाजिन अक्षय्य भवति सुकृतम् । <sup>१</sup>न शक्य क्षपयितुमिति <sup>२</sup>अक्षय्यम् । गोभन कृत सुकृतम् । चतुर्षु मासेषु क्रियन्ते इति चातुर्मास्यानि । तद्याजिन पुण्यमक्षय्य भवति । तदेतच्चातुमास्याना फलम् । न चान्येषा कर्मणामानर्थक्यम् । अन्यथालक्षणस्य सुखत्रिगोपम्य<sup>३</sup> कर्मान्तरैरुपजननात्<sup>४</sup> । <sup>५</sup>कर्मसमुदायनाम चातुर्मास्यानीति ॥ १ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजेत ॥ २ ॥

<sup>६</sup>फल्गुनीभ्या युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी, तथा चैत्री । यस्माद्विधैर्वैरग्निरिष्ट

१ B MS<sub>2</sub> reads न शक्यते

२ Ibid, उपादानत्

- क मोक्षरूपः साक्षित्यमिति रामामिचित् । अल्पकालिकेन भोगेन क्षपयितुमशक्य पुण्यमिति रददत्त ।  
ख अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोतिष्ठोमादीनामविशेषेण स्वर्गाद्यत्वं ध्रुवणेऽपि तत्र तत्तत्स्वर्ग स्वर्गपत फाल्गुनी वा विशेष परिश्रुष्योपपत्ति क्रियते । तद्वदनापीति । ‘फलस्य कर्मनिष्पत्ते तेषा लोकात् परिमाणत फलविशेष स्यात्’ (जे सू १२१७) इति महर्षिचैमिनिनाप्युक्तम् ।  
ग वैश्वदेववर्णप्रधासप्तारुमेधशुनासीरीयाख्याना मामचतुष्टयनिर्वह्याना कर्मणा समुदायस्यैतन्नाम चातुर्मास्यानीति ।  
घ अत्र न पूर्वयो फल्गुन्योर्ग्रहणम् । “एषा वै जघन्या रात्रिस्सवत्सरस्य यत् पूर्वं फल्गुनी” इति तथार्थत्सरान्तत्वधरणेन शाश्वतरा गणनीयत्वात् “वसन्त वैध्रुवेन यजेत” इत्यनेन विरोधापत्ते । किन्तुत्तरे फल्गुन्यौ । तयोरेव वत्सरादिवध्रुवणात्—“एषा वै प्रथमा रात्रिस्सवत्सरस्य यदुत्तरे फल्गुनी” इति । अतस्त्वयुक्तं वै पौर्णमास्यत्र आयेति । फाल्गुनी हस्तयुक्तापि गृह्यते । तथा चैत्री स्वातीयुक्तापीति रामामिचित् ।

कर्मममुदायेनातोऽस्य सज्ञा वैश्वदेवमिति । “यद्विश्वेदेवास्ममयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वं” इत्यस्य निर्वचनम् । तेन वैश्वदेवेन यजते । यस्या पौर्णमास्या वसन्तो भवति ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन् पर्वणि पञ्चहोतारं मनसानुद्गृत्याहवनीये भग्नं हुत्वा न्यारम्भणीयाभिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं पार्जन्यञ्च चरुम् ॥ ३ ॥

इह पूर्वं परे चतुर्दशी, न पौर्णमासी, <sup>१</sup>पौर्णमास्यामिध्यावचनात् । सार्वमेधेषु पौर्णमास्या विप्रकर्षात् । हुतेऽग्निहोत्रे सङ्कल्य — चातुमास्यैर्यध्ये, अक्षय्य मे सुकृत भवत्विति । ततो विहृत्याग्निं मनसा हृत्यते <sup>२</sup>सर्पे पञ्चहोता । तस्मिन्मौ <sup>३</sup>परित्यक्तेऽन्यारम्भणीया । <sup>४</sup>विद्युदसि । ततो विहरणमन्यन्वाधानादि । उपदेश — कृत्वा विद्युदसीमन्यारम्भणीया । <sup>५</sup>नतुमङ्कल्य । काम । पञ्चहोता । मनसा समग्रह उपाशु । न पुनर्विद्युदसि । पुनर्विहरणमन्यारम्भणीयेति । पर्जन्याय जुष्टम्, पर्जन्य हव्य रत्नस्य, पर्जन्याय वो जुष्टम्, पर्जन्यमावह, पर्जन्यम्याहम्, उभावाग्नेयविकारो, अन्नादो भूयासमिति मन्त्राभिघारणाभिमर्शनं चतुधाकरणानि क्रियन्ते ॥ ३ ॥

“वैश्वानरो न ऊत्या, पृष्टो दिवि” इति वैश्वानरस्य याज्यानुवाक्ये । “पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पृत्राय मीहुवे । स नो यवसमिच्छतु ॥ अच्छावद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास । कनिकदद्रूपभो जीरदानू रेनो दधात्वोपधीषु गर्भम्” इति पर्जन्यस्य । हिरण्यं वैश्वानरे ददाति, धेनुं पार्जन्ये । सिद्धमिष्टिस्सन्तिष्ठते ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा इमे यो हिरण्यधेनु । उपदेश — ब्राह्मणा हिरण्यं वैश्वानराय यो ददामि, धेनु पर्जन्यायेति । तदङ्गत्वादन्यारम्भणीयापि ॥ ४ ॥

१ B MS<sub>1</sub> reads सवत and क' reads सति

२ B MS<sub>1</sub> omits अग्नी

३ Ad MS reads विद्युत्

४ B MS<sub>1</sub> reads अय before ऋतु

क गीमासकैस्तु — विश्वदेवदेवतात्वाभिधायकघटितं वत् समुदायस्यापि वैश्वदेव इति नाम छानि यायेन इयुक्तम् । मा गवाचार्यास्तु — तमयमग्रीतुर्वचनम् । ‘इज्य तेऽय यजते वा विश्वेदेवा इतीदृशी । निष्कृतिः’ इति वदन् ।

ख पूर्वस्मिन् सूत्रे पौर्णमास्या यागवचनान् तत्पूर्वदिनस्य चतुर्दशीत्वावस्थभावात् इह चतुर्दशेन पूर्वपर्वशब्देनोच्यत इति ।

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ॥ ५ ॥

प्राचीनप्रवणे 'अन्वारम्भणीयं' हविरिदमेपां मयि' इति । <sup>क</sup>अन्येषां "समे दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इति विधिः । अतः प्राचीनप्रवणत्वविधानम् । <sup>ख</sup>अनुदवसितस्यापि प्राचीनप्रवणा भूमिः क्रियते । वरुणप्रघासेषूदवसनविधानात् ॥ ५ ॥

पशुबन्धवद्गार्हपत्यादग्निं प्रणयन्नोच्यतहोमं जुहोति ॥ ६ ॥

त्यक्तेऽग्रावन्वारम्भणीयार्थे वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदसि । ततः पशुबन्ध-  
वत्प्रणयनम्, प्रकृतिवद्वा । उपदेशस्सर्वत्रादौ विद्युदसि । उच्यतहोमस्य निवृत्तिः — "पूर्वं  
यत्सन्नपरो भवासि" इति "लिङ्गात् ॥ ६ ॥

"ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम्" इति होतुरभिजायाहव-  
नीयायतन ऊर्णास्तुकं निधाय तस्यामग्निं प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

अन्यसम्भारनिवृत्तिः <sup>घ</sup> । ऊर्णास्तुकैव शुक्ला, पेतस्यान्तरा शृङ्गीया, <sup>च</sup>परिसख्यानात् ।  
अतिमुक्त्यन्तं <sup>छ</sup>पूर्ववत् । <sup>ज</sup>ततोऽन्यन्वाधानम् । वैश्वदेवं हविरिदमेपा मयीति । अपाशुकेऽ  
'प्यूर्णास्तुकेत्युपदेशः ॥ ७ ॥

१ B MS १ omits इदमेपा मयि

२ 'क' reads अममवसितस्यापि

३ 'घ' reads अन्वाधानम्.

४ Ad omits अपि.

क. इतरेषां पर्वणा वरुणप्रघाससाक्रमेधशुनासीरीयाणां प्रकृतौ "समे दर्शपूर्णमासाभ्याम् यजेत" इति  
विहितं समदेशोऽतिदेशेन प्राप्नोतीति ।

ख. अत्र वैश्वदेवे पर्वणि उदवसानानुदवसनयोर्नाग्रहः । उदवसनस्य वरुणप्रघास एव नियमनात् ।  
प्राचीनप्रवणता तु मुख्यतयात्र विधीयते उदवसनतदभावासाधारण्येन । अतस्सैवान् सम्पादनीयेति ।  
उदवसन पूर्वदेश परित्यज्य स्थानान्तरगमनम् ।

ग. पशौ प्रणयनानन्तरं विहितं उच्यतहोमे यो विहितो मन्त्रः "तत्र पूर्वं यत्सन्नपरो भवासि" इति  
धूयते । तस्यायमर्थः — "यस्मादाहवनीयः पूर्वस्सन् अपरो भवासी" इति । आहवनीयस्य पूर्वपर-  
भावः सत्येन्नोत्तरवेदिप्रणयने । प्रष्टवे चोत्तरवेद्यमानान् लिङ्गविरोधान्नोच्यतहोम इति ।

घ. पाशुकप्रणयनेऽपि गुम्फादीनां सम्भाराणां निवृत्तिरिति ।

च. पाशुकस्य प्रणयनस्यात्र विधानादेव तदङ्गभूतस्योर्णास्तुकानिधानस्यापि प्राप्तिरसम्भवात् पुनस्तद्विधानं  
तदितराङ्गानि परिसृष्ट इति ।

छ. See. आप. धौ. ७.७.२ for अतिमुक्तिहोम.

नानुत्तरवेदिके पाशुकं प्रणयनं विद्यत इत्यपरम् ॥ ८ ॥

अनुत्तरवेदिकवचनात् यत्रोत्तरवेदिवरुणप्रघासेषु महाहविषि च, तत्र नित्यं पाशुकं प्रणयनम् । इतरथा वैश्वदेवद्विकल्पस्स्यात् ॥ ८ ॥

अग्नीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वैश्वदेव्या आमिक्षाया वत्सान-  
पाकरोति ॥ ९ ॥

क अपूर्वमुपदिष्टमित्यन्वाधानादेः पुनरनुक्रमणम् । मध्येऽयननिवृत्यर्थम् । उपदेशः  
“ विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवभागम् ” इत्यामावास्यां तन्मम्, शाखाधर्माणां पूर्वप्रवृत्ते ॥ ९ ॥

प्रसूमयं वह्निः प्रस्तरश्च ॥ १० ॥

पुष्पिता दर्भाः प्रसूमयाः । प्रस्तरस्य पुनर्विधानाच्चातुर्मास्यप्रकरणे वह्निर्ग्रहणेन प्रस्तरो  
न गृह्यते । अतस्त्रेधा वह्निस्सन्नद्धं भवतीति न प्रस्तरेण सह बध्यते । तथाच “यन्सान्त-  
पनस्य वह्निः तद्गृहमेधीयस्येति सान्तपनीयस्य सूक्तवाक्ये प्रस्तरः प्रद्वियते । गृहमेधीये चान्य  
‘आद्वियते । अन्यत्र तु’ वह्निर्ग्रहणेन गृह्यते । यथा शरमयं वह्निरिति प्रस्तरोऽपि शरमय एव ।  
केचिदाहु —वह्निर्ग्रहणेन ‘प्रस्तरग्रहणसिध्यर्थं पुनर्वचनमिति ॥ १० ॥

त्रेधा सन्नद्धं पुनरेकधा तस्मिन् मन्त्रः ॥ ११ ॥

१ ‘क’ reads तदा

२ ‘व’ reads आनीयते

३ ‘व’ omits तु.

४ ‘स’ ‘व’ read प्रस्तरस्य ग्रन्थ

क. पूर्वं पाशुकप्रणयनविधानात् अनन्तर प्रसूमयवादिविधानात् अपूर्वविहितैरेभिः प्राहता अग्न्य-  
न्वाधानादयो भिन्नतन्त इति शङ्का स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमेव प्रकृतिसिद्धान्तमप्यन्वाधानादीनां पुनः  
पाठ इति । उपदेशमतं तु—अग्न्यन्वाधानानन्तरं वत्सापावरणात्पूर्वं “पुरा वत्सानपास्तोरमा-  
वास्याया जायापती अधीतः” (आप. श्रौ. ४.२.३.) इति प्राप्तस्य यजमानस्य प्रतिषेधार्थं  
प्राकृतानुक्रमणम् । अग्नीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वत्सापावरणमेव वर्तय्यम्, न मध्ये निश्चिदिति ।

ख. शाखाहरणादीनामामावास्याधर्माणां पूर्वमारब्धत्वात् प्रवृत्तिकमेव पुनरपि तेषामेव प्राप्तिरिति । see  
पृ. मी. ५.१.५ for प्रवृत्तिकम्.

ग. चातुर्मास्यप्रकरणे वह्निर्ग्रहणेन प्रस्तरस्य न ग्रहणम् । अन्यथा सान्तपनगृहमेधीययोः वह्निरेतत्वे  
विहितत्वेऽपि न तेन प्रस्तरैकत्वं सिध्यतीति सान्तपनीयप्रस्तरस्य तदीयसूक्तवाक्य एव ग्रहणम् ।  
गृहमेधीयस्य तु प्रस्तरस्याग्न्यस्य ग्रहणमिति ।

त्रेधा सन्नहने<sup>१</sup> मन्त्र । त्रेधा तूर्णानि बध्यते । निधनबहुत्वेऽपि त्रिरेव सम्भरणम्,  
<sup>२</sup>एकीकृतत्वात् । “अलुभिना योनिः” इति प्रस्तरस्य सम्भरणम् । येषां बहिर्ग्रहणेन गृह्यते  
 तेषां सह प्रन्तरेण बन्धनम् । प्रस्तरमन्त्रस्य लोपः ॥ ११ ॥

**तथेध्मस्त्रयोविंशतिदारुः ॥ १२ ॥**

तथेध्मः प्रसूय पुष्पितानां खदिराणां पलाशानां वा । त्रयोविंशतिदारुः सह  
 परिधिभिः । परिधिभिस्तु सर्वं त्रेधा बध्यत इति पुनरुच्यते ॥ १२ ॥

**त्रीन् कलापान् सन्नह्यैकधा पुनस्सन्नह्यति पूर्ववत् ॥ १३ ॥**

त्रीन् कलापानिति । एकधा पुनस्सन्नह्यति पूर्ववत् । एकधा सम्भरणस्यैव मन्त्रः ।  
 तदेव तु मन्त्रवत्सन्नहनम्<sup>३</sup> । उभयत्र केचित् । पूर्ववद्वैश्वदेव्या साय दोहं दोहयति वैश्वदेव्या  
 यथा प्राकृतो विधिः । प्रकृतौ यद्याहवनीये श्रवणमिहापि तथैव । येन मन्त्रेणाधिष्ठिता  
 कुम्भी इहापि स एव मन्त्र इति । येषां कलापसन्नहने मन्त्र एकधा सन्नहनेऽपि, न तु तेषां  
 चोद्यः । न ह्येव परमार्थः ॥ १३ ॥

**वैश्वदेव्यास्सायं दोहं दोहयति ॥ १४ ॥**

वैश्वदेव्यास्सायं दोहं दोहयति, सान्नाय्यविस्तरात् । ‘विश्वेभ्यो देवेभ्यो हवि-  
 रिन्द्रियम्, विश्वेभ्यो देवेभ्यो हव्यम्, विश्वेभ्यो देवेभ्यो दधि, विश्वेभ्यो देवेभ्यो हवि  
 कृण्वन्तः’ इत्युक्ते<sup>४</sup> उपदेगेन<sup>५</sup> । प्रकृतिनदारण्याग्रनान्तम् ॥ १४ ॥

**इति प्रथमा कण्डिका**

१ Ad reads सन्नहनमत्र

२ ‘क’ reads एकीकृतम्

३ Ibi सन्नहनमिति यच्चि

४ ‘क’ omits एव

५ ‘प’ reads न तथैव

६ ‘क’ reads सान्नाय्यविस्तरात्

७ Ad reads उपदेसः

१ त्रीन् कलापान् सन्नह्य, एकधा पुनस्सन्नह्यति पूर्ववत् इति सूत्रच्छेदः । वैश्वदेव्या इत्यादिसूत्रान्तरम् ।  
 अस्यायमर्थः — तद्विस्मयसन्नहनम् ( ८१११ ) इध्मस्यापि सन्नहनम् । अतश्चेकधा सन्नहनस्यैव  
 मन्त्रप्रवर्तनमिति । क्वचित्पूर्ववद्वैश्वदेव्यास्योऽपि सन्नहनम् सन्नहनद्वयेऽपि मन्त्रप्रवर्तनमिति । वैश्व-  
 देव्या पूर्ववत् प्रकृतियत् सायं दोहः । प्रकृतौ यदि आहवनीये श्रवणं तदेवमपि तथैव । तथा  
 कुम्भीविश्रवणेऽपि प्रकृत्यैव एव मन्त्र इति । नायं मनुस्मृत्यैव इति भाष्यकाराणाम् ।

२. “उपदेगेऽपि यथाय” इत्युपदेसरूपमन्त्रे “इन्द्राय हविः कृण्वन्तः” इति देवतासंख्यानिधानेन  
 समवेतार्थान् विष्टतावन्नेत्रपदस्थाने विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्युक्ते<sup>४</sup> उपदेगेन<sup>५</sup> इति ।



श्वो भूते पात्रसंसादनकाले पालाशं वाजिनपात्रं प्रयुनक्ति  
सूचं वा ॥ १ ॥

श्वो भूते पात्रसंसादनकाले पृषदाज्यधानी 'द्वितीयोऽभृत् द्वे आज्यस्यारयो ।  
प्रातर्दोहपात्रान्ते वाजिनपात्रम् । न चास्य जुह्वर्मा 'इहान्यन्धनात् । 'सूत्रकारेण पालाश-  
ग्रहणाच्च । अन्यत्र तु मर्मेत्र सम्प्रप्ताति, 'श्रेष्ठत्वात् वाजिनस्याप्रयोजकत्वात् ॥ १ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति यथासमाम्नातमष्टौ  
हवींषि निर्वपति ॥ २ ॥

यथासमाम्नातं 'राजसूये नैव पाठकमेण । अष्टावेव हवींषि । यद्यपि द्वयो  
पात्रयोरामिक्षा धियते, तथाप्येकं हविशमिथा ॥ २ ॥

तेषां पौष्णान्तानि पञ्च सञ्चराणि ॥ ३ ॥

सञ्चरन्नि परैचतुष्टयमिति पञ्चमञ्चराणि ॥ ३ ॥

पिष्टानां पौष्णं अपयति ॥ ४ ॥

पिष्टानां तण्डुलानां पौष्णश्चरुः, 'सर्पत्रादन्तकत्वात् । अग्नये जुष्टं निर्वपामि,  
सोमाय 'जुष्टम् इत्यादि समानम् । सवित्रे, सरस्वये, पूष्णे, मरुद्भ्यः, द्यावापृथिवीभ्याम्,  
अग्ने हव्यं रक्षस्वेति समानम् । 'सोम, सवित्, सरस्वति, पूष्न् । मरुतो हव्यं ३ रक्षध्वम्,  
द्यावापृथिवी हव्यं ३ रक्षध्वम् । तण्डुलप्रक्षालननिनयने कृते यथाभागं व्यावर्त-मिति चरु-  
पुरोडाशीयानां विभाग । व्यावर्तधामित्युपदेश । यत्र द्वेधावस्थानम्<sup>१</sup> । पुरोडाशार्थानाममि-  
मर्शनम्—इदमग्ने, सवितु, पूष्ण, मरुता, द्यावापृथिव्यो । इदं सोमस्य सरस्वत्या इति

१ Ad omits द्वितीय

२ 'क' reads निबन्धनात्

३ 'घ' 'ङ' read रात्रयुक्ते तैजैव

४ 'क' reads जुष्टं निवपामीत्यादि

५ B MS<sub>2</sub> reads सोम हव्यं सविर्ह-व, सरस्वति हव्यं, पूष्न् ह-यम्

६ Ibid अवस्थापनम्

क जुह्वधर्मक वपने पालाश वम् प्राप्नो येवेति पालाशग्रहणमनर्थकं स्यादिति ।

ख. प्रधानस्यैव धर्मप्रयोजकत्वम् । वाजिनस्य तु अश्वत्वात् तदप्रयोजकत्वम् । अतोऽपि न पालाश-  
त्वादयो जुह्वधर्मा इति ।

ग. "पूरा प्रपिष्टभाग अदन्तको हि" इत्युक्तस्यादन्तकत्वरूपहेतोस्सर्धनाविशेषादपि पिष्टप्राप्तिरिति ।

'चर्वथानाम् । तत कृष्णाजिनादानादि, अग्नये जुष्टमधिपामि, सवित्रे जुष्टमधिपामि, मरुद्भ्यो जुष्टमधिपामि, द्यावापृथिवीभ्या जुष्टमधिपामि, "धान्यमसि धिनुहि देवान्" इत्यधिप । एव सप्तप, जुष्टादुत्तरं सप्तपामि इति क्षेप । "अग्नये जुष्ट सप्तपामि" इति । एवमुत्तरत्रापि । उपदेशोऽधिपसप्तपयोऽस्मासेन । अग्नये सवित्र इति । जुष्टादि समानम् । तण्डुलानामुत्पन्ने कृते पौष्णार्थचरोरुपदेशेन<sup>१</sup> त्रिमास । यथाभाग व्यावर्तयामिति, इदमग्ने, सन्तु, मरुता, द्यावापृथिव्यो, इदं पूष्ण, पिष्टानामेव धर्मोऽसीत्यधिश्रयणमिति । यथाभागं व्यावर्तयामिति तु न्याय । चरोरिवास्य पात्र । पुरोडाशस्यपिण्डं कृत्वा कपालेऽधिश्रयणं मन्त्रेण, स्थाल्या कपालधर्मिण्या क्षिप्यते । व्यावर्तयामिति आग्नेयमपच्छिद्य व्यावर्तयामिति चरु बहुवचनेन द्वावपच्छिद्य पुरोडाशावुत्तमौ द्विवचनेन<sup>२</sup> विभजति । इद सोमस्य, इद सरस्वत्या इति चर्वोरपि कृत्वा इद मरुता, इद द्यावापृथिव्योरित्युत्तमयो<sup>३</sup> ॥ ४ ॥

तप्ते प्रातर्दोहे सायं दोहमानयति ॥ ५ ॥

एव क्रमेणाधिश्रित्य स्वकाले कृते प्रातर्दोहे मारुतमधिश्रित्य तप्ते प्रातर्दोहे सायं दोहानयनम् । पश्चादेककपालस्याधिश्रयणम् । 'सर्वपुरोडाशानामधिश्रयणोत्तरकालमित्युपदेश'<sup>४</sup> । पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षात्पयस्या करोतीति निर्देशात् । सर्वे पुरोडाशधर्माश्चरुपु<sup>५</sup> । अर्थ-लुप्तस्य निवृत्तिं प्रधानशुद्धीकरणपरितपनाभिज्वलनाध्यहनादे । "चरुगतासु यजुरुत्पूतासु अधिश्रयण पुरोडाशस्य ।<sup>६</sup> यावदुक्ता पुरोडाशधर्मा, इत्युपदेश ॥ ५ ॥

१ B MS<sub>1</sub> चर्वथयो

२ व' reads चरो पुनरुच

३ B MS<sub>2</sub> adds सप्तपुरोडाशानामधिश्रयणोत्तरकालमित्युपदेश before विभजति

४ B MS<sub>2</sub> omits सर्वेत्यादि उपदेश इत्येतम्

५ B MS reads चरुं तु

क पुरोडाशयोरभिर्गमनमिति शेषः ।

ख सोमे सवनीयहविर्निर्वापप्रकरणे "इन्द्राय पुरोडाशम्, मित्रावरुणाभ्या पयस्याम्" इति पठितम् । तत्र यथ पाठमेव चाधिश्रयणं प्राप्नोतीति पुन 'पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षात्पयस्या करोति' (आप. श्रौ. १२.४.११) इति विधानादवनगम्यते सर्वपुरोडाशाधिश्रयणानन्तरमेवामिक्षाकरणमिति । अन्तर्गतरूपान्पुरोडाशमप्याधिश्रित्यान्ते आमिक्षाकरणमिदमुपदेश इति ।

ग अत्र चरुपाकार्थमाश्रयते चरशब्देन । पात्रगतासु 'अन्या वा यजुपोऽय' (आप. श्रौ. १२.४.४) इत्यादि विधानात्पूजास्वप्सु तण्डुलानां मन्त्रेणाधिश्रयणमिति ।

घ उपपन्नादीनां केवाग्रिमम्भक्तशक्तिकानामपि पुन पाठादिनरेषां निवृत्तिरित्युपदेशः ।

यत्संचर्तते सामिक्षा । यदन्यत्तद्वाजिनम् ॥ ६ ॥

‘कठिनभावेन यत्सर्तते सा अमिक्षाद्रज्यम् । यदन्यत्तद्वाजिनम् ॥ ६ ॥

पशुयत्सम्प्रेषः । तथाज्यानि ॥ ७ ॥

सम्प्रेषकाले प्राप्ते पशुवन्नित्यस्सम्प्रेष इत्युपदेश । आज्यान्यपि पशुवत् ॥ ७ ॥

घृषदाज्ये विकारः । महीनां पयोऽसीति घृषदाज्यधान्यां द्विराज्यं  
गृह्णानि द्विर्दधि सकृदाज्यम् ॥ ८ ॥

“महीनाम्” इत्यनेनैव द्विराज्यं गृह्यते । दधि द्वि सकृदाज्यम् । पञ्चकृत्वो  
महीना पयोऽसीति । <sup>१</sup>त्रिरुदेय । <sup>२</sup>अत्र नित्यो दधिसम्कार । आग्नेयसावित्रसारम्भतपोष्णा-  
नाममिमन्त्रणामिधारणादि आग्नेयवत् । तूर्णामितरेषाम् । प्रातर्गोहवदामिक्षाया ॥ ८ ॥

उद्वासनकाल आमिक्षां संरत्य द्वयोः पात्रयोरुद्धृत्य वाजिनैक-  
देशेनोपसिञ्चति ॥ ९ ॥

मारुतमुद्वास्यामिक्षा सहत्य वाजिन कृत्वा तामेव द्वयोः पात्रयोः कृत्वा वाजिनेन  
सिञ्चति । <sup>३</sup>न <sup>४</sup>क्षनुद्वासिताया कात्स्न्येनोद्धरणं शक्यते कर्तुम् । यथैव <sup>५</sup>मेपयोर्लोमशत्वम् ।  
<sup>६</sup>केचिदनुद्वास्योद्धृत्यैकस्मिन् पात्रे आमिक्षामेकस्मिन् <sup>७</sup>पात्रे वाजिनम् । पश्चादेकरूपालस्यो  
द्वासनम् । <sup>८</sup>‘ग्रहकद्वययुक्तैका’ <sup>९</sup>पात्री ॥ ९ ॥

१ Ad MS reads कङ्कशमग्नेन

२ B MS, reads वेधिति य दधिमस्कारमाहु

३ Ad MS adds उद्वास्योद्धरणवामिक्षाया before नति

४ Ad MS reads कर्तुं शक्यते

५ ‘क’ reads केचिदुद्धृत्य

६ Ad MS omits पात्र

७ ‘क’ reads प्रत्येकैका

क ग्रहणस्याह सरङ्गरत्वाद् दद्रोऽपधानत्वेन प्रधानभूताज्यग्रहण एव स न इत्युपदेशमतम् ।

ख, ग उद्वासनकालेऽनैडकीमिहर्णाभिर्मन्त्रप्रतिवृत्ती लोमशौ कुरुत (आप धौ ८६११) इति  
कर्ममिति तयोर्मपयोर्लोमशकरण विहितम् । तत्रैकादशसु कालेषु मयीमधिधयति अत्रासु मेपम्  
(आप धौ ८६५) इति कृत्राधिप्रयणयोर्मपयोरुद्वापनमत्वा लोमशत्वसम्भादनं यथा दुश्शक्त  
तद्दनुद्वासिताया आमिक्षायाः कात्स्न्येनोद्धरणं दुश्शक्तमिति ।

घ पौष्णयावापृषध्वयो हविषोर्धारणार्थमिव पात्री ।

अलङ्करणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयत्याविः पृष्ठं वा कृत्वा  
व्याहृतिभिर्हवींष्यासादयति ॥ उत्करे वाजिनम् ॥ १०, ११ ॥

आमिक्षावाजिनवर्जमलंकृत्यालङ्करणमन्त्रेण<sup>क</sup> पूरयत्येककपालम् । भूर्भुवस्सुवरित्या-  
सादनं युगपत् । असम्भवे र्नावृत्तिः । न व्याहृतिभिर्वाजिनम् । विकृतौ धर्म उच्यमानः  
प्रधानार्थो भवतीति । न च प्राकृतो मन्त्रः । अप्रयोजकत्वात्<sup>ख</sup> । न चोत्करे वेदिधर्माः,  
एतस्मादेव<sup>ग</sup> । सूत्रकारमतिश्च 'अष्टौ हवींषि निर्वपती'त्यष्टावेव हविर्ग्रहणेन गृह्यन्त इति ।  
केचित् 'प्रियेणे'त्यासादयन्ति । कुर्वन्ति च<sup>घ</sup> वेदिधर्मानुत्करे सान्नाय्यविकारत्वात् । 'उप-  
देशस्तु'<sup>ङ</sup> व्याहृतिभिर्वाजिनासादनम् उत्करे वेदिधर्मा इति ॥ १०, ११ ॥

पञ्च होत्रा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्नान्यभिमृशति ॥ १२ ॥

सर्वाभिमर्शनप्रत्याम्नाय<sup>च</sup> पञ्च होता । साधारणवैशेषिकाभिमर्शनं कृत्वा अधिकं  
पञ्च होतेत्युपदेशः<sup>छ</sup> । आग्नेयवच्च सावित्रम्य । दधि 'प्रातर्दोहविकाराभ्या'<sup>ज</sup> मन्त्राभ्या-  
मामिक्षाभिमर्शनम् ॥ १२ ॥

१ B MS २ omits from उपदेशस्तु to वेदिधर्मा इति ।

२ B MS reads दध्म प्रतिर्दोहविकारत्वाद् दध्मा मन्त्राभ्याम् ।

क. 'देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु' इत्यलङ्करणमन्त्रः । एककपालेऽभिपूरणस्यैवाऽलङ्करणरूपत्वात्  
तत्र तन्मन्त्र इति । एककपालपुरोडाशाधारभूतस्य पात्रस्य पूरणमाज्येन कर्तव्यम् । आविःपृष्ठ-  
यथा पुरोडाशस्योपरिभागो दृश्येत तथा ।

ख. वाजिनस्याप्रधानत्वेन धर्माप्रयोजकत्वादिति ।

ग. अप्रधानत्वेनाप्रयोजकत्वादिति ।

घ. केचित्पु दधिपयोरुपसान्नाय्यप्रभवत्वाद्वाजिनस्य सान्नाय्यधर्मत्वं, तदर्थं चोत्करे वेदिस्थानापक्षे वेदि-  
धर्मप्राप्तिं चेच्छन्तस्तत्र तान् कुर्वन्ति इति । अत्राप्तमतिः वेचिदित्यनेन प्रदर्शिता भाष्यकारेण ।

ङ. वाजिनस्यापि हविर्भवमस्त्येव । अतो व्याहृत्यभिरासादनं वेद्या प्राप्तम् । वेदिस्थान उत्करो विधीयते ।  
न तु उत्करे वेदिधर्माः कर्तव्याः । वेदिशद्वस्योद्धननादिसस्कारवाचित्वेन यजोद्धननादिकं तत्र वेदि-  
त्वापत्त्या उत्करत्वमद्वापत्तेः उत्करे वाजिनमिति विधिबाधापत्तेरित्युपदेशमतमिति ।

च. सम्भवत्प्राप्तिकस्यापि पुनर्विधानादितरेषामभिमर्शनमन्त्राणां निवृत्तिरिति ।

छ. अष्टपाना सम्भवति समुच्चये बाधस्यायुक्तत्वादित्युपदेशाशय इति ।

ज. विकाराभ्यां विकारविशिष्टाभ्याम् । दधमिन्द्रियममृतं यत् पृथिवीम्, इति मन्त्राभ्यां शतदधिपद-  
स्थाने ऊहितामिक्षापदविशिष्टाभ्यामामिक्षायां अभिमर्शनमिति । See आप. धौ. ४ ८-३ for  
these two.

## पशुवन्निर्मन्थयः सामिधेन्यश्च ॥ १३ ॥

लौकिकमधिमन्थनशकलं सुवेणाभिहोमान्तं कृत्वा वेदविधानम् । सप्तदश सामिधेन्यः । <sup>१</sup> 'त्वं वरुण' इति सर्वेषां परिधानीया । 'दुगे अग्न आज्यस्य निगन्तु, उपासा नक्ता अग्न' आज्यस्य वीताम् । 'दैव्या होतारा अग्न आज्यस्य वीतां, तिस्रो देवीरग्न आज्यस्य त्रियन्त्विति' ॥ १३ ॥

नव याज्याः । चतुर्थोत्तमावन्तरेण पाशुकाश्चत्वारो दुरः-  
प्रभृतयः प्रैपप्रतीकयाज्याः ॥ १४ ॥

प्रतीकं मुखम् । प्रैपमुक्ता याज्याः ॥ १४ ॥

पशुवत्समानयनम् ॥ १५ ॥

पशुवत्समानयनं चतुर्थाष्टमयोः । पशुवच्चानुमन्त्रणं स्यात् । अयं सूत्रकाराभि-  
प्रायः । <sup>२</sup> उपदेशश्च । न्यायस्तु चतुर्णामगन्तुकत्वात् द्वौ वर्हिर्विकारौ द्वावुत्तमस्य ।  
अतश्चतुर्थसप्तमयोस्तमानयनमनुमन्त्रणञ्च । यो यस्य विकारस्तदर्थः । पशौ चतुर्थोत्तम-  
विकारादौ समानयनमेवमिहापि ॥ १५ ॥

प्रचरणकाल उपांशु सामित्रेण प्रचर्य पूर्ववदेककपालेन प्रचरति ॥

<sup>३</sup> सोमम्याहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम् । सक्तुरहं देवयज्ययाऽनादौ भूयासम् ।

१ त्व वरुण उत मित्रो अग्न । त्वां वर्द्धन्ति मणिभिर्वन्दिषा । त्वे सुवर्णानि सन्तु द्य पातस्वस्तिभि  
स्मदान ॥ (तै भा ३ ५. २ ३ )

२ 'क' Omits अग्न ।

३ Ad. MS. omits उपदेशश्च ।

क परिधानीया अन्तिमा ऋक् । दशपूर्णमासयोस्सामिधेनीषु तस्या एवान्ते पाठात् पशौ तथैवातिदेशान्  
पशुवत्सामिधेन्य इत्युक्तत्वादिति ।

ख श्रीह प्रयाजानिएवा चतुर्थाष्टमे औपश्रुतस्याऽऽज्यस्यैकदेश जुहासामानीय चतुर्धाहीन सप्तमान्तान्  
प्रयाजान् पुर्वात् । ततोऽष्टमप्रयाजारम्भे सर्वमौपश्रुतमाज्यं जुहामानीयाष्टमनवमौ प्रयाजौ पुर्वात् ।  
तत्र 'वसन्तमृतूना ग्रीणामी' इत्यादि प्रथमप्रयाजानुमन्त्रणम् । 'ग्रीष्म' मित्यादि द्वित्र्यादि द्वितीयस्य ।  
'वर्षा' इत्यादि तृतीयस्य । चतुर्थप्रश्रुतिषु सप्तमान्तेषु शरदमृतूना ग्रीणामीत्यनुमन्त्रणम् । अष्टम-  
नवमयोः हेमन्तशिविरावृत्तौ ग्रीणामि' इत्यनुमन्त्रणमिति ।

ग. अग्नीषोमान्तर्गतसोमरूपप्राकृतदेवताऋत्वादग्नीषोमविकारत्वमग्रीहृत्य तृतीयमनुमन्त्रणं वृत्रहा भूयास-  
मिति । सक्तेन आग्नेयविकारः ।

मरुतामहं<sup>१</sup> देवयज्ययेन्द्रियाव्यञ्जादो<sup>२</sup> भूयासम् । स<sup>३</sup> पञ्चानां प्रत्यक्षाम्नातानि । यद्यप्येक-  
कपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः । आग्रयणे कर्मणि तद्वद्धमिति <sup>४</sup>पूर्ववदेककपालेनेत्युच्यते<sup>५</sup> ।  
उद्धृत्य वर्हिपदं कृतेत्येवमाद्या प्रचरणात् । सवित्रे सवितारं, सवितुः, सवितेदं हविः ।  
सरस्वत्यै, सरस्वती, सरस्वत्याः, सरस्वतीदं हविः । पूष्णे, पूषणं, पूष्णः, पूषेदम् । मरुद्भ्यः,  
मरुतः, मरुतां, मरुत इदं हविरजुपन्त । विश्वेभ्यो देवेभ्यः, विश्वान् देवान्, विश्वेषां  
देवानां, विश्वे देवा इदं हविः । द्यावापृथिवीभ्यां, द्यावापृथिवी, द्यावापृथिव्योरहं,  
द्यावापृथिवी इदं हविः । <sup>६</sup>अजुपत, अजुपन्त, अजुपेताम् । अवीवृधत, अवीवृधन्त, अवी-  
वृधेताम् । अकृत, अक्रत, अक्रताम् ॥ १६ ॥

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभिजुहोति ॥

उपर्येककपालस्य होमाः मासनामभिः । ततो नारिष्ठादि ॥ १७ ॥

दक्षिणाकाले प्रथमजं वत्सं ददाति मिथुनौ वा गावौ ॥ १८ ॥

तस्मिन् संवत्सरे यो जातः पूर्वं वत्सेभ्यः स दीयते सह मात्रा । इतरथा हि  
म्रियेत वत्स इति । न च दानोपकारः स्यात् । वत्सस्य तु प्रतिग्रहणं सवत्सधेनुचोदनासु ।

१ घ and ड. read इन्द्रियावी भूयासम् ।

२ घ reads एकपालेन प्रचरतीत्युच्यते, B.MS. 2 omits इत्युच्यते ।

३ B.MSS. read अजुपत, अजुपेताम्, अजुपन्त । अवीवृधत, अवीवृधेताम्, अवीवृधन्त । अकृत,  
अक्रताम्, अक्रत । Ad. MS. adds before अजुपत and after द्यावापृथिवी इदं हविः  
अजुपेतामवीवृधेतां महोऽज्यायो क्राताम् ।

४ B. MS. reads वत्सान्तरेभ्यः ।

क. मारुतस्य बहुदेवताकत्वसादृश्यादक्षरसादृश्या ( अक्षरत्वं ) चैन्द्रामवि कारत्वमङ्गीकृत्य तथैवमनु-  
मन्त्रणमिदम्—इन्द्रियाव्यञ्जाद इति ।

ख. पूर्वोक्तयातिरिक्तानां आग्नेय, सारस्वत, पूष्ण, वैश्वदेव, द्यावापृथिव्यरूपाणां पञ्चानां यागानामनु-  
मन्त्रणमन्त्रपाठमध्ये सूत्रकारेण कण्ठत एव ( See आप. श्रौ. ४-१०-१ ) मन्त्राणां पाठात् तेषां  
तथैवाऽत्र ग्रहणमिति । तदित्यम्—अग्रेरहं देवयज्ययाञ्जादो भूयासम् इत्यामेयस्य । सरस्वत्या अहं  
देवयज्यया वाचमघार्यं पुषेयम्, इति सारस्वतस्य । पूष्णोऽहं देवयज्यया प्रजनिपीय प्रजया  
पशुभिः, इति पूष्णः । विश्वेपा देवानामहं देवयज्यया प्राणैस्सायुज्य गमेयम्, इति वैश्वदेव्या  
आमिक्षायाः । द्यावापृथिव्योरहं देवयज्ययोभयोल्लोक्तयोर्लघ्यासम्, इति द्यावापृथिव्यस्य ।

ग. पूर्वत आग्रयणैककपालवदित्यर्थः । यद्यप्यमेव वैश्वदेवपर्वान्तर्गत एककपालानामिनरेपा प्रकृतिभूतः  
ब्राह्मणेऽथैव तदङ्गानामाग्रानात् । तथापि सूत्रकारेणाऽऽग्रयणैककपाल एव धर्माणां पाठात् तेषामत्र  
प्राप्त्यर्थं पूर्ववदित्युक्तमत्र सूत्रकारेणेति ।

अन्वाहार्यधर्मो दक्षिणानां दर्शपूर्णमासविकाराणाम् । न तूपदेश । मिथुन स्त्रीपुमाश्च ॥

पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा तेन नवान्न-  
याजान्यजति ॥ १९ ॥

इति द्वितीया कण्डिका ॥

अष्टाचाद्याः पाशुकाः प्रैषवर्जम् ॥ १ ॥

पाशुका पठिता याज्या । 'देव बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्ति ति विना प्रैष ।  
प्रथमविकाराश्चत्वार । नराशसम्य विकाराश्चत्वार । एक उत्तमविकार पशुनश्च सत्रम् ॥ १ ॥

उत्तमेनोत्तमम् ॥ २ ॥

उत्तमेन प्रकृतिपठितेन देवो अग्नि स्विष्टदुत्तम । तेन यजति ॥ २ ॥

देवान्यजेति प्रथमं सं प्रेष्यति । यज यजेतीतरान् ॥ ३ ॥

देवान् यजेति प्रथमानुयाजप्रैष । यज यजेति मध्यमोत्तमविकारेषु । तेषां  
द्वितीयजत्वात् । उपदेश यज यजेति प्रथमविकारेष्वप्युच्यते । इतरानित्यविशेषवचनात् ॥ ३ ॥

संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्त-  
वाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते ॥ ४ ॥

'दिव्य धामाशास्त' इत्यम्य पुरस्तात् 'संवत्सरीणा स्वस्तिमाशास्त' इति शेष ॥ ४ ॥

एव यजमानो जपति । आशास इति मन्त्रं संनमति ॥ ५ ॥

'सा मे सत्याशी' रित्युक्त्वा संवत्सरीणा स्वस्तिमाशास इति जपो 'यजमानस्य ।  
ततो रोहितेनत्येति ॥ ५ ॥

१ B MS reads याजमानश्च ।

क प्रातःप्रहमत्रेषु वरुणादि दक्षिणानां पृषक् पृषक मन्त्रपाठात् तद्गाने प्रकारभेदाच्च नाऽन्वाहार्यधर्मार्थं  
पक्षः च तेषामिति न तत्रा न्वाहार्यधर्मार्था प्राप्तिसिद्धोपदेशमतमिति ।

ख प्रैषे यज यज, इति वारद्वय अन्तर्य प्रयोक्तव्य । तदेव द्वियन्त्रत्वम् । एव च प्रथमानुयाज  
विकाराणां प्रैष 'यज' इत्येक यज एव द्वितीयतृतीयविकाराणां द्विर्ज इति भाष्यनारमतम् ।  
उपदेशमतं तु प्रथमानुयाज एव 'देवान् यज' इति सम्प्रैष । उत्तरं सर्वेष्वपि 'यज यज'  
इत्येव, इतरान् इत्यविशेषवचनादिति । सत्रायाश्चत्वार प्रथमविकारा । पचमाशास्तचारो मध्यम-  
विकारा । नयमस्तृतीयविकार इति वेदितव्यम् ।

परिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्वा वाजिनपात्र उपस्तीर्यान्तर्वेदि  
वर्हिरनुविपिञ्चन्वाजिनं गृह्णाति ॥ ६ ॥

यदि संस्त्रावान्तं कृत्वेत्येतावदुच्येत 'प्रहृत्य परिधीन् जुहोती'ति श्रुतेर्विकल्पस्स्यात् ।  
अतस्संस्त्रावस्य परिधिप्रहरणाद्गत्वा रयाप्यते । अतो <sup>क</sup>हारियोजनोऽपि संस्त्रावान्त एव  
गृह्यते । यथा वर्हिपि<sup>ख</sup> विपिच्यते तथा वाजिनं गृह्णाति । अन्तर्वेदिस्थे वाजिनपात्रे  
<sup>ग</sup>स्थाल्यैव क्षिपति ॥ ६ ॥

नाभिधारयति ॥ ७ ॥

नाभिधारयति । द्वि गृहीतमेव<sup>घ</sup> ।

वाजिभ्योऽनुवृद्धिं वाजिनो यजेति संप्रेषौ वपट्कृते चमसेन  
जुहोति । सुचा वानुविपिच्यमानयानुवपट्कृते च ॥ ८ ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते 'वाजिनो यने'ति चमसेन जुहोति यदि चमसो वाजिन  
पात्रम् । अनुविपिच्यमानयाऽन्यत्रात्रस्फुन्दमानया जुहोतीति । अनुवपट्कारे च होम<sup>१</sup> ।  
शेषस्य स्थापनं <sup>२</sup>दिग्ग्यागमक्षणाधर्मम् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वजुरासीनोऽनवानं होता यजति ॥ ९ ॥

याज्यायामूर्ध्वेन । केचित्पुरोनुवाक्यायामपि । अनवानं अनुच्छसन् । <sup>३</sup>अर्धर्चे  
सन्दधाति । केचिद्विरभ्याऽर्धर्चेनोच्छसतीत्याहुः ॥ ९ ॥

१ क reads होमशेषस्य स्थापनम् ।

२ क reads अर्धर्च ।

क हारियोजनो नाम प्रहावशेषस्मोमयागे विहित पारधिप्रहृतपृच्छता हारियोजनं गृह्णाति' (आ  
श्रौ १३ १७ १) इति । तत्रापि परिधिप्रहरणं कृतं संस्त्रावहोमं कृत्वाऽनन्तरमेव हारियोजनमहं  
ग्रहणमिति ।

ख वाजिनप्रहृत्य नाम वाजिनपात्रस्य वाचिनेन प्रपूरणम् । पूरणकाले पात्रस्याधोऽवस्थितदर्भाणामुपरि  
यथावाचिनं पतेत्तथा पूरयदित्यर्थः ।

ग द्रवद्रव्या तरवत् न लुपेव ग्रहणम् । किं तु वाजिनम्याल्यैव पात्रं प्रक्षप्य कार्यं इति ।

घ उपस्तरणं ग्रहणं चेति द्विगृहीतमेवेति ।

ङ 'उदक्त्रेण पशुबन्धवद्दिता प्रतीज्य' (आप० श्रौ ८ ३ १२) इति दिग्ग्यागाविवशादिति । तदर्थं ..  
'समुपहृत्य मक्षयन्ति' (आप० श्रौ ८ ३ १२) इति विहितमक्षणार्थं चेति ॥



वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुयजति ॥ १० ॥

वाजिनम्याग्ने वीहीत्यनुवपट्कारस्य याज्या ॥ १० ॥

त्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यन्ति सोमस्य वाजिनस्य घर्मस्येति ॥ ११ ॥

त्रयाणां हविषां <sup>१</sup>स्विष्टकृतेऽग्नये होमार्थे न समवद्यन्ति । न गृह्णन्ति सोमादीनां पृथक् । देवतयेव सह गृह्णन्ति । अथवा स्विष्टं करोतीति स्विष्टकृदग्निं छान्दसोऽङ्गान्ताभ्यमास । तेनाग्निना स्विष्टकृतेन समवद्यन्ति सह गृह्णन्ति । सोमादीनां हविषा देवतया सह । अन्यत्र <sup>२</sup>तु पृथगनुवपट्कार । स्विष्टकृद्वोमादीनाम् । 'वाजिनामहं' देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासम्' इतीन्द्रयाजिन । 'जेमान मरिमान गमेयमि'ति महेन्द्रयाजिन । 'अग्नेरह देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यजेन प्रतिष्ठा गमेयमि'ति अनुवपट्कारस्य । <sup>३</sup>नोमयस्योपदेजेन ॥ ११ ॥

उद्रेकेण पशुबन्धवद्दिशः प्रतीज्यान्तर्वेदि शेषं सर्वं समुपहृत्य भक्षयन्ति ॥ १२ ॥

उद्रेक शेष । तेनेज्या दिगुपस्थानान्तम् । प्रतिनिवृत्य स्थापयित्वान्तर्वेदि समुपहृत्य । पश्चादन्यत्र भक्षणम् ॥ १२ ॥

असावसाद्युपहृत्यस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते ॥ १३ ॥

उपहृत इति प्रतिवचनः ॥ १४ ॥

होताऽध्वर्यु उपहृत्यम्, ब्रह्मन्नुपहृत्यस्व, अग्नीदुपहृत्यस्व यजमानोपहृत्यम्वेति । अध्वर्युर्होतस्वहृत्यम्वेत्येवमादि ब्रह्माग्नीध्रजमानश्च ॥ १३, १४ ॥

१ B MS 2 omits सह गृह्णन्ति ।

२ क reads सहदेवतया ।

३ प omits 'होम' ।

४ न reads first महेन्द्रयाजिन and then इन्द्रयाजिन ।

क सूत्रे 'स्विष्टकृते न समवद्यति' इत्यत्र द्विधा पदच्छेदः । स्विष्टकृते इति सप्तम्यन्ततया स्विष्टकृतेन इति तृतीयास्ततया । तत्र प्रथमं सप्तम्यन्तपक्षमाश्रित्य व्याख्या । अर्थार्थ — अनुवपट्कारयागस्य स्विष्टकृत्स्वानीयत्वेऽपि सोमादीनां त्रयाणां द्रव्याणां अनुवपट्कारयागार्थं न प्रधानार्थमह्वान् पृथग्न भक्षणं कर्तव्यम् । किं तु प्रधानयागार्थं गृहीतदेव किंचिदवशिष्यानुवपट्कारहोमं कर्तव्यं इति । अथवा इत्यनेन द्वितीया व्याख्या । तत्र स्विष्टकृतेन इत्यकारात् तृतीयानिर्दिष्टम् । सोमवाचिनपमर्षाणां हविषा स्विष्टकृदेवतया सहैव गृह्णन्ति इति ।

ख वाजिनयागस्यापूर्वत्वेन साक्षात्पवित्रारवामावेन न हुतानुमन्त्रणमित्युपदेशमतमिति ।

होता प्रथमो भक्षयति यजमान उत्तमः । यजमानः प्रथमश्चो-  
त्तमश्चेत्येके ॥ १५ ॥ वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्माँ रेतः  
सिक्तममृतं वलाय । स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिपाम वाजिनं  
भक्षयन्तः । तस्य ते वाजिभिर्भक्षं कृतस्य वाजिभिः सुतस्य वाजि-  
पीतस्य वाजिनस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति भक्षयति ॥ १६ ॥

तथैव द्विर्भक्षयति यजमानः । वाजिनं<sup>क</sup> भक्षयित्वा हविश्शेषभक्षणम् ॥ १५, १६ ॥

पशुवत्समिष्टयजूंषि ॥ १७ ॥

समिष्टयजूंषि त्रीणि । दधिक्रावृण इदं हविरित्यादि ॥ १७ ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ १८ ॥

इति तृतीया कण्डिका

यजमानभागस्य मन्त्रद्वयेन प्राशनम् । दर्शवदन्यत् ब्राह्मणभोजनान्तम् । 'न  
विकृतौ यज्ञश्चमः पशुवर्जम् । भवतीत्युपदेशः ॥ १८ ॥

श्वोभूते पौर्णमास्येष्ट्वा प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या आप  
उन्दन्तु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्युपोय ज्येष्ठ्या शलल्येक्षु-  
काण्डेनेक्षुशलाकया वा लौहेन च क्षुरेणौदुम्बरेण नि केशान्वर्णयते  
वापयते श्मश्रूणि ॥ १ ॥ ऋतमेव परमेष्ठ्यृतं नात्येति किञ्चन । ऋते  
समुद्र आहित ऋते भूमिरियं श्रिता । अग्निस्तिग्मेन शोचिषा तप  
आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य  
निवर्तये सत्पेन परिवर्तये । तपसास्यानुवर्तये शिवेनास्योपधर्तये  
शग्मेनास्याभिवर्तय इति निवर्तयति ॥ २ ॥

समाप्तेऽन्यन्वाधानं दर्शपूर्णमासस्य तस्य ब्राह्मणभोजनान्ते प्रसूता देवेनेति  
हेदयत्युदकेन यजमानस्य केशान् । त्रीणि श्वेतानि यस्यास्सेयं त्रेणी । शलली श्वाविट्छलाका ।

१ B.MS. omits न.

क. प्रकृतौ संवृतहोमानन्तरं 'अत्रैवर्त्विजो हविश्शेषान्भक्षयन्ति' (आप. श्रौ. ३. ७. १५) इति  
भक्षणस्य विधानेऽपि, अत्र संख्यानन्तरं वाजिनयागविधानात् तदीयहविर्भक्षणानन्तरमेव प्रधान  
यागीयहविश्शेषभक्षणमिति ।

इक्षुक्रण्डेन 'तस्य पुष्पशलाक्या वा । लोहस्य विकारो लोह । जुम्भर ताम्रम् । तद्विकार औदुम्भर । 'लौहेनौदुम्भरमिश्रेण निरर्तयते वेद्यान् । 'न निर्मूलान्छेदयतेऽर्चयिषुणा' । वापयते तु समूलं ममश्रूणि । वैश्वदेवे छेदनमेव केशानां नियतम् । परमेष्ठयेषु वापनमपि । ममश्रूणां धृत्वा तत उपपक्षौ । प्रसूता देवेनेति केशानामुन्दनम् । मल्लीमिक्षुक्रण्ड च हस्ते गृहीत्वा काष्ण्यसेन ताम्रमिश्रेण क्षुरेण 'ऋतमेव परमेष्ठी'ति छिनत्ति केशान् न तु निर्मूलान् करोति । केचिदाहु — 'लोहितायसेन निरर्तयत' इति श्रुते तेन लौहेन औदुम्भरेणेति तस्यैव विशेषणमिति । यदि समर्थस्ताम्रमय छेदने ततोऽयमर्थः ॥ १, २ ॥

तद्वत् तत्सत्यं तद्वत् तच्छ्रुतेन शक्यं तेन राध्याममिति-  
यजमानो जपति । ब्राह्मण एरुहोतेति चानुवाकम् ॥ ३ ॥

'तद्वत् तत्' "ब्राह्मण एरुहोतेति" च निरर्तयमानेषु यजमानस्य जप ॥ ३ ॥

तस्य पर्वस्वन्तरालव्रतानि । न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति ॥४॥

'न्यार्थस्य मांसभक्षणस्य प्रतिषेधः । इडाभक्षणन्तु 'नित्ये पक्षो भक्षयति, न्यार्थ-  
त्वात् । उपदेशः तस्यापि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

१ Ad MS reads इक्षुक्रण्डाया वा

२ B MS x न मूल छेदने

३ अश्रूणां वारयते इति ए प

४ व reads स्वायसास ।

५ व reads नित्यपक्षौ ।

क लौहेन चौदुम्भरेणिति सूत्रान् न क्षुरद्वयमिति भ्रमितव्यम् । शिखरेणैव ताम्रमिश्रकाष्ण्यस्य निर्मितं क्षुरेणेत । निश्चितयत छिनत्ति ।

ख स ममश्रूण्यप्रवृत्तः । अथोपपक्षौ । अथ केशान् (ते प्रा १ ५ १ ३) इति श्रुतौ समाभिधानादिति ।  
ग ब्राह्मण एरुहोता ॥ यज्ञः । मेमे ददातु प्रजा पशूपुष्टि यज्ञः । यज्ञश्च मे भूयात् । अमर्हिहोता । स भर्ता । स मे ददातु प्रजा पशूपुष्टि यज्ञः । भर्ता च मे भूयात् । शाश्वती विहाता । स प्रष्टिः । स मे ददातु प्रजा पशूपुष्टि यज्ञः । प्रातश्चा च मे भूयत् । अ तस्मिन् चतुर्होता । स विष्टः । स मे ददातु प्रजा पशूपुष्टि यज्ञः । विष्टश्च मे भूयात् । वायु पशुहोता । स प्राणः । स मे ददातु प्रजा पशूपुष्टि यज्ञः । प्राणाश्च मे भूयात् । चन्द्रमा पशुहोता । स ऋतून्पश्यति । स मे ददातु प्रजा पशूपुष्टि यज्ञः । ऋतवश्च मे भूयताम् । अन्तस्पर्तहोता । स प्राणस्य प्राणः । स मे ददातु प्रजा पशूपुष्टि यज्ञः । प्राणस्य च मे प्राणो भूयात् । सौरश्च होता । सोऽनायुश्च । स मे ददातु प्रजा पशूपुष्टि यज्ञः । अनायुश्च मे भूयात् । आदि यो नवहोता । स तजस्वी । स मे ददातु प्रजा पशूपुष्टि यज्ञः । तजस्वी च भूयात् । स इदं सर्वम् । स मे ददातु प्रजा पशूपुष्टि यज्ञः । सर्वं च मे भूयात् ।

घ 'न मांसमश्नाति' इत्यविशेषेण निषेधात् कवयस्य पुरुषार्थस्य च सर्वस्याऽपि मांसभक्षणस्य प्रतिषेध इत्युपदेशमतमिति ।

ऋत्वे वा जायाम् ॥ ५ ॥

ऋतावेव जायामुपेयादिति नियमात् सर्वत्र गमनं वर्णान्तरस्त्रीगमनं च प्रति-  
पिद्वयते ॥ ५ ॥

नोपर्यास्ते ॥ ६ ॥

उपरिशयनस्यापि प्रतिषेधः, न ह्यनुपविष्टेन शक्यते शयनं कर्तुम् ॥ ६ ॥

जुगुप्सेतानृतात् ॥ ७ ॥

‘जुगुप्सा’<sup>क</sup> अनृतवर्जनं कत्वर्थः पुनर्विधिः ॥ ७ ॥

प्राङ् शेते ॥ ८ ॥

प्राक्शिरा भूमौ न स्थण्डिले शेते ॥ ८ ॥

अमध्वश्नाति ॥ ९ ॥

अमधु मधुवर्जमश्नाति । <sup>घ</sup>मधुमांसलवणस्यवलेखनानि वर्जयेदित्याश्वलायनः ॥ ९ ॥

मध्वशनं स्यादित्येकम् । व्यञ्जनार्थमित्यपरम् ॥ १० ॥

मधु अशनमस्य मध्वशनः । मध्वशनो वा भवेद्यजमानः । एतदेकं विधानम् ।  
अपरं तु मधुप्राश्यान्यदश्नाति सामर्थ्यात् । भक्षयितव्यमोदनापूपादि । व्यञ्जननिवृत्तिः ।  
तृतीयो विधिः । मधुनैवाश्नाति । अन्ये त्वाहुः—मध्वश्नातीति श्रुतिः । तस्या मध्वशन-  
स्यादिति द्वावर्थौ ॥ १० ॥

ऋतुयाजी वा अन्यश्चातुर्मास्ययाज्यन्यः ॥ ११ ॥ यो वसन्तो-  
ऽभूत्प्रावृष्टभूच्छरदभूदिति यजते स ऋतुयाजी । अथ यश्चतुर्षु चतुर्षु  
मासेषु स चातुर्मास्ययाजी ॥ १२ ॥ वसन्ते वैश्वदेवेन यजते प्रावृषि  
वरुणप्रधासैः शरदि साकमेधैरिति विज्ञायते ॥ १३ ॥

१ घ and ङ read जुगुप्सानृतात् ।

क. न मासमधीयात्, न स्त्रियमुपेयात् नोपर्यासीत्, जुगुप्सेतानृतात् ( तै. आ. २. ८. ) इति श्रुतेरनु-  
वादरूपाणीमानि सूत्राणि ।

ख. अमध्वश्नातीत्यकारप्रस्थेपेण व्याख्यानोपोद्बलनायाऽऽश्वलायनमतोपन्यासः । केशप्रसाधनादीनि  
स्वैरकर्मणि अक्लेखनशब्देनोच्यन्ते । इति गार्ग्यनारायणः । अवलेखनं नाम दन्तधावनम्, वासः  
प्रक्षालनम्, केशः प्रसाधनम्, गात्रोन्मर्दनम्, इति सिद्धान्तमाधे See आश्व. श्रौ. श्रुति. २. १६.  
२२, २३ and footnote. मध्वमश्नाति इत्येव रददन्तः पठति । See P. १६ Vol. II.

ऋतौ प्राप्ते यजतीत्यृतुयाजी स एकः । एकश्चातुर्मास्ययाजी । तत्र श्रुतिरेव  
 व्याचष्टे यो वसन्तो जातः प्रावृद्ध जाता श्रज्जातेति यजते न फाल्गुनी चैत्रां वाऽपेक्षते ।  
 अन्ते वसन्तस्य कृत्वा वैश्वदेवं प्रावृडादौ वरुणप्रघासैः न पौर्णमासीचतुष्टये । पर्वनियमस्तु  
 यदीष्टया यदि पशुनेति सर्वत्र स ऋतुयाजी । <sup>१</sup>यस्य मासचतुष्टये नियमः स चातुर्मास्ययाजी ।  
 समानो विधिरुभयोः । <sup>२</sup>पुनर्वसन्तादिनियमाच्चातुर्मास्ययाज्यप्रतिपन्ने वसन्ते फाल्गुन्यां  
 चैत्र्यां वा न करोति वैश्वदैवम् ॥ १३ ॥

इति धूर्तस्वामिविरचिते आपरतम्बश्रौतसूत्रभाष्ये अष्टमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

क. वैश्वदेवानुष्ठानपर्वप्रसूति पद्यम्या पौर्णमास्या यस्य वरुणप्रघासः । ततः पद्यम्या सार्वमेध इत्यादि-  
 निर्गमः ॥ चातुर्मास्ययाजीति ।

ख. पङ्क्तिरियमेवं विवृता रामामिच्छिता—सौरचान्द्रमसभेदेन द्विधा वसन्तायुतयो भवन्ति । तत्र द्वादश-  
 प्रथमराश्यो ( मीनमेघराश्योः ) सूर्योदयकालः सौरवसन्तो भवन्ति । सप्त ऊर्ध्वं द्वौ द्वौ मासाश्चतु-  
 स्तराणि । चान्द्रमसो वसन्तस्तु द्विधा—उत्तराफल्गुनीयुक्तपौर्णमासीयुक्तशुक्लपक्षमासश्च । मासद्वय-  
 मेकश्चान्द्रो वसन्तः । हस्तयोगेन वा । अपरस्तु चान्द्रमसः चित्रावश्विरेण स्वातीनश्विरेण वा युक्त-  
 पौर्णमासीयुक्तशुक्लपक्षमासश्चेति भासद्वयं कदाचिद्वसन्तः । तत्र फाल्गुन्या पौर्णमास्या चैत्र्या जेन  
 सूत्रेण वसन्ते वैश्वदेवे प्राप्तेऽपि ' वसन्ते वैश्वदेवेने 'ति पुनर्वसन्तप्रवृणान् मीनमेघान्तर्भाषरहित-  
 फाल्गुन्यां चैत्र्या वा वैश्वदेवो न वर्तव्यः । अप्रतिपन्ने वसन्त इत्यस्यार्थः—फाल्गुनीचैत्रयोरन्यतर-  
 स्यात्सौरवसन्तसम्प्रधाभावे तस्या वैश्वदेवो न वर्तव्य इति । अत्रेदं वक्तव्यम्—शिशिरे वीक्षन्ते,  
 वसन्त उपतिष्ठन्ते इति सूत्रे वषट्स्वामिना " द्वादशप्रथमराश्योर्गदा सूर्य उदेति तदा वसन्त " <sup>३</sup>  
 इत्युक्तत्वात् मीनमेघराश्योस्तत्समसूर्योदयकालो वसन्त इति श्रुतिकारोऽभिप्रेतः । परस्मिन्त्वदानौ लोच-  
 न्यवधारस्तु मेघपश्योर्गदा राश्योर्गदेति सूर्यः स वसन्त इति । दक्षिणदेशेऽयमेव पक्षः प्रचलति ।  
 पक्षद्वयमपीदं प्रमाणपदवीमारुढमित्येव । यदाह बोधायनः—मीनमेघयोर्मेघपश्योर्गदा वसन्त इति ।  
 ( See स्मृतिमुक्तकृत धादवाण्ड. P.P. 263 Kumbhakonam Edi. ).

## द्वितीयः पटलः

ततश्चतुर्षु मासेष्वापाह्यां श्रावण्यां वोदवसाय वरुणप्रघासै-  
र्यजते ॥ १ ॥

तत्र पर्येण आरभ्य । अपाढामिर्युक्ता आपाढी । श्रवणेन युक्ता श्रावणी । यदा  
फाल्गुन्यामुपक्रान्त तदाऽऽपाह्या यजेत । यदा चेज्या तदा श्रावण्याम् । मासचतुष्टय  
नियमात् यस्मिन्सत्सरेऽन्तरालेऽधिकमास उ पद्यते तत्रारम्भो नेष्यते चातुर्मास्यानाम् । उद-  
वसान देशान्तरगमनम् ॥ १ ॥

प्ररूढकक्षे यष्टव्यमिति बहुचब्राह्मणं भवति ॥ २ ॥

कक्ष कच्छ । प्ररूढा कक्षा यस्मिन्देसे तृणेस्स देश प्ररूढकक्ष तस्मिन्नूदवसान  
कर्तव्यम् । द्वितीयोऽर्थः । चातुर्मास्ययाजिन पौर्णमासीनियमाद्वृत्याज्यर्थः कालविधिः ।  
प्ररूढा कक्षा यस्मिन्काले स कालः प्ररूढकक्ष । तस्मिन्नृत्याजिना याग कर्तव्यः ॥ २ ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः ॥ ३ ॥

वैश्वदेववत्कल्पो विधिः । दक्षिणस्याऽपि विहारस्य सर्वं वैश्वदेववत् । एत-  
द्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीपीति श्रुते पञ्चसञ्चाराणां मुख्यत्वात्सर्वेषां वैश्वदेवप्रकृतित्वम् । अतः  
पञ्चसञ्चाराणाम् भावाद्दक्षिणविहारस्य न प्राप्नोति वैश्वदेवरद्विधिः । श्रुत्यन्तराद्ब्रह्मम् ।

१ उपक्रान्त इति क उपक्रम इति ] ms

२ भवमवात् क

क धर्षादुत्थेन यदा तृणसमूहः प्ररूढो भवति तस्मिन्वर्षाकाले वरुणप्रघासैर्यष्टव्यमित्युक्तं भवति ॥

ख आप्रेयसाम्यसगविनसारस्वतपौष्णरूपाणां पञ्चानां हविषा वैश्वदेवे पर्वणि यो विधिरस्ते तथैव तदन्नं  
विशिष्टान्येव ता यत्राप्यनुष्ठेया यादावित्यर्थः । एतानि पञ्च हवीषि सवर्षेण पर्वस्वनुष्ठेयतया सञ्चरन्ति  
प्राप्नुयन्तीति पञ्चसञ्चाराणीत्युच्यन्ते । तानि विधाय वरुणप्रघासेषु तदनन्तरमेन्द्रागमेकादशकपाल,  
मादृतीमामिक्षा तारणीमामिक्षा तायमेककपाल ” इति चत्वारि हवीषि विहितानि । तेषां नवानामपि  
सह प्रयोगे साधारणप्रेषु परस्परविरोधे सति कथमनुष्ठानमिति सशयोदये तन्निराकरणार्थमिदं वचनम् ।  
तेषां प्रथमानुष्ठेयत्वेन मुख्यत्वात् मुख्यं वा पूर्वोचोदनालोच्यत् ( जै सू १२ २ ८ ) इत्यधिकर-  
णन्यायेन नत्पूर्वतनाधिकरणोपपत्तितेन भूयोऽनुग्रहन्यायेन वा पञ्चसञ्चरधर्मा एव सर्वेषां हविषा  
वारुणप्रघासिकानामिति ।

ग दक्षिणविहारो दक्षिणभागेऽपि वेदि । तत्र पञ्च सञ्चाराणि न सन्ति । उत्तरविहार एव तेषामनुष्ठानं  
विधानम् । अतो दक्षिणविहारेऽपि तत्प्राप्त्यर्थं विधिरयः प्रवृत्त इति ॥

“यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता करोति” इत्येतया वरुणप्रघासैर्यक्ष्य इत्युक्त्वा समा-  
रोप्याग्नीन्देशान्तरगमनम् । यागदेश गत्वा मन्वनमुपावरोहण वा लीम्निरे । विश्व-  
दसि ॥ ३ ॥

वेदौ कृत्वा गार्हपत्यं समे प्राची वेदी भवतः ॥ ४ ॥

यदा शौल्वेन मा<sup>१</sup>नेन निर्मिते वेदी अग्नेण गार्हपत्यं तदा वेदो उरुतोऽध्वर्युः प्रति  
प्रस्थाता च प्रायत्वेन समे<sup>२</sup> प्रवृत्तितुल्ये न पशुबन्धद्वेदी । बोधायनस्य पाशुपन्धिकी चोत्तरा  
दार्शिकी च दक्षिणेति । केचि<sup>३</sup>त्पशुबन्धवत् । न तु तिर्यक्त्वेन समे । अर्था<sup>४</sup> यथा  
सिध्यन्ति तथारक्षणं तिर्यक्त्वम् ॥ ४ ॥

उत्तरामध्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता । उत्तरे विहारेऽ-  
ध्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता ॥ ५ ॥

उत्तरा वेदिमध्वर्युः करोतीति ।<sup>५</sup> अविहृते वेदी इत्यतः पृथगुच्यते ॥ ५ ॥

उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम् ॥ अपि पत्नीसंयाजाः ॥ ७ ॥

सर्वाङ्गसमुदाय उभयत्र सयजमानक । परोऽपि । पत्नीसंयाजा अप्यन्ये होमा ।  
सपत्नीयदक्षिणामिहोमाश्च ।<sup>६</sup> एकत्वादमे अध्वर्युरेव कुर्यात् । अतः उभयोर्विधीयते । कर्तुं  
पात्रमेदात् ॥ ७ ॥

१ इत्यनया इति घ ङ

२ Ad ms reads अग्निं ङ

३ विधानेन ङ

४ विधाने णि क

क यद्यपि सर्वार्थं यै देवापूर्वमेव कृतं तथापि देशान्तरभेदेन प्रसन्तिष्यनुपपन्न प्रयोगाद्यपदार्थस्य  
देशान्तरप्रयोगे पुनः करणमवश्यकमिति ।

ख दाशपाणेमासिस्त्रयोऽसद्विंशो । अथोदुत्तरवेदिरीहताविवत् ।

ग उत्तरस्या उत्तरवेदिमन्वावश्यकम् । तद्वदेव दक्षिणस्यामपीन उभयत्रापि पाशुकी एव यदी इति ।

घ उत्तरविहारस्थोत्तरवेद्यन्तर्भावात् तद्योग्यं तिर्यक्त्वम् । दक्षिणविहारस्य तु तदभावात् प्रवृत्तिवन्तिय-  
क्त्वमिति ।

॥ प्रकृतान्विहारणादूर्ध्वं विहितं यदि हरणमध्वर्युर्नृक इष्टम् । अतः तु तत्र पूर्वोक्तं यमार्णं कदाचिदय-  
कनृक भवेदिति शङ्कां परितर्ज्यं विधिरममुत्तरामध्वर्युः करोतीति ।

च गार्हपत्यदक्षिणामिहोममासाधारणद्रव्यमस्कारवदेव एव पुर्यात् । तमा भूदित्येवमर्थमुभयोर्विधान-  
मिति । कर्तुंभेदात्पात्राणां भेदाच्च पृथगेव करणं यावत्प्राप्तमिति ॥

एकवत्संप्रैषः ॥ ८ ॥

एकस्यैवैकप्रवति । एकवचनेन संप्रैष. यद्यपि द्वयोरर्थयोर्वाच्यते प्रणेष्यामि प्रोक्षिष्यामीति ॥ ८ ॥

द्विवद्ब्रह्मानुजानाति ॥ ९ ॥

द्विवचनेन तं ब्रह्मानुजानाति—प्रणयतम्, यज्ञं देवता वर्धयतमिति । ब्रह्मग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अतो ओं निर्वपतं अनुग्रहस्तं 'अगतं इति च भवति । 'यत्र द्वावनुज्ञातव्यौ । ब्रह्मानुजायामपि' यत्रैकोऽनुज्ञातव्यस्तत्र न भवत्यूहः । यथा—ॐ अनुग्रहीति । द्विवदनुजानातीत्यवचनात् ब्रह्मानुजानेष्वेव द्वित्वेऽभिधेये भवत्यूहः । नान्यत्रेत्युपदेशः ॥ ९ ॥

द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं पृथमात्रं रथवर्त्ममात्रं सीतामात्रं प्रादेशमात्रेण वा तिर्यगसंभिन्ने वेदी भवतः ॥ १० ॥

द्व्यङ्गुलादिना परिमाणेन तिर्यगसंभिन्ने असंगते परस्परं प्रति भवतो वेदी । 'द्व्यङ्गुलान्तरं भवति श्रोणी प्रति' ॥ १० ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः सञ्चरः ॥ ११ ॥

वेद्योरन्तरेण सञ्चर कर्मकर्तुं प्रतिप्रस्थातु । इतरथा नान्तरामी सञ्चरतीति प्रतिपेध. स्यात् ॥ ११ ॥

अपरेणोत्तरां वेदिं स्तम्भयजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरिहरति ॥ १२ ॥

वर्हितं भवत्यध्वर्योस्तम्भयजुः । अन्तरेव नयति यद्यपि देशभेदः ॥ १२ ॥

उत्करे नियपति ॥ समान उत्करः ॥ १४ ॥

१ P Ms omits अगतमिति

२ P Ms reads यत्र यत्र

३ Ad omits अपि

४ B Ms I reads अत्रान्तरान्तरम्

५ B Ms I reads वेद्यावन्तरेण कर्मकर्तुं सञ्चर प्रतिप्रस्थातुः ।

क "यत्रमान इविर्निर्वप्यामि" इत्युध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां प्राधितो यजमानः ॐ निर्वपतं इत्यनुजानीयाद् द्विवचनान्तेन । एव प्रस्तरतृणानुग्रहणेऽनुग्रहस्तमिति । अगानमीदित्यत्र अगानिति स्थाने अगतमिति पठेर, इति See आप. श्रौ. ४.४.४, ३.७.४, ३.१.८, respectively for ॐ निर्वप etc.

ख. सूत्रे ब्रह्मग्रहणात्पठनीयमन्त्रेष्वेव द्वितोह इति ।



यदा प्रतिप्रस्थात्रा न्युप्तं तदुभयमात्रीघ्नोऽभिगृह्णाति<sup>१</sup> ॥ १४ ॥

पञ्चर्त्विजः ॥ १५ ॥

पञ्चर्त्विजो वरुणप्रघासेषु । अतः सामान्यचोदनासु पञ्च भवन्ति समिदा-  
धानादिषु ॥ १५ ॥

यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता ॥ १६ ॥

यदेवाध्वर्युः करोतीति कृतानुकारित्वं प्रतिप्रस्थातुः । 'तस्माद्यच्नूयान्करोति  
तत्पापीयान्करोतीति वाक्यशेषात् । अतुल्यकालस्वाद्याजमानावृत्तिः । केचिदाहुः—यद्विधान-  
मध्वर्युः करोति तदेव प्रतिप्रस्थात्रा कर्तव्यम् । 'यमेव कल्पमध्वर्युः करोति । यदि पलाश-  
शास्त्रामध्वर्युगृह्णाति सैवाऽऽनेया प्रतिप्रस्थात्रा । न शमीशास्त्रागृह्णाति । 'युगपत्कर्तव्यं  
कमेति तेषामूहोऽर्थद्वित्वे याजमाने ॥ १६ ॥

यत्किं च वाचाकर्मणिमध्वर्युरेव तत्कुर्यात् ॥ १७ ॥

वाचा कर्तव्यं कर्म वाचाकर्म । कर्मणि भवं तत्र जातं वा वाचाकर्मणिम् । वाच  
आकारान्तता छान्दसः ख ।<sup>१</sup> 'मन्त्रजातमध्वर्युरेव कुर्यात् । 'कर्मैव केवलममन्त्रकं' प्रति-  
प्रस्थाता कुर्यादिति<sup>२</sup> ॥ १७ ॥

युगपत्कालान्वा निगदान् ॥ १८ ॥

निगद्यन्ते उच्चैरिति निगदाः । 'ते पुनः प्रैषाः । युगपत्काले येषां ते युगपत्कालाः ।  
तुल्यकाला इत्यर्थः । तुल्यकाला ये प्रैषास्तानध्वर्युरेव कुर्यात् । अन्यैस्तु मन्त्रैः प्रतिप्रस्थाता

१ P. Ms. reads गृह्णाति.

२ अथान्वरोतीति वाक्यशेषात् इति क.

३ P. Ms. reads यमेवाध्वर्युः ।

४ त मन्त्र इति घ.

५ यमेव केवलमिति नास्ति क.

६ इति नास्ति घ पु.

७ के पुनः प्रैषा इति J. Ms.

अ. यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता करोति इति धुनेरनुकरणमिदम् ।

क. कर्मद्वित्वे यत्रकालमेदस्तत्र यजमानस्यावृत्तिः । यत्र युगपदेव वरणं तत्र द्विवचनान्तेनोद् इति ।

ख. वाचा कर्तव्यं कर्म मन्त्रपाठादिकम् ।

ग. एतेनापि कर्ममाध्वनीभूतमन्त्रोच्चारणे कृते तत्कालाशिर्कर्मप्रवृत्तानस्योभयोरपि समवायः भेदेनोच्चारणं  
कर्तव्यमिति ।

करोति । कथं कृतानुकारित्वे युगपत्कालता निगदानामुपपद्यत इति । केचित्पुरुषसंस्कार-  
त्वात्प्रेषाणा तन्त्रभूतस्य चार्थस्य ब्रह्मयजमानादेः प्रेषसंस्कर्तव्यस्य चैकत्वात्तन्त्रेणैवोभाभ्या  
संस्कार पाप्त । स 'तुल्यकालत्वाद्धर्त्युणैव कर्तव्य इति द्वितीयो विधि । प्रोक्षिष्यामि,  
हविर्निर्गेष्यामि, अग्नीत्परिधीनित्येयमाद्या <sup>१</sup> ये त्वयुगपत्काल ते उभाभ्यामपि कर्तव्या ।  
<sup>२</sup> उपसृष्टा मे प्रवृत्तादिति प्रतिप्रस्थातुरपि पूर्वम् । देवताक्रमात् । प्रचरणे च मारुत्या अनु-  
ब्रूहीत्येवं प्रकारा अयुगपत्काल ॥ १८ ॥

### साधारणद्रव्यांश्च संस्कारान् ॥ १९ ॥

साधारणानि द्रव्याणि । सामान्यानीत्यर्थः । गार्हपत्यदक्षिणामिस्रभावसंस्था ।  
होत्राग्नीध्रब्रह्मयजमानाश्च । तेषां संस्कारा, अग्नीनां परिस्तरणाद्या वरणादयश्च पुरुषाणाम्,  
ते अधर्त्युणेन कर्तव्या । नोभाभ्याम् । अधर्योर्मुस्यत्वात् । एकेन च 'प्रकृतौ तेषां संस्कार-  
कृत इति ॥ १९ ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृतवैकस्फ्यया वेदी अनुसंभिनत्ति । दक्षि-  
णस्या उत्तरायै श्रोणेः प्रक्रम्यादक्षिणादंसादुत्तरस्याः ॥ २० ॥

पृथक् पृथक् स्फ्यादानादि क्रमेणाधर्त्युं प्रतिप्रस्थाता च कुरुत स्वा स्वा  
वेदिम् । याजमानावृत्ति । तन्त्रेणामिगृह्यमाणस्य उत्तरस्य <sup>३</sup> । पर्यायेणाग्नीध्रः समुद्धृतस्य ।  
<sup>४</sup> इमा नरा इत्यधर्त्युरेव । खनने च कृते निर्माणे च वेद्यो । एकयत्नेन स्फ्येन या क्रियते

१ अतुल्यकालानां इति घ

२ इत्येवमादि

३ Ad ms reads wrongly ये तु युगम्

४ B Ms १ २ read कृतौ

५ आसदमादि घ

क मारुत्यामिक्षा भवति । वारुण्यामिक्षा (तै ब्रा १६४) इति विधाय अनन्तर मारुत्या पूर्वया  
प्रचरति । वारुण्योत्तरया । (तै ब्रा १६५) इति तयोः पौर्वापर्यमनुष्ठाने विहितम् । उत्तरस्या  
वेद्यामन्यानि हवीषि भवन्ति । दक्षिणस्या मारुतीम् (तै ब्रा १६५) इति मारुत्या दक्षिणविहारा  
मुष्टेयताविधानात्प्रतिप्रस्थातृकर्मकरव प्राप्तम् । तनोपसृष्टा मे प्रवृत्तादिति दोहनार्थं संप्रेष (आप  
श्रौ ११२१०) मारुतयागीयं पूर्वं प्रतिप्रस्थाता प्रयोक्तव्यं । प्रचरणकाले चानुवचनप्रेषादय  
इति ।

ख याजमानाग्निमन्त्रेण "इदं तस्मै हर्म्यं करोमि" इतिमन्त्रेण वियमाण (See आप श्रौ. ४२३)  
तन्त्रेणैव भवतीति ॥

ग इमा नरा कृशुन् वेदिमेतं देवेभ्यो जुगमादित्या उपस्ये । इमा देवा अनुपन्त विश्वे रायस्पोषा  
यजमान विशन्तु ॥

रेव्या सैकम्प्या । तथा 'अनुमंभिनत्ति । दक्षिणम्या वेदे उत्तरस्यै श्रोणेगरम्य लिगति  
यादुत्तरस्या 'दक्षिणेऽम इति ॥ २० ॥

**उत्तरस्यां वेद्यां पशुबन्धवदुत्तरवेदिमुदवपति ॥ २१ ॥**

अध्वर्युस्ततो वेद्यामुत्तर<sup>१</sup> वेदिं करोति । उत्तरम्यामेगान्ते । अन्ततो हि देवानामा-  
धीयत इति वचनात् । 'शम्यामात्री "वितायनी मेऽसी" त्यादि । चात्वालोऽपि क्रियते  
उत्तरवेदिप्रयुक्तत्वात् ॥ २१ ॥

**फाले पशुबन्धवदग्नी प्रणयतः ॥ २२ ॥**

दक्षिणतो नि सारणान्ते कूनेऽन्यो प्रणयन पशुबन्धवत् । उपर्यग्नो धार्यमाणे  
व्याघारणादि,<sup>२</sup> "ऊर्णास्तुक्रानिधानान्तं वैश्वदेववत् । दक्षिणस्यामपि वेद्यामूर्णास्तुक्रै-  
वैश्वदेवप्रवृत्तित्वात् । विनाप्युत्तरवेद्या उभयत्रातिमुत्तयन्तेऽन्यन्वाधानम् । उपदेश  
उत्तरस्या संभारा पूर्ववत् । उपर्यग्नौ धार्यमाणे वा दक्षिणम्यामूर्णास्तुक्रैवेति । फालवचना  
ज्जिर्मितायामुत्तरवेद्या य प्रणयनकालं तस्मिन्नुत्तरवेदिकृत्वात् 'दक्षिणस्याऽऽपाशुकमपि  
प्रणयन स्यात् । अत्र पशुबन्धनद्वचनात् उभयत्र 'पाशुकम् । पुनश्च पशुबन्धग्रहणादाहव-  
नीयादपि स्यात् । अतो गार्हपत्यग्रहणम् । गतश्रियोऽपि ना<sup>३</sup>ऽऽहवनीयात्प्रणयनम्,  
न वा दक्षिणम्यैकम्य । गार्हपत्यादग्नी प्रणयत इति द्विवचनात् । अतो गतश्रियं पृथक्  
'समारोप्योदवसायार्गिं मथित्वा वेदिं कृत्वा उत्तरवेदिं च विभज्याहवनीयं 'प्रणयनीयै  
क्षिपत । ततोऽग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्युक्तेऽध्वर्युणा अतिमुत्तयन्त उभयोर्नयनम् । अर्थ-

१ भिनत्ति य भभिनत्ति इ

२ दक्षिणेऽम इति य

३ ततो वेदिं करोति इति क

४ व्याघारणप्रवृत्ति इति य

५ दक्षिणस्य विहारस्यापाशुकमपि इति य इ पु

६ अपाशुकम्, इति य इ

७ P Ms reads wrongly आहवनीयाग्नि

८ P Ms reads उवसाय मथित्वा

९ Ad reads wrongly प्रणयनीय आहवनीये क्षिपत

य See आप धौ ७३ १३ १४ for शम्यामात्री and वितायनी मेऽसि ।

त व्याघारणं भक्षणं च दीर्घघाराकरणं घृतेन See आप धौ ७५४ to ६१ for व्याघा-  
रणादि also आप ८१७.

य ऊर्णास्तुक्रा मेवादि लोमरदस्या आहवनीयायतने विहितम् ( आप धौ ८१७ )

लुप्तमुत्तरवेद्यां वेद्यां च स्थापयतोऽग्नी<sup>१</sup> इति । उपदेशः कृत्वोत्तरवेदिं विभज्याऽऽहवनीय-  
मुत्तरवेद्यां<sup>२</sup> वेद्यां च तूष्णीं स्थापयतः । ततोऽग्न्यन्वाधानमिति<sup>३</sup> । “केचित् आहवनीया-  
त्प्रणयनम् । तत्त्वनुपपन्नम् । गार्हपत्यादेव वचनात् ॥ २२ ॥

### नोद्यतहोमौ जुहुतः ॥ २३ ॥

पुनरुद्यत<sup>४</sup> होमप्रतिषेधात्कुण्डपायिनामयनेऽपि न भवत्याहवनीयात्प्रणयनम् ।  
तस्यैवाऽऽहवनीयस्य गार्हपत्यचितौ प्रतिष्ठितस्य दक्षिणस्यां वेद्यां स्थापनमर्थस्य यद्यपि  
वेदिरग्निश्च चित्तिर्विद्यते । यदि ह्याहवनीयात्प्रणीयते उद्यतहोमयोरपि भावः स्यात् । अतस्तयोः  
प्रतिषेधादाहवनीयात्प्रणयनप्रतिषेधोऽनुमीयते । उत्तरवेदिर्द्यदा गार्हपत्यचितिर्भवति । अत-  
स्तथास्थित एवाऽग्नौ क्रियते । गार्हपत्यचितेर्धारणार्थत्वात् । न च सोमार्थः प्रणीतश्चालयि-  
तव्यः सोमाङ्गानि उपसदन्तानि तत्र कृतानीति । यदा कृता दक्षिणा वेदिः तदर्थं स्थाप्यते ।  
तस्यां तूष्णीम् । नह्यर्थं पशुवन्नीयते । येषां त्वतिप्रणीते ‘हविर्यज्ञमासे तेषां महावेद्यां  
दक्षिणतो दक्षिणवेदिः । तथैवाग्निविभागस्तूष्णीम् । पशुवद्वा दक्षिणाग्नेर्नयनमर्थलुप्तं न  
भवतीति । उद्यतहोमप्रतिषेधस्यार्थवत्त्वम् । “प्रणयनप्रैषमभ्वयुरेव” । न चान्यमिधानानामूहः  
आहवनीयैकत्वात् । एको ह्याहित आहवनीयोः न विभक्त इति । स द्वित्वमापद्यते  
संसर्गित्वाच्च । ये लोकवेदयोरुभयथा प्रवर्तन्ते ते संसर्गिणः । यथा प्रचुरोऽग्निः प्रचुगा  
अग्नयः । “यस्त्रेधाग्निराधीयते । “तस्मादेतावन्तोऽग्नय आधीयन्ते” इति । अतो मन्थने

१ अग्निं Ad.

२ Only उत्तरवेद्यां Ad. ms.

३ अन्वाधान इति घ.

४ Ad. Ms. हविर्यज्ञमासे. B. Ms. १. हविर्यज्ञे मामाः. B. Ms. २. हविर्यज्ञमाम, J. Ms.  
reads हविर्यज्ञसोमा ।

५ Ad. Ms. reads प्रणयनप्रैषणे अभ्वयुरेव.

क. कल्पान्तरवचनमनुसृत्य केचिदाहवनीयात्प्रणयनं ब्रुवते । तत्र युक्तम् । गार्हपत्यादग्नीं प्रणयत इति  
श्रुतत्वात् एवोक्तत्वात्सूत्रकारेणेति ।

ख. See आप. श्रौ. ७.६.५. for उद्यतहोम. उत्तरवेद्यमाहवनीयादग्निमुद्धृत्य तदनन्तरं क्रिय-  
माणो होम उद्यतहोमः ॥

ग. “अग्नये प्रणीयमानायानु ब्रूहि” इति प्रैषोऽभ्वयुर्नैव कर्तव्यः । न प्रतिप्रस्थात्रापि । न चाग्नय  
इत्यस्य स्थाने “अग्निभ्या” इत्युद्धः कर्तव्यः । आधानसंस्कृतस्याहवनीयस्यैकत्वेनोदात्तप्रसक्तेरिति ॥

घ. संसर्गित्वे वैदिरुमुदाहरणमाधानप्रकरणगतम्—यत् श्रेषेति ।

ऽत्यनृहोऽमिद्वित्येऽपि । 'अत एव सर्जतोमुखे' याजमानेष्वम्यभिधानानामनृह एव । अनृहे चार्पस्याबाधोऽर्थश्च गम्यत इति ॥ २३ ॥

अन्तरा चेदी प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यते । उत्तरेणोत्तरां वेदि-  
मध्ययुः ॥ २४ ॥

यदा क्रमेण गृहीताग्रमी तदा <sup>१</sup>अन्तरा चेदी प्रतिप्रस्थाता पूर्वं प्रतिपद्यते । पश्चादध्वर्युरदूरेणोत्तरत उत्तरस्या वेदे । न तु वेद्या उपरिष्ठाद्वरति ॥ २४ ॥

पूर्वोऽध्वर्युरुत्तरवेद्यामग्निं प्रतिष्ठापयति । जघन्यः प्रति-  
प्रस्थाता दक्षिणस्यामम् ॥ २५ ॥

पूर्वं चलित प्रतिप्रस्थाता स्थापनमपि कुर्यात् पूर्वम् । अत पूर्वोऽध्वर्युरुत्तरवेद्या  
मित्युच्यते । दक्षिणस्यामिति वचनाद्वेद्यामेव स्थाप्यते तुल्यमुत्तरेण । न बहिर्वेदि-  
<sup>२</sup>दर्शनात् ॥ २५ ॥

अग्नीनन्वाधाय पृथक् शाखे आहरतः ॥ २६ ॥

उभयत्रातिमुत्तयन्तेऽन्यन्वाधानं <sup>१</sup>'सर्वेषामध्वर्युः' । अन्याहित आहवनीये  
ऽध्वर्युणा प्रतिप्रस्थाता दक्षिणमग्निमन्नादधाति । <sup>२</sup>'वर्त्तमानकालत्वाद्वाधीयमानजपस्या

१ B Ms १ २ omits from अत एव to अनृह एव ।

२ उभयत्रातिमुत्तयन्तम् । अन्यन्वाधानं सर्वेषामध्वर्युः ।

क सर्जतोमुखो नाम क्रतुविशेष यत्र चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो महावेदीर्नर्मायः प्रत्यर्पयितवानि  
आहवनीयस्य कल्पयित्वा तत्राहवनीयधनुर्वा विमलस्य स्थाप्यत इत्येतत् । अत्र चतुष्षष्टि-  
ऋषिबजः । तत्र पूर्वस्यां दिशमग्निशोमसंस्था ।

॥ अन्तरा चेदी प्रतिप्रस्थाता सघर आष श्री ( ८ २ ११ ) इत्युक्तंऽपि पुनरुत्तरा चेदी प्रतिप्रस्थाता  
प्रतिपद्यत इति वचनं कृतानुक्तत्वेऽपि प्रतिप्रस्थाता पूर्वं जघनस्यामिति । उत्तर उपचारो विहार  
इत्यध्वर्योऽदूरेण विहारे प्राप्तऽपि उत्तरेणोत्तरा वादमध्ययुर्मिति वचनं वदेदत्तरदूरेण नयनमग्नेः ।  
न तु वेद्या उपरिष्ठाज्यतीयेवमर्थम् । इति ।

ग एतदग्निं सूत्रे 'जघन्य प्रतिप्रस्थाता' इति दर्शनात् । इतरथा पूर्वोऽध्वर्युरित्येनात्र मात्रोक्तमपि  
ममस्तिङ्गेति । अथवा वेद्या पूर्वभाग एव न बहिर्बोद ' अ ततो हि देवानामाधीयते ' इति वेद्यत  
एव नियानानुवाददर्शनाच्छ्रुताविति

घ सत्रया दक्षिणवेदहारिकन्यतिरिक्तानाम् ।

च तत्तद् वा गानजपस्य तत्तद्वा गानकालिकत्वं यथा स्यादिति ।

ऽऽवृत्ति । यदि सद्यस्माला <sup>क</sup>अथ यज्ञाय वारुणप्रघासिक हविरिदमेपामपीति ।  
<sup>ख</sup>अन्तराग्निजपस्यावृत्ति ॥ २६ ॥

तथेधमावर्हिणी ॥ २७ ॥ मारुत्याः प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाक-  
 रोति । वारुण्या अध्वर्युः ॥ २८ ॥

<sup>ग</sup>समृद्धन्वाहितजप । वेदी अन्तरेण <sup>घ</sup>गत्वा दक्षिणेन दक्षिणमाहवनीयमवस्थाय  
 व्रतोपायनमुभावग्नी अभिसन्धाय । <sup>ङ</sup>शाखाच्छेदनादि मारुत्या पूर्वं वत्सापाकरणस्य  
 विधानात् ॥ २८ ॥

शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा सुचोभवन्ति ॥ २९ ॥

दक्षिणस्य विहारस्य शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा सुच सह सुवेण <sup>च</sup>उत्तरस्य विद्य-  
 मानत्वात् पात्राणाम् । दक्षिणस्य सर्वपात्राणि शमीमयानीति बौधायन । केचिदुभयोर्विहारयो  
<sup>छ</sup>सूत्रकारेणानिशेषितत्वात् ॥ २९ ॥

यथादेवतं सायं दोहौ दोहयतः ॥ ३० ॥

मरुद्भ्यो देवभागम्, वरुणाय देवभागमिति कृतानुकारित्वे प्राप्ते यथादेवत क्रम ।  
 यथादेवत सायं दोहाविति प्रतिप्रस्थातु पूर्वं क्रमेण दोहनादेकापि शाखा भविष्यतीति  
<sup>ज</sup>पृथग्विधानम् । इध्मावर्हिश्च विभज्येत देशमेदात् कर्तुमेदाच्च भेद । पृथगुपलक्षिता वत्सा

क 'अग्निं पृहामि' इति "श्वो यज्ञाय इत्यस्य स्थाने" अथ यज्ञावेति "इमामूर्जं" इति मन्त्रे  
 'पौणमासं ३ वि' इत्यस्य स्थाने "वारुणप्रघासिक हविति" ति चोह कर्तव्य इति । See  
 आप श्रौ ४ १८ for both

ख "अन्तराग्नी पठावो देवमसदं" इति मन्त्रजपो ऽन्तराग्निजप । (See आप श्रौ ४ १९)

ग "इदमहमग्निज्यष्टेभ्य" इति मन्त्रजपो ऽन्वाहितजप । (See आप श्रौ ४ २२)

घ आहवनीयस्य पश्चिमभागेन वेदिद्वयमपि दक्षिणातिरुम्य दक्षिणविहारस्थितस्याग्नेस्समीपे तिष्ठन्  
 उभापग्नी इति मन्त्रमुक्त्वा व्रतोपायनं कुर्यादिति ।

ङ मारुत्या पूर्वं शाखाच्छेदनादि कर्तव्यम् । उत्तरसूत्रे मारुतीवत्सापकरणस्यैव पूर्वं विधानात्, तस्य च  
 क्रमार्थत्वादिति ।

च उत्तरविहारे प्राकृतानामेव पात्राणां सत्त्वात् न तत्र पात्रान्तरोत्पादनावश्यकतति ।

॥ सूत्रे दक्षिणात्तरविहारादिकमनुक्तोभयसाधारण्येनैव शमीमयस्वहिरण्मयत्वयोर्विधानादिति ।

ज इदं च २५ सूत्रव्याख्यानं पूर्वेण तत्रैव कर्तव्यमासीत्, परंतु दोहकमाप्तीनत्वाच्छाखाहरणस्य  
 तत्प्राप्त्यानांतरकात्प्रशोच्यत इति वेदितव्यम् ।

गावो दुहन्ते दोहेऽपि साधारणानामध्वर्युः । परिस्तरणमेकस्य । प्रतिप्रस्थाता सर्वमन्यत् क्रमेण । पृथक् पृथक् दर्भास्तरणादि । विभज्यते उच्छेपणम् । <sup>१</sup>मरुद्भयो हविरिन्द्रियं वरुणाय हविरिन्द्रियं, मरुद्भयोदेवेभ्यो हव्यमाप्यायताम्, वरुणाय देवेभ्यो हव्यमाप्यायताम् मरुद्भयो दधि, वरुणाय दधि । उभावनी इति तन्त्रेण ॥ ३० ॥

**सव्यस्काला वा वरुणप्रधास्ताः ॥ ३१ ॥**

यदा सव्यस्काला. तदा प्रातर्दोह एव धर्मवान् ॥ ३१ ॥

**एवं सति लौकिकेन दद्यामिक्षाकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥**

आमिक्षा क्रिया स्यात् लौकिकेन दद्या ॥ ३२ ॥

**प्रातर्दोहविकारमेक आमिक्षापयस्यमाहुः ॥ ३३ ॥**

आमिक्षा पयस्या च आमिक्षापयस्य, आमिक्षाशब्देन पयस्याशब्देन वा चोदिता यास्ता. प्रातर्दोहविकारा । लौकिकेन दद्या आमिक्षा । वैश्वदेवी तु प्रकृतित्वात् गृहकारा,  
<sup>१</sup>उभयदोहविकारश्चेत्युपदेश ॥ ३३ ॥

**निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति नवोत्तराणिहवींषि निर्वपति ॥ ३४ ॥ सर्वे यवा भवन्ति ॥ ३५ ॥**

यदामेपमेप्योर्धर्मस्त्वं तदा प्रतिप्रस्थातुरप्यपराणि दध्न उभयत्र वैश्वदेवयत् । न तु दक्षिणे प्राशित्रहरणमिडापान च । यदा कुम्भीराक तदा स्थाली कपालधर्मिणी । यदा पत्नी करोति तदा प्रणीताप्रणयनमपि नास्ति । दक्षिणाऋतु <sup>१</sup>नान्वाहार्यः । अर्च्युरेव-  
वृणीते ब्रह्माणम् । ब्रह्मयजमानायननस्त्वनश्च दक्षिणविहारस्य दक्षिणत । <sup>२</sup>धुरोऽभिमर्शन,  
ईषामालभ्य जप परिणाहापच्छादनाद्यभिमन्त्रणान्त अध्वर्युरेव । अर्गशष्टाभिमन्त्रणञ्च ।

क " कामपुङ्गवः प्र णो मूहीन्द्राय हविरिन्द्रिय " इति मन्त्रे बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायता पुन इति मन्त्रे सोमेन स्वाऽऽननमूहीन्द्राय दधि इति मन्त्रे च " इन्द्राय " इति ' मरुद्भय ' इति पद सादृश्या,  
' वरुणाय ' इति ॥ वारुणाय प्रक्षिप्य मन्त्र प्रयोक्तव्य इति ॥ See आप धौ सू १.११.३, १०,  
१९, respectively

ख " पूर्ववद्वैश्वदेव्याः सप्तयं दोह दोहवति " (आप धौ सू ८ १.१६ ) इति विगानात् सायनोदहस्याऽपि समन्तं हव्यमवगम्यते । अत उभयविकारता । अत एव गृहकारतापीनि उपदेशमतमिति ।

ग अन्वाहार्यस्थान एव तत्र दक्षिणाविधानान् विहितया च तयाऽन्वाहार्यवाधाना-नार्हार्यस्य प्रवृत्तिरिति ।

घ १.१७ १, ५, ९ १०, धृषेयूक्ता-येतानि दार्ढ्यपूर्णमासिकानि अह्वानान्वध्वर्युरेव कुर्यादिति ।

क अन्यदुभोवुरुत । पात्रीनिर्वापि च<sup>ख</sup> ॥ ३५ ॥

अपि वा पौष्णः करम्भपात्राणि मेपाविति यवानां व्रीहीणा-  
मितराणि ॥ ३६ ॥

यदा पोष्णादीनि यवाना तदा नानाबीजधर्मोऽध्वर्यो ॥ ३६ ॥

एतस्मिन् काले प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं करम्भपात्रार्थान्यवान्निर्व-  
पति ॥ ३७ ॥

एतस्मिन् काले निरुक्ते काये करम्भपात्रार्थानां निर्वपणम् । प्रजानां करीरत्वाय ।  
प्रतिपूर्य करम्भपात्राणि भवन्तीति तत्र चोदितत्वात् ॥ ३७ ॥

यजुषाध्वर्युर्मंपार्थान् । मेप्यर्थान्प्रतिप्रस्थाता ॥ ३८ ॥

ऐन्द्राग्नान्तेषु निरुक्तेषु अध्वर्युणा प्रतिप्रस्थाता मरुद्भ्यो जुष्टं निर्वपामीति  
मेप्यर्थान् । वरुणाय जुष्टं निर्वपामीत्यध्वर्यु<sup>ग</sup> । करम्भपात्रार्थान्प्रतिप्रस्थाता । उपदेश  
ऐन्द्राग्नान्तेषु निरुक्तेषु करम्भपात्रार्थानां निर्वापः, तत्र मेपस्य<sup>घ</sup> मेप्याश्च । <sup>ङ</sup>कायः, कस्मा  
इति वा ॥ ३८ ॥

तयोराभिक्षावदैवतम् ॥ ३९ ॥

शमीरगानि च करीरमिश्राणि<sup>च</sup> करम्भ इत्युच्यते । तस्य धारणार्थानि पात्राणि ॥ ३९ ॥

क लेष्णुस्त्वान्-इति, अद्भुतमसि हविर्धानमित्यादि ।

ख उभौ वुरुत इति ।

ग मेपार्थानिति ।

घ सूत्रे करम्भपात्रं योज्यं यवाञ्जिरीयति इति विधाय तदनन्तरमेव यजुषाऽध्वर्युमवार्थानिति विधानात्  
करम्भपात्रार्थनिर्वापानन्तरमेव मेपमेप्यर्थनिर्वाप इति । स्वमते तु काय एकरूपालो भवति । इति  
विधाय तदनन्तरं प्रतिपूर्य करम्भपात्राणि भवन्ति इति निर्देशात् तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति ।

ङ कायं जुष्टं निर्वपामि, इति वा कस्मै जुष्टं निर्वपामि इति वा निर्वापमन्त्रः । 'काय' इति चतुर्था ।  
सर्वगामत्वाभावे रूपमिदम् । यद्यप्युत्तरत्र 'कायाऽनुब्रूहि' इति अग्रे सूत्रकारेणोक्तम्, तथापि  
तत्प्रदर्शनार्थम् । उभयथा शब्दप्रयोगदर्शनात् कायं स्वाहा कस्मै स्वाहा कस्मै देवाय हविषा विधेम  
इत्यादौ ।

च एतमेव रुद्रतो महादेवः । ( See A S B ed Part I, p 27 and सत्या श्री  
An. ed Part II p 463 But Sāyana differs here He says दधि-  
सिक्ता यवसकच इति See सायणभाष्य or प्रतिपूर्य करम्भपात्राणि भवन्ति । And see  
आप. धौ १२ ४ १३ मन्थं सयुतं करम्भ इत्याचक्षते ।



आमवेपाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति ॥ ४० ॥

प्रक्षालिता वा अतप्ता. ह्येतेन पिप्यन्ते इति तपनं क्रियते । तत्करम्भपात्राणां प्रतिपिप्यते । मेपप्रकृत्योश्च ॥ ४० ॥

यावन्तो यजमानस्यामात्याः सम्ग्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानि ॥ ४१ ॥ आमवेपाणां मेपप्रतिकृती भवतः ॥ ४२ ॥ मेपमध्वर्युः करोति मेपीं प्रतिप्रस्थाता ॥ ४३ ॥

अमा सहयोगे सह ये भवन्ति एकस्मिन् पात्रे भोजनाय तेऽमात्या । प्रायेण पुत्रपौत्रनसार सह भवन्तीति । मपिण्डा उपलभ्यन्तेऽन्यत्र<sup>क</sup> । इह तु व्यग्रकेषु च जाता एव प्रजा वरुणपात्रान्मुञ्चति । जाता एव प्रजा रुद्रान्निर्वदयते इति यजमाननंश्यानामेव ग्रहणम् । प्रतिपुरुषश्रुते स्त्रियो न म्यु । अतस्तस्त्रीका इत्युच्यते । प्रत्तास्त्रियो न गृह्यन्ते । म्युपाश्च पुरुषस्थानापचे । यजमान सह पत्न्या गृह्यते, प्रतिपुरुषपचनात् । <sup>ख</sup>वचना-  
भागात्पक्त्वान्यपक्वानि वा करम्भपात्राणि ॥ ४३ ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ॥

त्रियाः स्त्रीव्यञ्जनानि । पुंसः पुंश्चञ्जनानि ॥ १ ॥

<sup>ग</sup>व्यञ्जनविधानं कथं सर्गाणि व्यञ्जनानि क्रियेरन् इति । लोके त्वरूपकैरपि व्यञ्जने-  
र्मेवो मेपीत्युच्यते ॥ १ ॥

अपि वा पूर्वशुरन्वाहार्यपचने वितुयानिव यवान्कृत्वा तेषामी-  
पदुपतप्तानां पत्नी करम्भपात्राणि करोति ॥ २ ॥ अत्रापि मेपं मेपीं च  
करोतीति बाजसनेयकम् ॥ ३ ॥ ऐन्द्राग्नपर्यन्तान्यधिश्चित्त्यैकादशसु  
कपालेषु मेपीमधिश्चयति । अष्टासु मेपम् ॥ ४ ॥ कुम्भीपाक्यौ वा  
भवतः ॥ ५ ॥

क सोमोक्तवैसर्पेनहोमादिषु । See आप धौ for वैमर्जनहोम See for यम्भक ।

ख. वेपणान्तरे पाकविधानाभावात् यथासौकर्यं पक्वान्यपक्वानि वा करम्भपात्राणि कार्याणि, इति ।

ग. स्त्रीपुरुषप्रतिकृतिविधानादेवम्यञ्जनविद्धे पुनर्व्यञ्जनविधानं सर्वेषां स्त्रीव्यञ्जनानां पुंश्चञ्जनानां च  
करणार्थमिति ।

पूर्वेद्युरौषवसथ्येऽहनि क्वितुपानिव यवान् कृत्वा ईषदुपतप्तानामपेपाणाम् ।  
 मेपमेप्योरपि तूष्णीममन्त्रकं पत्न्या करणम् । लोमशत्वादि संस्कारः । पूषन् हव्यं रक्षस्व,  
 इन्द्राग्नी हव्यं रक्षेधाम्, मरुतो हव्यं रक्षध्वम्, वरुण हव्यं रक्षस्व, क हव्यं रक्षस्व ।  
 इदमग्नेः, सवितुः, पूष्णः, इन्द्राग्न्योः, वरुणस्य, कस्य । इदं सोमस्य, सरस्वत्याः, इन्द्राग्निभ्यां  
 जुष्टमधिवपामि । वरुणाय जुष्टमधिवपामि । काय जुष्टमधिवपामि । धान्यमसि धिनुहि  
 देवान् । एवं संवापे संवपामीति । इदं सोमस्य, इदं सरस्वत्याः, इदं वरुणस्य, इदं कस्येति  
 द्वितीये विभागे ॥ ५ ॥

कायमेककपालमधिश्रित्याप्येभ्यो निनीयाग्नी प्रणयत इति  
 वाजसनेयकम् ॥ ६ ॥

अधिश्रित्य मेपौ सायंदोहनयनम् ॥ ६ ॥

पशुवत्संप्रैपः । तथाज्यानि ॥ ७ ॥

अधिश्रित्य वा कायं आप्येभ्यश्च निनीय, अग्न्योः प्रणयनम् । केचिद्विकल्पः ।  
 अधिश्रित्य कायमाप्येभ्यो निनीयेति । वेद्युत्तरवेदी कृत्वा द्वयोरन्वाधानम् । अमिहोत्रार्थो-  
 ऽन्यः । प्रणीयते यदि न सयस्कालाः । व्रतोपायनमासन्नेषु हविष्यु क्रियते । उल्लपराज्य  
 आहवनीयदेशात् । आहवनीयस्योत्तरतो दर्भास्तरणादि । वैश्वानरं ज्योतिरिति गार्हपत्यस्य-  
 माहवनीयं प्रेक्षते । अनेन प्रकारेण विधिस्सर्वः । प्रणीतयोरग्न्योर्न्वाधानम् । अन्तरामि-  
 जपोऽन्याहितजपश्च । अत्र परिस्तरणमग्न्योः, उत्तरपरिग्रहादिविकारविवक्षया ॥ ७ ॥

क. क्लीहरणवर्गं तुपमात्रमुक्तवान् कृत्वा इति दृढतः ।

ख. अधिधयणात्पूर्वं द्वितीयो विभागः कर्तव्यः ।

ग. मेपयोरधिधयणानन्तरं तत्र प्रातर्दोहे आमिषार्थं सायंदोहनयनमिति स्वपक्षः । अधिश्रित्य वा काय-  
 मित्यादिः वाजसनेयिकपक्षः ।

घ. वाजसनेयकग्रहणान् विकल्पः सिद्धयतीति तेषां मतम् ।

ङ. See आप. श्रौ. १-२५-१५ for आप्यनिनयन, also see तै. ब्रा. ३.२.८ मोहारेणवः  
 द्रव्यादि for आप्य, इ. ८. एकन, द्विन, त्रिन ।

च. वेदिद्वयमुत्तरवेदिं च कृत्वा दक्षिणामि प्रणीय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्न्वाधानमिति ।

छ. गार्हपत्यादयस्याऽऽहवनीयादुल्लपराजिस्तरितव्येति स्तरणदेशमात्रविधानान् अभ्यभावेऽपि देशस्य  
 विद्यमानत्वात् स्तरितव्यमेवेति ।

ज. गंधदेववत्कण्ड इत्युष्वादेय पशुवत्संप्रैपप्रोक्तः पुनर्वचनं उत्तरं बुधदाज्ये इत्यादि कथनार्थमिति ।  
 पूर्वांशप्रकारेण (८-५-१) धरण्यां चैव वरुणप्रपाणा क्रियेत्, तदा पशुवत्पशू उभवेरसंगृह्य  
 वृषदाज्यमदक्षमिति ।

पृषदाज्ये विकारः । महीनां पयोऽसीति पृषदाज्यधान्यां  
सकृदाज्यं गृह्णाति । द्विर्दधि द्विराज्यम् ॥ ८ ॥

पशुभस्त्रेपयचनम् ॥ ८ ॥

यशु वै श्रवणायां संसृज्य गृहीयात् ॥ ९ ॥

श्रवणाया चेत् पशुवदुभयो ॥ ९ ॥

उद्धासनकालेऽनैडक्रीभिरूर्णाभिर्मंपप्रनिकृती लौमशौ  
कुरुनः ॥ १० ॥

वाजिनैरुद्देशेनोपसिच्याऽऽमिक्षामेपयोऽद्धासनम् । \*आर्द्रां भुवनम्य गोप्नी शृतो-  
स्मनाति जनित्री मतीनामिति मेप्या । चरुन्मेपस्य । \*\*उभयोस्तूष्णीमुपदेश । उद्धास्य  
लोमशकरणं शशादीनां प्राणिना उर्णामि । एडका मेयाः । 'तेषामूर्णांस्तुका नेप्यन्ते ।  
'अनैडक्रीमिरिति । केचिदाहु - छागा मेपाश्चैडका । तेषामूर्णां नेप्यन्त इति ॥ १० ॥

तदभावे कुशोर्णां निःश्लेष्य मारुत्यां मेपमघदधाति ।  
वारुण्यां मेपीम् ॥ ११ ॥

\*प्राण्यूर्णानामभावे कुशोर्णानाम् । निःश्लेष्यं लगनम् । तन्कृत्वा मारुत्यामिक्षाया-  
मेकस्मिन् पात्रे मेपं क्षिपत्यध्वर्युं, वारुण्यां प्रतिप्रस्थाता मेपीम् । व्यतीहरत इति उत्तरत्र  
यचनात् । त्रिपरिवृत्तिर्व्यतिहारः । इह द्विरचनेनाचचनात् उभयोर्वदानमध्वर्युरेव  
करोतीत्यन्ये ॥ ११ ॥

अथाभ्यां क्षामीपर्णकरीराण्युपवपति परः शतानि परः  
सहस्राणि वा ॥ १२ ॥

तत्कृत्वा कायोद्धासन क्रमेणाऽलंकृत्याभिपूर्वैरुपपात्रं क्षामीपर्णकरीराणामुपवपनम् ।  
उपदेशोऽनधानान्तरमुपवपनम् । तत् कायोद्धासनादि अभिपूर्व आसादनान्तमेवेति । पञ्चाना-

१ Ad B Ms reads उर्णां नेप्यन्ते ।

२ II Ms omits from अनैडक्रीमि to नेप्यन्त इति

३ B Ms reads शशोर्णादीनाम् ।

क आर्द्रं प्रयस्तुभुवनस्य गोपां शृतं उत्स्नाति जनिता मतीनाम् ॥ इति मन्त्रोक्तविषयां स्त्रीलिङ्गान्ते पदं  
कह इति ।

ख 'अष्टाउत्तरस्या मेया' इति वक्ष्यमाणहेतुनाऽऽमिक्षयोरेव प्रधानद्विविधवाक्ये मेपमेप्योस्तथात्वा-  
भावात् नोद्देशनमन्त्रो मेपयो । अतस्तूष्णीमुद्देशनमिति मतमुपदेशस्य ।

—मान्येयवत् सह कायेन सर्वम् । काय जुष्टमभिधारयामीति अभिधारणाद्येककपालधर्माश्च य आग्रयणे आन्नायन्ते । प्रातर्दोहधर्माश्चाभिक्षाणां व्युद्धरणवाज्जिनेज्यादिरेव च वैश्वदेवधर्माः प्रत्यक्षविहिताः । अमी वृक्षः, तस्य पर्णानि शतं सहस्रं वा पराणि । <sup>क</sup>यत्परश्गतानि शमीपर्णानि भवन्तीति । <sup>ग</sup>करीराणि सोमाकृतेर्वृक्षस्य फलानि । न तेषां संख्यानियमः । तान्युपपति क्षिपति मेपमेप्योर्भक्षणाय<sup>ग</sup> । अथाभ्यामिति कायस्याभिपूरणानन्तरं करम्भपात्रेषु शमीपर्णकरीराण्यध्वर्युरेव क्षिपति मेपमेप्योश्च ॥ १२ ॥

करम्भपात्रेषु चान्वोप्याष्टावुत्तरस्यां वेद्यां हवींष्यासादयति ॥  
एकां मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां करम्भपात्राणि च ॥ १३ ॥

अष्टावुत्तरस्याम्, एकां मारुतीमिति संख्यावचनात् आसन्नाभिर्मर्गनादिसंस्काराः आमिक्षयोरेव, न मेपमेप्योः । <sup>घ</sup>आमिक्षान्तर्भावात् आमिक्षाधर्मा एव, नौपधधर्माः । प्रियेणेत्यासादनमुभयोः<sup>घ</sup> । वैश्वदेवशुनासीरीययोरेव व्याहृतिभिः । चातुर्मास्यान्यालभमान इति श्रुतेः । सर्वत्र व्याहृतिमिरित्युपदेशः ॥ १३ ॥

अत्र मेपप्रतिकृती व्यनिहरतः ॥ मारुत्यां मेपीमचदधानि ।  
वारुण्यां मेपम् ॥ १४ ॥

क. धुतेरनुकरणमिदम् । तै. प्रा. १.९.४.५. यद्यपि सूत्रकारेणोभयोस्समासनिर्देशः कृतः शमीपर्ण-  
करीरपर्णानीति, तथापि करीराणां संख्याविधेरभावात् धनियम इति ।

ख. Sāyana says मर्जूरफलानि करीराणीति केचित् । तालवृन्तनिवासी states करीराण्यस्मिन्  
देशे न सन्ति गङ्गातीरे वृक्षेष्टादिषु । तेषामभावे प्रतिनिधिः, नित्यत्वात् । मेप्यफलानि बदरादीनि ।

ग. विष्टमयशोऽमेप्योर्भक्षणासम्भवाददृष्टार्थं क्षरणम् । धाममेवाभ्यामपि यच्छति (तै. सं. १.९.४.३.)  
(इति) मुर्यर्गमनुयति भक्षणायेत्युच्यते ।

घ. यद्यपि विष्टमयशोरौपधधर्मत्वं युक्तं तथाप्याभिधान्तर्भावात् साम्राज्यधर्मा एवेति ।

ङ. उभयोः अपर्युगनिप्रस्थात्रोः स्वरयो स्वरयो वेद्याम् । तच्च 'प्रियेण नाम्ना प्रिये'सद आसीद' (आप.  
धौ. २.११.९.) इति विहितियामान्यं प्रत्युपदिष्टेनैव मन्त्रेण । यद्यपि चातुर्मास्यान्यालभमान  
एनाभिर्याहृतिनिर्द्दीक्षीत्यामादयेत् (तै. सं. १.९.१०.३) इति चातुर्मास्यमानान्ये व्याहृतिनिरा-  
सादनमुक्तं, तथापि तत्र प्रथमान्निमपरेमाप्रिप्रयगेत् । वैश्वदेवे हि व्याहृतिमिर्द्दीक्षीत्यामादयति (आप.  
धौ. ८.२.१०) इति व्याहृत्यासादनस्य विधानात् शुनासीरीये च 'तस्य वैश्वदेवस्य कन्यः' इति  
वैश्वदेवधर्मानिर्देशात् सामान्यवधानुमोर्भवनात् प्रसस्य प्रथमोत्तमपर्वणानां याकदाभ्यानुवगृह्यः  
मिदम् इति मन्त्रमपरो. 'प्रिये' इत्यनेनैवाऽऽसादनमिति ।

मेपीमवदधात्यध्वर्युर्मास्त्यां, मेपं वारुण्यां प्रतिप्रस्थाता । तत आसन्नाभिमर्शनं पञ्चहोत्रा ॥ १४ ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यौ सामिधेन्यश्च नव प्रयाजानूयाजाः ॥ १५ ॥

निर्मन्थ्यौ वेदविधानादि वैधदेववत् । वाजिनद्वयमुत्करे । न च <sup>१</sup>मन्थने ऊहः, संसर्गत्वात् । <sup>२</sup>नवत्वविधानात्पुनरेकं हुतानुमन्त्रणं प्रयाजानूयाजानाम् । सामिधेनीनाञ्च समिद्धानुमन्त्रणम् । 'उच्छुप्सो अम<sup>३</sup>' इति वर्तमानकालभेदादावृत्तिः । समिद्धो अग्निरिति तन्त्रेण । अध्वर्युरेव दैवं च मानुषं च होतारौ वर्णाते साधारणत्वात्<sup>४</sup> । सामिधेन्यनुज्ञानं प्रयानुज्ञानं च न द्विवद्ब्रह्मा, अमिधेयैकत्वात् ॥ १५ ॥

प्रघास्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाना पत्नीमुदानयत्येतच्च वाचयति ॥ १६ ॥

अध्वर्युः <sup>५</sup>सम्मार्गं कृते परिधिसंमार्गे दक्षिणस्याऽपि स्वैः परिधीनां करोति । तत उत्तरस्यानेः कृते संमार्गे स्वैः सन्नहनैः प्रघास्यानिति<sup>६</sup> प्रतिप्रस्थाता करोति ॥ १६ ॥

तां पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति ॥ १७ ॥

कतरास्ते जारा इति पृच्छति । पत्न्या त्वास्यातत्र्यमेतावन्तो मे जारा इति । सत्या-

१ प्रघास्यान् हवामहे मन्त्रो यज्ञवाहसं कर्मणेन मलोपमः । (नै. सू. १. ५. ३. १.)

क. मन्थनद्वयजन्ययोरग्नयोर्द्वित्वेऽपि न द्विवचनात्ततया मन्थनपक्षेऽहः । संसर्गिद्रव्यत्वादग्नैरिति ।

ख. वैधदेवत एव सिद्धे नवप्रयाजत्वादिके पुनर्नवत्वविधानान् अन्ते तन्त्रेण सङ्गदेव हुतानुमन्त्रणं प्रयाजानूयाजानां सामिधेनीनां च समिद्धानुमन्त्रणम् । एतदध्वमेव पुनर्वचनमिति । एवं च दश होता 'अत्रिंशो मास्य' इति च सङ्गदेवेति ( For these see ४-९-१, २. )

ग. 'उच्छुप्सो अम' इति समिध्यमानानुमन्त्रणान् हुतानुमन्त्रित्वे समिधनस्य मितकालिकत्वात् मन्त्रस्यावृत्तिः । 'समिद्धो अग्नि' रित्यस्य तु समिद्धानुमन्त्रणत्वात् अन्ते तन्त्रेणेति ( See आप. श्रौ. ४. ८. ३. )

घ. होतुः वेदिद्वयसाधारणत्वात् अध्वर्युणैकेनैव वरणे कृते लभयन्न तजिष्यतेरिति । यद्यपि पूर्वे 'द्विवद्ब्रह्मा' ( आप. श्रौ. ८. ५. ८. ) इति द्विवचनेनानुज्ञेया, तथाप्यत्र एवमवचनेनैव, होतुरेकत्वादध्वर्योश्च वरणकर्तुरेकत्वादिति ।

ङ. सम्मार्गं शब्देऽत्र संमार्गं साधनीभूतेष्वसन्नहनतृणवाची ।

ल्यानादेव तस्याः शुद्धिः । न च प्रवृत्ते कर्मणि प्रायश्चित्तार्थमपनीयते, कर्मवैगुण्यात् ॥ १७ ॥

यानाचष्टे तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति ॥ १८ ॥

तान् वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति । निवृत्तिर्यस्या न सन्ति जाराः ॥ १८ ॥

यज्जारं सन्तं न प्रव्र्यात्प्रियं ज्ञातिं रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयतीति विज्ञायते ॥ १९ ॥

यः प्रियो ज्ञातिः तस्य निरोधनं स्रोतसा भवति यदि जारान्नाचष्टे ॥ १९ ॥

संसृष्ट उत्तरोऽग्निर्भवत्यसंसृष्टो दक्षिणः । अथान्तरा वेदी यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वेदिमैपीके शूर्पं करम्भपात्राण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणेऽग्नौ शूर्पेण जुहुतः ॥ २० ॥

असंसृष्टो दक्षिणोऽग्निः तस्यापि परिधयस्संसृष्टाः । अथैतत्कर्म क्रियते-प्रधास्यानित्येवमनिर्देशान्तम् । ततोऽन्तरा वेदी गच्छतः उत्तरेण वोत्तरां वेदिम् । ऐपीकतृणशलाकाभिः कृते शूर्पं करम्भपात्राण्योप्य द्वयोर्दिशरसोस्थाप्यते ॥ २० ॥

'मो पू ण इन्द्रेति यजमानः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह । 'यद्ग्राम इत्युभौ याज्याम् ॥ २१ ॥

'पुरोऽनुवाक्या व्यवसाना । याज्यापि व्यवसाना स्वाहाकारान्ता ॥ २१ ॥

'अन्नन्कर्म कर्मकृत इति विपरायन्तौ जपतः ॥ २२ ॥

१ मो पू ण इन्द्र इत्यु देवास्तु स्म ते शुष्पिन्नवया । मदी क्षय मीदुषो यन्वा । इविध्नो मरुतो बन्दते गोः ॥ (ते. स. १. ८. १. १.) इति पुरोऽनुवाक्या ।

२ यद् ग्रामे यदरण्ये यत्समायां यद्विन्द्रिये । यच्छूद्रे यदयं एनश्चट्टमा वयम् । यदेकस्यापि धर्मेणि तस्याऽवयजदमसि स्वाहा ॥ (ते. म. १. ८. ३. १.) इति याज्या ।

३ अन्नन्कर्म कर्मकृतं मह वाचा मयोमुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वास्त मेन सुदानवः । (ते. स. १. ८. ३. २.)

क. कर्मप्रत्ययान्तं जारमभ्यव एवेनत्प्रश्नप्रतिवचनादिकम् । न पूर्वम् । पूर्वं जाग्रियाः अष्टतप्रायश्चित्तायाः कर्माधिरारादिति रामाप्रचित् ।

ख. एतत्कर्म 'प्रधास्यान् द्वाभामह' इत्यारभ्य वरुणो गृह्णात्विति निर्देशान्तं पूर्वोक्तमिदानीमेव वर्तय्यम् । होमाहत्या । तन् कृत्वा ततो वेदिमपीपगमनादिकमिति ।

ग. 'मो पू ण इन्द्र' इति पुरोऽनुवाक्या । 'यद् ग्रामे यदरण्ये' इति याज्या । तन्पाठप्रकारस्तु नीचैर्द्रष्टव्यः ।

विपरायन्तौ । तयो पृथक् गमनं स्वस्थानगमनार्थम् । 'समृष्ट उत्तर' इति  
वचनादुत्तरविहारेऽप्यन्यत्कर्म न क्रियते ॥ २२ ॥

अपि चाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयात् । अन्वारभेयाता-  
मितरौ ॥ २३ ॥

यदाध्वन्वारम्भो यजमानयो तदाऽप्यन्नमिति जप ॥ २३ ॥

अत्र दक्षिणमग्निं संमार्ष्टि ॥ २४ ॥

समृष्टे वा दक्षिणेऽञ्जलीकरणादि क्रमेणैव । उभयत्र याजमानश्च । आज्य  
भागयोरप्येकमनुमन्त्रणम् । षण्दक्तुरेकैवादिभस्तिवाच्च । तथा शिष्टवृत्तः । आवृत्ति-  
स्पदेश ॥ २४ ॥

ऐन्द्राग्नपर्यन्तैः प्रचर्यारमत्यध्वर्युः ॥ २५ ॥

अध्वर्युर्नष्टकारेण जुहोति । षण्दकृते प्रतिप्रस्थाता वेति । इष्ट्वाऽऽज्यभागौ  
प्रतिप्रस्थाता विरमति । तत आग्नेयादिभिरेन्द्राग्नपर्यन्तैः प्रचर्यै विरमत्यध्वर्युः ॥ २५ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पूर्वेण सहावदानेन मारुत्याः सर्वा मेपी-  
मवयति । उत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ॥ २६ ॥ अथ प्रचर्यारमति ॥ २७ ॥  
अथाध्वर्युः पूर्वेण सहावदानेन वारुण्याः सर्वं मेपमवयति । उत्तरेण  
शमीपर्णकरीराणि । अथ प्रचरति ॥ २८ ॥

इति पट्टी कण्डिका ॥

काद्यानुब्रूहि कं यजेत्येककपाले संप्रैर्या ॥ १ ॥ नभश्च नभस्य-  
श्चेति चतुर्भिर्मानामभिरेककपालमभिजुहोति ॥ २ ॥

मारुत्या आमिक्षाया यदवदानं पूर्वं तेन सह मेपीमवयति । न चोह, मेपयो  
भवण्डनाभावात् । द्वितीयेन शमीपर्णकरीराणि । द्वितीयाच्च पात्रात् अदानद्वयम् । ततो  
मरुद्भ्योऽनुब्रूहीति । सान्नाय्यदनुमन्त्रणमामिक्षाया । इन्द्रयाजिनं इन्द्रियावी भूयासम्,  
महेन्द्रयाजिनं 'जेमानं महिमानं' <sup>१</sup>गमयेयमिति । विशेषधर्मा एव वैश्वदेव्यामिक्षासु

१ आमिक्षाभेदयोस्तहावदाने क्रियमाणे पृथक् मेप्या मेपस्य चाऽवदानाभावात् द्विवचनान्ततया मन्त्र-  
स्थोहो न कर्तव्य इति । एवं चाऽऽमिक्षावदानार्थमेवाय मन्त्रो न मेपावदानार्थमिति कल्पितम् ।

२ वैश्वदेववत् प्राणैस्तप्तुर्गन्धमेयमिति नानुमन्त्रणमिति ।

व्युद्धरणादिवाजिनेज्यादयः, अनुमन्त्रणं तु देवताश्रयः (यो) नामिक्षाविशेषधर्मः । चरुपुरोडा-  
शाज्यसान्नाय्यपशूनां तु तत्क्रियते । अतो नैतस्य प्राप्तिः । एवमेककपालस्यापि ये विशेषधर्मा  
पूरणादयः त एवैककपालानां, नानुमन्त्रणम् । अतः<sup>१</sup> कस्याहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमि-  
त्येव समुच्य आशिषाम् । मरुतामहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमिति इन्द्रियाव्य-  
न्नादो भूयासं वरुणस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमन्नादो भूयासमिति पूर्ववत् ।  
सान्नाय्यवदुपदेशः, मुख्यत्वात्<sup>क</sup> । उभयोरिध्म<sup>ख</sup> सन्नहनयोरन्वारम्भ आग्नीध्रस्य । धूननञ्च  
होतुः, उभयस्य कर्माङ्गत्वात् । प्रत्याश्रवणे<sup>ग</sup> च स्पष्टसम्मार्गयोरुभयोर्धारणम् । <sup>घ</sup> होतृ-  
संस्कारत्वाद्वा एकस्य सन्नहनस्य धूननम् ॥ २ ॥

तदु हैके पृथगिडे निरवद्यन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । सप्तानां  
हविषां समवदायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । तस्मिन्प्रतिप्रस्थाता  
मारुत्या अन्ववदधाति ॥ ३ ॥

यदा पृथगिडे निरवद्यन्ति तदापि सहोपहवः । अनृहृश्चेडाशब्दस्य देवताभि-  
धानात्<sup>ह</sup> । प्रतिप्रस्थाता स्वामन्वारमते । होतोभयं धारयति । उभयत्राज्वान्तरेडा । यदाऽपि  
सहोपहव अन्वारम्भश्चोभयोः<sup>च</sup> । उपहृत इति जपश्च । अध्वर्योः पर्वाञ्जनमुपस्तीर्णाभि-  
धारणे च ॥ ३ ॥

१ II, Ms 1 reads as follows:—अन् कस्याह देवयज्यया जेमानं महिमानमिन्द्रियायी वा ।  
वरुणस्याहं etc.

क. मेययोरधर्मस्त्वात् आमिधयोर्मुख्यत्वाच्च तत्सिबन्धनैवाऽऽशीरिति ।

ख. 'इध्मसन्नहनान्याग्नीध्रेऽन्वारम्भ्य' इति विहितमन्वारम्भणं उभयोरिध्मसन्नहनयोरग्नीध्रेण कर्तव्यम् ।  
एवं होत्रा वर्तव्यं तद्विधूननमिति ।

ग. 'रपय सम्मार्गाध धारयन् प्रत्याश्रवति' (आप श्रौ. २. १५. ४.) इति विहितरपयसम्मार्ग-  
धारणमुभयोरपि विहारयोः वर्तव्यम् । तत्तद्विहारान्वात्तत्तद्विहारणस्येति ।

घ. 'इध्मसन्नहनानि मुने प्रति विधूनुते' इति विधिना विधून्मस्य होतृसंस्कारस्यावगतेः एकस्यापि  
विधून्ने तस्मिन्नेवैवैव तदिति ।

च. इतोपादानमन्त्रेण पृष्टिरूपदेवताया एवाऽभिधानात् तस्यार्थरसात् एकवचनान्तर्त्यैव प्रयोगो  
मन्त्रस्य, न द्विरवचनान्तर्त्येह इति ।

ज. उभयोः अप्ययुक्तेत्यस्याश्रोः । 'उपहृतः पशुमानसानि' इति त्रयोऽयुभाभ्यां कार्यं इति । अत्र  
तदुदेके पृथगिडे निरवद्यन्ति इत्येकः पक्षः । तदु तथा न कुर्यादिति निषेधः । तत्तस्मिन्प्रतिप्रस्थाता  
सहोपहवनविधिः । तेन पशुद्वयमपि विवक्ष्यते ।



उपहृतां प्राठनन्ति ॥ ४ ॥

उपहृतयो र्वा स्वामध्वर्यू प्राठनीत । इतरे <sup>१</sup>सर्वम् । कृते चतुर्धाकरणे आग्नेय  
विशाराणाम् ॥ ४ ॥

यः प्रवया इवर्षभः स दक्षिणा ॥ ५ ॥

यः प्रवया प्रवृद्धवया इव ऋषभः सेचनसमर्थः । वृद्धः, अणूकः, तरण इति  
वचनात् । केचित्प्रवयः प्रथमयया इति ॥ ५ ॥

कामं तु ततो भूयो दद्यात् ॥ ६ ॥ घेनुर्दक्षिणेत्येके ॥ ७ ॥

काममिच्छन् ऋषभादन्यदपि दीयते । अन्नाहार्यधर्मा दर्शपूर्णमासविशाराणाम् ।  
न तूपदेशः । उत्तरस्या वेद्या दक्षिणाम्सायन्ते । सर्वे प्रणिगृह्णन्ति । पूर्ववत्समार्गः । क्रमेण  
समिदाधानमानीध्रम्य पर्यायेण च याजमानम् । तन्त्रेणानूयाजानाम् <sup>१</sup> । व्यूहनादि पर्यायेण ।  
एको मन्त्र उपभृष्टपदाज्यधान्यो <sup>२</sup> । क्रमेणानीध्रम्योद्यमनम् <sup>३</sup> ॥ ७ ॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्त-  
चाफस्याशीःपु होतानुवर्तयते । एव यजमानो जपति । आशास्त इति  
मन्त्रं संनमति ॥ ८ ॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इति रोहितेनेत्यस्य पुरस्तात् । नामिक्षाणा प्राशिन्न  
सान्नाय्यवत् ॥ ८ ॥

उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः ॥ ९ ॥

अभ्यांर्वाग्निनेज्वालयति शेष प्रतिप्रस्थाता । ततो भक्षयन्ति ॥ ९ ॥

शेषौ समवनीयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्त्या मा विशन्तिवन्दव  
आ गत्वा धवनीनां रसेन मे रसं पृण । तस्य ते वाजिभिर्भक्षंकृत-  
स्येति समानम् ॥ १० ॥ पूर्णपात्रवर्जं पूर्ववदिति संस्थापयति ॥ ११ ॥

क संयुज्य प्राश्नीतीति शेषः ।

ख हुतानुमं ग्रणमिति शेषः ।

ग अया सपत्नानिद्रामी मे विपूचीवान् - यस्यातामिति ।

घ रोहितेन र्वा इत्यादिभिः त्रिमिर्मैः क्रमेण तत्तदेदिष्टं चिन्नं पट्टयमाणस्य प्रस्तरस्थोद्यमनमिति ।

पूर्णपात्रवर्जम् । यजमानपत्न्योरुभयो.<sup>क</sup> । इष्टिमुभौ<sup>ख</sup> संस्थापयतः सहापराग्नि-  
होमैः । उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रमिति वचनात् । यजमानमार्जनकालेऽवमृथः । कृतेऽवमृथे  
उत्तरमुभयोरैकस्य वा । अपराग्निहोमा अपि भवन्ति । पत्नीसंयाजा अपि भवन्तीति  
व्याख्यानात् । उपदेशः संस्थापयतीत्येकवचनात्पत्नीसंयाजान् वैश्वदेववदध्वर्युरेव करोति ।  
“उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रमिति पूर्वेणोभौ । <sup>१</sup>पुरस्ताद्यज्ञशंचमाच्चाऽवमृथ इति । वपट्कारैकत्वा-  
त्पत्नीसंयाजानां तन्त्रेण याजमानं <sup>२</sup>न्याय्यम् । आज्येद्वा द्वयश्च । उभावाज्यविन्दूनन्वारम्भश्च ।  
पूर्ववदक्षिणामिहोमाश्च । वेदयोरुभयोरुद्देन <sup>३</sup>प्रासनं उभयसंस्कारत्वात् । विन्दते प्रजामित्ये-  
कस्य वा पत्नीसंस्कारत्वात् । यजमानः स्वस्ववेद्योर्निधाय वेदौ<sup>च</sup> पर्यायेणाभिभृगति । न  
योक्त्रविमोकादि पत्न्याः । उत्तरत्र<sup>४</sup> विमोकात् विद्यते तूत्थानमन्त्रः । अहत्वाद्वेदस्तरणं  
पर्यायेण स्वस्ववेद्योः । प्रायश्चित्तानि समिष्टयजंषि च वेद्योरभिस्तरणे कृते विमोके च  
प्रणीतानाम् । “एष वै दर्शपूर्णमासयोरवमृथः ” इति मार्जनप्रत्याम्नायः, अविमुक्तत्वाद्यज्ञस्य ।  
वरुणप्रघासार्थं कृतमन्यस्याप्यर्थं साधयति । कपालानि चाविमुक्तानि । एककपालस्य कपाल-  
मपि । आयजविमोकाद् द्रव्यसंस्कारा नापयान्ति येष्वपि विमोक यथाऽग्नेः । ‘विते मुञ्चामि

x Ad. Ms. reads कार्यम् ।

क. ‘यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति’ इति अन्तर्वेदि प्रणितामार्जनं यजमानस्य । सयोरत्रेऽञ्जलौ पूर्णपात्र-  
मानयतीति पत्न्याः । एतद् द्वयं वर्जयित्वाऽन्यत् सर्वमिति ।

ख. अभ्यर्चयतिप्रस्थातारं ।

ग. यदि अध्वर्युरेव पत्नीसंयाजान् करोति तर्हि उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम् ( आप. धौ. ८. ५. ३ ) इति  
वेदेष्वपि श्रुत्यान्नानुष्ठानविधानं कथं समच्छेदतः ? इति शङ्कायास्तमाधानमिदम् । हविश्शेषभक्षणान्तेन  
पूर्वेण फर्मसमुदायेनोभौ पुरतःतत्पुत्रमिति । अस्मिन् पक्षे “अपि पत्नीसंयाजा ” इति  
सूत्रं पत्नीसंयाजा अपि यदा वर्तय्या, तदा हिमु वक्तव्यं हविश्शेषभक्षणान्तस्य तन्त्रस्येति  
वैमुक्तिरन्यायेन व्याख्येयम् ।

घ. इष्टिसंस्थापनान्तरमेवाऽवमृथविधानात् संस्थापयमपि कृत्स्नत्वाऽवमृथः कर्तव्य इत्युपदेशमिति ।

ङ. “वेदो रथो विमो रथो विदेयकर्मणो रथः करणे रथः क्रिया-सनी रथः सन्तितारो रथः सनेयं गृहवन्तं  
कुलाग्नि-रागरथोप-सहस्रिणं वेदो दत्ता वाजिनम् ” इति मन्त्रस्योद्घः ।

च. ‘वेदं होता पत्न्या उपस्थे त्रिः प्रासयति’ ( आप. श्रौ. ३. ४. ३ ) इति विहितं प्रासनमुभयो-  
र्वेदयोः प्रतिपत्तिर्नैस्कारत्वात् । अथवा एकस्यैव वेदस्य प्रासनं पत्न्या उपस्थे आदधाति । विन्दते  
प्रजाम् ( तै. भा. ३. ३. ८ ) इति पत्नीगतपत्न्यवधानात् पत्नीनैस्कारकत्वावगतेः एकस्य प्रासनेनैव  
तत्तिदेरिति । अस्मिन्नेऽनूह एव मन्त्रस्य ।

ट. See आप. धौ. सू. ८. ८. १४ for योक्त्रविमोक.

रशना निरदमीनित्याहैष वा अग्नेर्मिमोह इति । <sup>१</sup>कस्तम्भीसादन<sup>१</sup> च सुचोर्विमोह उक्तो भरद्वाजेन । तेषामप्यासादनम् । प्रोक्षणादथ सम्भारा अग्निसम्काराश्च नापयन्ति । निमुक्तानामप्यत्र कर्माहृतत्वात् । योगमात्र त्वया सुचा च क्रियते <sup>२</sup>युनज्मि वो ब्रह्मणा दैव्ये नेत्यपाम् । एता असदन्निति सुचाम् । <sup>३</sup>सनिशन्तामिति वा । <sup>४</sup>दृष्टेन्धनेन वा योग । इन्धानाम्वा सुप्रजस सुवीरा इति लिङ्गात् । न चेन्धनमपामिति निवृत्तिसम्कार एव वा <sup>५</sup>कस्तम्भीमादन, न निमोह सुचो, अगचनात्<sup>६</sup> । न पुनस्सम्कार सुचोरपि । असिदादानादि बहिराहत्य, नान्वाधान <sup>७</sup>परिगृहीतत्वात् वेदिपक्षे । ततो वेदो<sup>८</sup> यदि स्तीर्ण । यद्यस्तीर्ण स एनादीयते । <sup>९</sup>समूहनोपलेपनादि कृत्वा । <sup>१०</sup>सादनमेव वेदस्य प्रणीतापात्रस्य च । <sup>११</sup>विमुक्तत्वात् प्रणीताप्रणयनादि । एकरूपालपक्षे प्रणीय प्रणीता कृत्वा पवित्रे <sup>१२</sup>सविदान्ता मिति वेदाभिर्मर्शनमनूहेन । प्रकृत्याप्यसम्भवे गृह्णा वै लिङ्गात्<sup>१३</sup> । तत् सुगादानादि निर्वे पणान्त कृत्वा हवि प्रोक्ष्य वेदप्रोक्षणमनूहेन सम्भर्शनवत् । अध्यूहनाद्येकरूपालस्य उपहि

१ २ B Ms reads कस्तम्भीसादनम् ।

क कस्तम्भी उपस्तम्भनार्था शक्यस्य See आप धौ ३ ८ ४ भाष्य also इदं क शकट तद्यत्र स्तम्भ्यते सा कस्तम्भी ।

ख एतन्मन्त्रोच्चारणमेव योग ।

ग अनेन मन्त्रेण सम्भर्शनमव योग ।

घ दृष्टविधयाऽपरि धन क्षीपनमेवाऽग्नियोग । तच्चाप्यु न भविष्यतीति तत्र निवृत्तिस्तस्य 'युन ज्मि त्वा' इति मन्त्रस्य ।

ङ कस्तम्भ्या जुहुषमृतयोरासादनमन्तरा पुनश्च विमोहकस्याध्वयणादिति ।

च अ वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थं वात् देवताना च वरुणप्रधासारम्भ एव तदीयावाधानेन परीगृही तत्वासात्र पुनश्च वारम्भ इति । कदपश्च इति बहिराहत्ये यनेन नवद्वयते । एतत्तथ 'अपि वा न वेदि' ( आप धौ ८ ७ २४ ) इति वक्ष्यति । अतो वेदे विकम्पोऽवश्यमे । यदि पश्चत्तदा तदर्थं बहिराहरणमिति ।

छ पत्न्या निरसनीमरकाल वेदस्तरणमिति कश्चित् पक्षः । तस्मिन् पक्षे स्तरणस्यो क्या भवति । तदपेक्ष्य, यदि स्तीर्ण यद्यस्तीर्ण इति कथनम् । एव च यदि स्तीर्णो वेद, तर्हि पुनर्वेदि कुर्यात् । यथा न स्तीर्ण तदा न स्तीर्ण तदा स एव गृहीतव्य इति ।

ज See आप धौ १ ६ ११

झ See आप धौ १ १५ ७

घ वरुणप्रधासात् प्रणीताविमोहस्य गृह्णत्वान् पुन प्रणीताप्रणयन अत्र कर्तव्यमिति । See आप धौ for विमोह ।

ट See आप धौ १ १६ १२

ठ प्रकृत्यावपि गृह्णा युगपसम्भर्शनासम्भवेन एकरस्य द्वयोर्वा सम्भर्शनप्राप्तां तत्र बहुवचनस्य सम्भवेतार्थं वापदृष्टार्थं नावश्यम्भावात् तथा चात्राप्येकस्मिन् वेदे बहुवचनात्तरयानुद्देशेन प्रयोग इति ।

-तत्वात् तप्यस्वेति<sup>१</sup> चोह । तत<sup>२</sup> आप्यलेपनिनयने कृते प्रोक्षणीरासादय वहिरुत्सादयाऽऽ-  
ज्येनोदेहीति । निष्कासपक्षे वेदमासाद्य<sup>३</sup> पवित्रेण सम्मृश्य प्रोक्ष्य प्रैष एव प्रोक्षणीरासाद-  
येति । न यज्ञयोग । सर्वपक्षेषु कृतत्वात् ॥ ११ ॥

**पूर्णपात्रस्य स्थाने सौमिकोऽवभृथः ॥ चतुर्गृहीतान्याज्यानि ॥ १२ ॥**

प्रैषोक्तेषु कृतेषु कर्मसु चतुर्गृहीतान्याज्यानि पञ्चावत्तिनोऽपि । यद्यनूयाजा तदा  
'पञ्चाना त्वेति' द्वाभ्या 'चरोस्त्वे'ति द्वाभ्या यदा नाऽनूयाजा तदाधैरेव 'पञ्चाना त्वा  
दिशामि'ति । इह न 'प्रोक्ष्यभिमन्त्रणादि ॥ १२ ॥

**वारुण्यै निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति । तुषा ऋजीपधर्मं  
लभन्ते । वारुणमेककपालमेके समामनन्ति ॥ १३ ॥**

आज्यग्रहणेभ्य<sup>४</sup> पुरोडाशादङ्गारापोहनादि । वरुणाय जुष्टमभिधारयामीत्यभि-  
धारणम् । अलंकृतयोदकसमीपगमनमेव । निष्कासपक्षे गृहीतान्याज्यानि गमनमेव तुषान्  
हविराज्यानि च गृहीत्वा ॥ १३ ॥

**नायुर्दो नाभिप्रव्रजनमन्त्रं न साम गायति ॥ १४ ॥**

आयुर्दाम्रहणेन<sup>५</sup> प्रयास्यतो होमाना प्रतिषेध । न 'गमनमन्त्र उरुं हि राजेति  
॥ १४ ॥

**सर्वा दिशोऽवभृथगमनमाप्नोतात् ॥ नोदीचीरभ्यवेत्या  
इत्येके ॥ १५ ॥**

उदीचीराप उदीच्या भया ॥ १५ ॥

१ Ad Ms १ omits च B Ms १ reads चोह कृत ।

२ B Ms. १ reads तत

३ B Ms २ reads सरवित्रेण

क. See आप. श्रौ. १. १५. १५.

ख. पशानां त्वा दिशां, पशानां त्वा पञ्चजनानां, चरोस्त्वा, व्रजगृह्यात् । See for this मन्त्र आप.  
श्रौ. १. ७. ८. footnote.

ग. See आप. श्रौ. ४. ५. ६.

घ. See आप. श्रौ. १. २४. ६.

ङ. आयुर्दा भमे, अयमय निचरुता नन्वेत्याद, इति मन्त्रप्रव्रजनमन्त्रा होमा प्रत्याप्यहोमा । (See  
आप. श्रौ. १. १०. १०.)

च. उरुं हि राजेति मन्त्रमप्युक्तं । तै. ग. १. ४. ११. १. २. ३. ४. ५.

यां दिशं गच्छेयुस्तथामुखाः प्रचरेयुरित्येके ॥ १६ ॥

यां <sup>१</sup>दिशं प्रति गच्छन्ति सा प्राची ॥ १६ ॥

बहन्तीनां स्थावरा अभ्यवेत्याः ॥ तदभावे याथाकामी ॥ १७ ॥

उदकान्ते स्तरणान्तां वेदिं कृत्वा तस्यां हवींषि सादयति ॥  
अपि वा न वेदिः ॥ शतं ते राजन्मिपजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा  
जपति ॥ १८ ॥

शतं ते राजन्निति कृत्वा जपं, प्राप्य स्फ्यादानादि वेदिकरणम् । कृते <sup>२</sup>उत्तर-  
परिग्राहे धा असीत्येवमाद्यनुवीक्षणान्तम् । प्रोक्षण्यमिमन्त्रणादि । <sup>३</sup>उदकं प्रत्यपादीयते  
प्रस्तरः । तस्य चाभिमन्त्रणम् । सूर्यो वः पुरस्तात्पात्विति । न <sup>४</sup>वा परिध्यर्थत्वात् । आदित्यो  
होवोधन्निति । 'युनज्मि वो ब्रह्मणा दैव्येन' त्वपां योगः <sup>५</sup>निवृत्तिर्वा, इन्धनलोपात् ।  
ततस्तीर्णाया विधृत्याद्येव । आज्यान्यमिमन्त्र्य हविस्सादनम् । आग्नेयवदासन्नाभिमर्शनं  
वारुणस्य निष्कासम्य च सान्नाय्यवत् । 'आमिक्षा मां विनोस्वि'ति चोभयविकारस्वे  
<sup>६</sup>एकदेशम्यापि ॥ १८ ॥

अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते ॥ १९ ॥

परिस्तीर्य वेधन्तानुदकान्तमारोहति अभिष्टित इति । अवेदिपक्षे न वेद्यर्थं  
बर्हिंसासादनं, नापि प्रोक्षणीरा (प्या)सादनम्, तुर्यमन्यदुभयोरपि पक्षयोः । अपो दृष्ट्वा  
जपादुदकान्तमेवोपतिष्ठन्ते ॥

अपः प्रगाह्य तिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्ति ॥ २० ॥

क. या दिशं गच्छन्ति यजमानप्रभृतयः सा प्राची मन्तव्येति ।

ख. See आप. श्रौ. २. ३. ७ for उत्तरपरिग्राह also १० for अनुवीक्षण

ग. आहवनीयं प्रत्यपादात्प्यो वः प्रस्तरः तमाहवनीयस्थानाग्नमुदकं प्रत्यपादते (शनैरादते) इति ।  
(See आप. श्रौ. २. ४. ५).

घ. न पुरस्तात् परिग्राहति, आदित्यो होवोधन् पुरस्तादधार्चस्यपठन्ति. तै. सं. २. ५. इति परिधिपरि-  
धानस्थानेऽस्याऽभिमन्त्रणस्य विहितत्वान्नामेन प्रस्तराभिमन्त्रणमिति ।

ङ. युनज्मि ह वेति मन्त्रे उत्तरार्धे 'इन्धानास्त्वा' इति श्रवणादस्येधनार्थत्वावगतेः अप्यु च तदभावात्  
मन्त्रस्य निवृत्तिरिति । ततश्च सूर्यो व इति युनज्मि व इत्युभयोरपि मन्त्रयोर्निवृत्तिर्वेदितव्या ।

च. पूर्वमभिष्टितमित्येवमिति निष्कास्याऽऽमिक्षात्वात् स्वातन्त्र्येण तस्य हविष्वाहुभयविकारवत्सा-  
न्नाय्यमन्त्राभ्यामभिमर्शनमिति ।

अपः प्रगाह्य प्रविश्य उदकं सर्वे तिष्ठन्तः उत्थिताः । अद्भुथ इति कर्मण म ।  
तेन साङ्गेन प्रचरन्त्युत्थिताः ॥ २० ॥

तृणं प्रहृत्य सौवमाधारयति ॥ यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिन्  
जुहुयात् ॥ २१ ॥

तृणस्योपरिष्ठात्सर्वहोमाः । “आहुतीनां प्रतिष्ठित्या” इति श्रुतेः । ततः सौव  
एव, नोपवाजनं, इन्धनार्थत्वात् । दशहोत्रादेः समिद्धानुमन्त्रणान्तस्य लोपः । प्रकृति-  
वदन्यदनर्थलुप्तम् ॥ २१ ॥

॥ इति सप्तमी कण्डिका ॥

अग्नीदपस्त्रिः संमृड्डीति संप्रेष्यति । १ ॥

कृत आप्यायनेऽग्नीदिति प्रैषः । स्प्येनैव केवलेनोदकं संमार्ष्टि । सन्नहनाभावात् ।  
सम्मार्जनदर्भैर्लौकिकैरित्युपदेशः ॥ १ ॥

आपो वाजजितो वाजं वः सरिष्यन्तीर्वाजं जेप्यन्तीर्वाजिनी-  
र्वाजजितो वाजजित्याधै संमाज्मर्षपो अन्नादा अन्नाद्यायेति मन्त्रं  
सन्नमति ॥ २ ॥

वाजजित्यादयो गुणा अपां स्युर्न वेति प्राप्त ऊहोपदेशः । भुवनमिति यज्ञमिधानं  
भुवनं लोकः स्थानम्, तत् त्वमसीति यज्ञ उच्यते । विविधं प्रथस्वेति यजमानम् । अस्मिन्  
यज्ञे विप्रथस्वेति यजमानम् । यज्ञो वै भुवनमिति । अतोऽनूहः । <sup>१</sup>आपो यष्टूय इत्येता-  
यानूहः । अविकृत<sup>१</sup> उपदेशः । देवताग्रेरमिधानात् नाहवनीयम्येति । आक्रमणावस्थानप्रत्या-  
क्रमणानां निवृत्तिरवेदिपक्षे ॥ २ ॥

अग्नेरनीकमप आविवेशेति सृच्यमाधारयति ॥ ३ ॥ चाग-  
स्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्येत्स्वाहेति मन्त्रान्तः<sup>२</sup> । आग्नेय आधारः । गुणभूता

१ J. Ms. reads अविनारः ।

२ B. Ms. १ स्वाहेत्याधारमन्त्रान्तः, B. Ms. २ reads स्वाहेति मन्त्रः, J Ms. reads  
स्वाहेत्याधारमन्त्रः ।

क. 'अपे यष्टुरिदं नमः' इति मन्त्रः । आपो यष्टूय इदं नमः इत्युद्दिश्य इति ।

ख. 'अग्नेरनीकमप आविवेश' इति मन्त्रः तै. सं. १. ४५. १ उच्चरण्येदेत्यन्तोऽन्ते स्वाहापदरहित  
इति द्विपुष्पदन्तोऽप्य तावन्मात्रेण परिममाहेति । समुदे त' इत्यादिः कार्यान्तरे विनिर्मुक्त्याभिहितः ।

See आप. पौ. १३. २०. १०.

अन्या देवताः ॥ ३, ४ ॥

लुप्यते प्रवरः ॥ ५ ॥

<sup>क</sup>अवस्थानादेर्मानुषान्तस्य प्रवरस्य लोपः ॥ ५ ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वाप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति ॥ ६ ॥

वर्हिर्वर्जाः प्रयाजाः । त्रीनिष्ट्वाऽर्धमौषभृतस्य समानयति यद्यनूयाजौ । सर्वस्येतरथा ॥ ६ ॥

अप्स्वग्न इत्येषा । अप्सु मे सोमो अग्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुयमापश्च विश्वभेषजीरित्यप्सुमन्तौ ॥ ७ ॥

अप्सुशब्दो ययोस्तावप्सुमन्तौ । <sup>घ</sup>वृषण्वानपि लभ्यते सोमस्य, परिपाठात् । <sup>ग</sup>पुरोनुवाक्यामात्रस्य विकारः ॥ ७ ॥

निष्कासस्यावदाय वरुणमिष्ट्वा कृत्स्नं निष्कासमवदायाग्नीपोमौ (वरुणौ) स्विष्टकृदर्थं यजति ॥ ८ ॥

कुर्मास्थो वारुण्याद्देशो निष्कासस्तस्यावदानं, <sup>घ</sup>वारुणस्य वा । प्रकृतिवादिष्ट्वा वारुणं नारिष्टहोमा । कृत्स्नमवदाय वारुणमपि 'अग्नीवरुणाभ्यामनुग्रूहि' अग्नीवरुणौ <sup>घ</sup>यजेति वाजसनेयमनात् । अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामनुग्रूहि अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ

क. उत्तरतः प्रवरायावतिष्ठते ( आप. श्रौ. २. १५. १ ) इति प्रवरार्थे सिद्धितयवस्थानम् । मातुष इत्युचैः ( आप. श्रौ. २. १६. १५ ) इति नामग्रहणविधानम् । तस्य व्यापारस्याऽवस्थानादेर्नौमग्रहणान्तस्य लोपः । आदावेव कृन्त्वादिनि ।

ख. याज्यानुवाक्यापरिपाठजमे 'अप्स्वमे सपिष्टव' इति पठित्वा अनन्तरं 'इषा सोम शुभा' अस्ति 'साम्या' परिपाठान् गृह्यपठितया 'अप्सु मे सोमो अग्रवीन्' इत्यनया सह 'इषा सोम' इत्यस्या अपि विरुपेन प्राप्तिः । इषाद्वयपठितो वृषण्वान् । ( See तै. म. ४. १. १४. ४ ).

ग. श्रव इमा. पुरोनुवाक्यार्थमेव विधीयन्ते । याज्यास्तु प्राकृतावेव मन्त्रा 'जुषाणो अग्नि. जुषाण-स्सोमः' इति ।

घ. पुरोडाशस्येति शेषः ।

ङ. See मा. श. घा. ४. ४. १. १७ 'अग्नीवरुणाभ्यामनुग्रूहि' इति तत् स्विष्टकृते अग्नीवरुणौ यजेति वयस्कृते कृतानि P. 377 my edition of Chaukhamba.

यजेति कौधायनमतात् । वरुणस्याह देवयज्याऽज्ञादो भूयासं, अग्नीरुणयोरहं देव-  
यज्याऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमिति । नैककपालधर्मः साधारणः, नापि वैशेषिकः  
पूरणादिः । <sup>१७</sup> 'वारुणमलंकृत्ये'ति दर्शनात् । आज्यान्येव चतुर्गृहीतानि न <sup>१८</sup> 'पृषदाज्यमिति ।  
'चतुरः प्रयाजान् यजतीति' लिङ्गात् । विशेषधर्मा एवैककपालेषु प्रवर्तन्ते ये वद्धा  
आप्रयणे । इतरथा तु पट् स्युः प्रतिषेधाद्धर्हिर्विकाराणाम् ॥ ८ ॥

नोत्तरं क्रियते ॥ ९ ॥

न <sup>१९</sup> निनयनाद्युत्तरं म्विष्टकृतः ॥ ९ ॥

अपि चौपभृत्तं जुहामानीयापवर्हिपावनूयाजौ यजति ॥ १० ॥  
देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् ॥ ११ ॥

अपि वाऽनूयाजावेव बर्हिर्वर्जौ । तूर्णौ दध्नीदुम्बरशाखया प्रोक्षणं तुपाणाम् । तुपा  
ऋजीपधर्मं लभन्त इति <sup>२०</sup> 'देवतात्पस्याभावात् ब्रीहेः यवस्य वेति । केचित्संस्कार इति  
कुर्यन्ति <sup>२१</sup> 'ब्रीहिराजन् यवराजन्नित्यूहयित्वा ॥ १०, ११ ॥

I Except J. Ms. all read यवराजन् ब्रीहिराजन्

- क. See बा. धा. ८. २०. P. 260 L. 18. Vol. I. A. S. B.ed. सर्वैश एव वारुणमवदद्य-  
दाह-अग्नीवहणाभ्यां शिवष्टकद्रव्यामनुवृद्धि, इति.....आध्याय्य 'अग्नीषोमौ शिवष्टकृता यज' इति ।
- ख. सौमिकेऽवगृहे वारुणमलंकृत्य (आ. धा. १३ १८ ४.) इति सम्भवत्प्राप्तिरस्याप्यलंकरणस्य  
पुनर्षिधानात् आज्यभागन्यायेन ऋद्धरणमेव कर्तव्यम्, न पूरणादयो विशेषधर्मा इति प्रतीयत इति ।
- ग. ध्रुतां अतगृधप्रकरणे ध्रुतस्य 'अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति' (तै. श्र. ६. ६. ३. २) इति वचन-  
स्यान्यत्र विवरणं क्रियते चतुरः प्रयाजान् यजति इति । एतेन लिङ्गवदनुवादेनैवमवगम्यते-एककपाले-  
प्यन्येवपि विशेषधर्माणामेव सर्वकुतं जुहोति' इत्यादीनामेव प्रवृत्तिः, न साधारणधर्माणां नवप्रयाज-  
स्वामीनाम् । इतरथा अपवर्हिष इत्यनेन बहिः प्रयाजस्य तद्विकारयोधेति प्रयाणामेव पट् प्रयाजा  
अवशिष्टाः स्युरिति 'चतुर' इत्यनुपपन्नं स्यादिति ।
- घ. शिवष्टकतोऽनन्तरं 'जुहामपि आनीय.....०-नन्तरि निनयति' इति निनयने (आप. धौ.  
१. २१. ७.) विहितम् । तत आरभ्योत्तराह्वाति न कर्तव्यानीति ।
- ङ. तं निनेऽनगृहे यमे प्राग्नाऽऽप्यायस्य मग्न इति.....दध्नीदुम्बरशाखयाजौ प्रोक्षति (आप. धौ.  
१३ २०. ८) इति मन्त्रेणार्ह्यप्रोक्षणं विहितम् । तदत्र तुषेपु यावत्तेषु ग्रहेषु वाऽतिरिष्टं तुपा  
ऋजीपधर्मं लभन्त (आप. धौ. ८. ७. १५) इति वचनात् । तस्य नन्धं विनैव कर्तव्यम् । सौमिके  
ह्यवगृहे ऋतुदध्नीप्राप्त्यर्थे 'यमे प्राग्ना' इत्यत्र 'निष्टायना देय मोम' इति मोमस्य देवता-  
रामभ्युपगम्य तदवयवत्वेनैव नान्यतोपनिश्चितार्थेनपूर्वकं तदवयवानां पुनराप्यायनं प्राधिाम् ।  
अत्र तु पुनरुपनिश्चयानां प्रोक्षणां यवानां वा देवानां नोपनिश्चयः न तन्मन्त्राणामत्र प्रवृत्तिः ।



तुपाणां स्थालीं पूरयित्वाप्सूपमारयति समुद्रे ते हृदयमप्स्व-  
न्तरिति ॥ १२ ॥

पश्चात्स्थालीं पूरयति तुपाणाम् । यदाप्येकऋषारस्तदा निष्कासे <sup>१</sup> ऋजीपधर्माः  
तुपेश्च निष्कासेन चावभृथमवैतीति । उपमारयति प्रवेशयत्युदकं स्थालीम् । न 'चोत्पृतभक्षणं'<sup>२</sup>  
तुपाणाम्, अचचनात्, अस(२)सत्वाच्च ॥ १२ ॥

अपि वा न सौमिकोऽवभृथः । तृष्णीं तुपनिष्काममप्सूपवेत्  
॥ १३ ॥ इमं विद्यामीति पत्नी योक्त्रपाशं विमुञ्चते ॥ १४ ॥

असौमिकेऽवभृथे मार्जनफले तुपनिष्कासम्यैव क्षेप । योक्त्रविमोहादि सर्वत्र समा-  
नम् । प्रतिपुतादे प्रत्यक्षान्ना ना <sup>३</sup> असौमिकेऽपि श्रुत्यन्तरविहितं याज्याम्नानात् अस्माकं  
सौमिकप्रकृतिरयमवभृथाना यत्कनिष्ठं तदिहावद्धम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

देवीराप इत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्य सुमित्रा न आप  
ओपधय इत्यपः प्रगाह्य सशिरस्काचनुपमक्षन्तौ स्नातः पत्नी यज-  
मानश्च ॥ १५ ॥

अवभृथ इत्युदकाख्या तस्याभिमन्त्रण यजमानस्य ब्रूतादित्येवमन्तेन । सुमित्रा न  
इति स्थानमन्त्र उभयोराप प्रविश्य यत्र होम कृत सशिरसौ अनुपमक्षन्तौ अशोधयन्तौ  
मलमतिशुद्ध्यर्थम् ॥ १५ ॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः ॥ १६ ॥

पृष्ठे प्रधावन परम्परस्य ॥ १६ ॥

१ B Ms १ reads अवभृथ

किन्तु तृष्णीमेव प्रोक्षणमिति । 'श्रीहिराजन्' इत्येव सर्वेष्वेवादशेषुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते । ताल्प-  
न्तनिवासिनापि स एव पाठोऽङ्गीकृत । परं तु कथं तत्र समासान्तद्वयं न प्रवर्तते इति न ज्ञायते ।  
न च प्रकृतमन्त्रे 'चिच्छिद्युत्सोम राजन्' इति श्रवणान् सोमराजन् इत्यस्य स्थाने 'श्रीहिराजन्' इति  
युक्तं क्ह इति साप्रतम् । तत्र सोमराजन् इति सम्बुद्धयन्तपदद्वयव्युत्पत्त्येन तथा भवितुं युक्तत्वात् ।  
यथा सोमराजश्लेष्मरोह ( तै ■ १ ३ १३ १ ) इति । न चोदितपाठ आर्षप्रयोगो युक्त इति ।

क निष्कासेन यागामावेऽपि 'तुपैथ निष्कासेन चावभृथमवैति' इत्यनेन तुपैस्साक निष्कासस्याऽवभृथ  
देशप्रापणविधानात् निष्कासस्यापि तुपयन् ऋजीपधर्मप्राप्तिमिति ।

ख 'भक्षणवेदाऽप्यु धौतस्य सोमदेवत' इति आप थी १३ २० ११. इति यद्रक्षण विहितं  
तनुपाणा न भवति । अप्यु धौतस्येति मन्त्रार्थस्य तत्राभावात् रसामावाच्चेति ।

काममेते वाससी यस्मै कामयेयातां तस्मै दद्याताम् । न हि दीक्षितवसने भवत इति वाजसनेयकम् ॥ १७ ॥

यस्मै कामयेयातामृत्विजे तस्मै वाससोर्दानम्, कामवचनाददानमपि । 'कन दीक्षितवसनं परिदधीते'ति दीक्षितवसनस्य परिधानप्रतिषेधः । स इह नास्तीति दीयते ।  
नूनं श्रुतिविप्रतिषेधो यतो बन्धनमहतवसनादेः ॥ १७ ॥

उद्धयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समिधः कृत्वाप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यैधोऽस्पेधि-  
पीमहीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिपमित्युपतिष्ठन्ते ॥ १८ ॥

आदित्योपस्थानमुभयोः<sup>ग</sup> । उदकस्यान्तः उदकान्तः । तस्य प्रत्यसनं पुनः क्षेपो<sup>घ</sup>दुत्तरतो वेगाद्बहिर्भवति । समिधः कृत्वा हस्ते ऋत्विजो<sup>ग</sup> यजमानौ च । अप्रतीक्षा अनवेक्षमाणा उदकं यत्र यागः कृतः । 'तूष्णीं वाग्यताः । उपस्थानान्ते कृते "अपो अन्वचारिपमि"ति सर्वैरेकस्मिन्नुत्करे उपवेपयोरुद्धासनम् । क्रमेण कपालविमोचनम् । प्राश्य निष्क्रामति ब्रह्मा । उपस्थाय च दक्षिणे उत्तरे विष्णुक्रमादि, अवेदिस्ंस्कारत्वात्<sup>च</sup> । पर्यायेणोपसमिन्धनमुभयोराहवनीययोः । शेषमुत्तरे विहारे । एकस्यैव वेदस्योपस्थ आधानम् ।

१. B. Ms. ३ and Ad. ऋत्विजौ यजमानौ च. B. Ms. १. ऋत्विजो यजमानश्च ।

क. 'न हि दीक्षिते' त्यादिसूत्रांशस्याऽयमर्थः—सोमे दीक्षिताभ्यां पत्नीयजमानाभ्यां ये परिहिते दीक्षा-  
काले वाससी ते अन्येन न परिधातव्ये इत्यस्ति निषेधो न हि दीक्षितवसनमित्यादिः । इमे तु दीक्षितवसने न भवतः । अत्र दीक्षाया अभावात् । यस्मादिमे दीक्षितवसने न भवतः तस्माद्गानाहं  
एवेति ।

ख. 'अथाऽस्मै क्षीममहत् महद्वासः प्रयच्छति' (१०. ६. ४) इति यद्विहितं वासः तस्यैव परिधान-  
प्रतिषेधः ध्रुत्या क्रियते 'न दीक्षिते'ति । अनयोस्तु न प्रतिषेधोऽविहितत्वादिनि ।

ग. पत्नीयजमानयोः ।

घ. उत्तरतः उत्तरणं पुनः, जलातीरदेशं प्राप्नुवन् । जलान् तीरदेशं प्रति वेगादागमनसमये उदकं यन्  
स्वस्थानान् बहिर्निःसृत्य तस्य पुनः प्रतिनिवर्तनं प्रत्यसनम् ।

ङ. तूष्णीमिति 'अपाम सोममित्यादि मन्त्रनिवृत्तिपरं न भवति । तस्येष्टयनङ्गत्वादेवाऽज्ञातः । अनो  
वाग्यमनविधानार्थमेव सौमिरुधर्मशक्तिगोपनीति ।

च. मुवर्गाय दि लोकाय विष्णुकनाः कम्पन्ते (तै. सं. १. ७. ६. १) इत्यादिना विष्णुकमस्य  
यजमानार्थं चालयतेः वेदिस्ंस्कारत्वाभावात् न प्रत्येकं वेदोऽविष्णुकमम् । मन्तुनस्यामेव सृष्टिति ।

यजमानसंस्कारत्वात् । उपदेश ऊभो वेदो । युगपद्यजमानभागप्राशनमामिक्षयो । विमोहादि तर्पणान्तमित्युपदेश । पुरस्ताद्यज्ञशचमात् अमृथ । विमुक्त्याद्यज्ञस्य । अन्यन्याधानवर्जं सवेमनर्धदुस्त क्रियते । कृतेऽमृथे समिदाधानाद्युपस्थानान्ते च निष्प्रान्ते ब्रह्मणि यज्ञशचमादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । केचिद् वृष्टयन्तेऽमृथ उर्वन्ति । तेषां पुनस्सर्वं विहरणादि ॥ १८ ॥

अत्र पौर्णमास्येष्वोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् ॥ सर्वं वा वापयेत् ॥ १९ ॥

अत्र अस्मिन् वरुणप्रघासस्थाने पौर्णमास्या याग उन्दनादि उन्दनप्रभृति पूर्ववद्वापन शिरस केशानां निवर्तनं वा ॥ १९ ॥

मन्त्रादिर्विक्रियते । यद्वर्मः पर्यवर्तयदन्तान्मृधिव्या दिवः । अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥ अग्निस्तिग्मेनेति समानम् ॥ २० ॥ अपि वा स्नात्वापत्वा केश-  
इमश्रूण्यरपण्योरग्नीन्समारोप्योदवसाय निर्मथ्य पौर्णमासेन यजते ॥ २१ ॥

अपि वा स्नात्वावभृथे(थ) परिसमाप्य वरुणप्रघासान् वपनमुन्दनादि । अरण्यो-  
र्द्वयोर्द्वयोरग्नीन्समारोप्य धार्यान् । केचित् द्वयोरेव समारोपणमिच्छान्ति सर्वेषाम् । उदवसाय पुनरन्यगारं गत्वा निर्मथ्य पौर्णमासयाग । पुनर्वचनाद्वपन मन्थनविधिश्चेह नित्य । उपदेश प्रदर्शनार्थ इति ॥ २० ॥ २१ ॥

यज्ञो ह वा एष यद्वरुणप्रघासा न ह्यवरुलपते यदुत्तरवेद्याम-  
ग्निहोत्रं जुहुयादिति वाजसनेयकम् ॥ २२ ॥

यज्ञो<sup>१</sup> ह वा एष यद्वरुणप्रघासा अमृथदर्शनात् । उदकाभ्यवायश्च<sup>२</sup> केपा

१ Ad Ms reads यज्ञ यथ

२ J Ms reads उदकावभृथश्च

क कृतकार्यं । वेदयो प्रतिपत्तिमापेक्षयात् ५ उपस्थप्राशनवदुभयोरपि तदौचित्यं यात् इत्युपदेश इति ।

ख सूत्रे उः रा वेद्यश्च मृगि निर्मथ्य इति वपनम धनयो पुनर्नधानात्तदुभय नित्यम् । न केशं नवर्त । मननारो गत्या विकल्प्यत द्वयमिति ॥

-चित्प्रतिपिद्धः । न च तत्राग्निहोत्रं हूयते सोमे । <sup>क</sup>इहाप्येवं नावकल्पते । न <sup>ख</sup>सुरुचितं यदुत्तरवेद्यामग्निहोत्रं हूयते । तस्मान्न होतव्यमिति निन्द्यते वाजसनेयके । आप्येभ्यो निनीयाग्नीं प्रणयतः । न तत्र ह्युत्तरवेद्यां अग्निहोत्रं हूयत इत्यस्य विधेः प्रशंसार्था निन्दा । सद्यस्कालता वा प्रशस्यते । तत्रापि न हूयते उत्तरवेद्यामग्निहोत्रमित्येवमर्थं वा ।

इत्यष्टमी कण्डिका ॥

इति धूर्तस्वामिविरचिते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्येऽष्टमप्रश्ने द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥

क. इदापि यथा प्रयोगमध्येऽग्निहोत्रानुष्ठानं नापते तथाऽऽकल्पनीयं सोमयागावैषम्यात् ।

ख. सुरुचितं समीचीनप्रयोगः ।

## तृतीयः पटलः

ततश्चतुर्षु मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य ब्रह्म साकमेधैर्यजते

॥ १ ॥

पुनर्मासचतुष्टयविधैर्यत्राधिकमासस्तत्राऽऽरम्भो नेप्यते चातुर्मास्यानाम् । इह पूर्वं पर्व चतुर्दशी । साकमेधेषु पञ्चदशी महाहविषः । चतुर्दश्या शुनासीरीयेणेष्टा पञ्चदश्या वैश्वदेवेनेति पञ्चदशी वैश्वदेवकालः । पूर्वं तु पर्व चतुर्दशी । तत्र पञ्चदश्याऽन्वारम्भणीया चेति सिद्धं ब्रह्मविधानं ब्रह्मविधानप्रतिषेधार्थं महाहविषोऽप्युत्तरेण विहारेण कल्प इति ब्रह्मकालत्वमपि स्यादिति तत्प्रतिषिध्यते ॥ १ ॥

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता

॥ २ ॥

साकं सहेत्यर्थः । सह वर्धनं यस्मात्सोमस्य छन्दसा चास्मिन्कर्मणि अतः साकमेधाः । साकं सह सूर्योदयेन निर्वापो यागे ॥ २ ॥

साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति । सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते ॥ ३ ॥

उवाङ्नि रश्मिभिः सह । यजत्यर्थत्वात्निर्वपते । अग्नयेऽनीकवते अग्नेऽनीकवन्, अग्निमनीकवन्तम्, अग्नयेऽनीकवते, अग्निमनीकवान्, इदं (अहं) मन्नादो भूयासम् ॥ ३ ॥

मरुताः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुम् ॥ ४ ॥

क. पूर्वं मध्येऽधिकमाससमवेऽनारम्भात्तत्पक्ष उक्तः । इदानीं संवत्सरे यत्र वापि अधिर्माससमवेऽनारम्भ उच्यते ।

ख. अथ पुनरालम्भमानस्य फाल्गुन्याद्यतुर्दश्या शुनासीरीयेणेष्टा पञ्चदश्या वैश्वदेवेन यजेत (आप. धौ. ८. २१. ६) इति पुनर्याजुर्मास्यारम्भकालविधौ वैश्वदेवस्य पञ्चदशीरूपं काल उक्तः । महाहविष तत्प्रकृतिरम् । अतस्तत्रापि स एव कालः प्राप्नोतीति ।

ग. ब्रह्मराष्ट्राचारणमिदं महाहविषोऽपि .. तस्य वारुणप्रधासिक्वेनोत्तरेण विहारेण कर्त्तव्यो व्याख्यातः (आप. धौ. ८. १२. २) इति वारुणप्रधासिक्वेनोत्तरे वेदितव्यातिदेशान् तत्रत्या ब्रह्मकालतापि प्राप्नुयात् । अतश्च चतुर्दश्या पूर्वेण पर्वणा मिलित्वा ब्रह्मकालत्वमिति ।

घ. सोमश्च राजा छन्दोऽस्ति च समैषन्त तत्साकमेधानां साकमेधत्वम् (तै.वा. १-४-१०-१२.) इति ध्रुतेरनुकृतिरियम् । See तै.सं. १.०.४.१. and तै.वा. १.६.६.२. इति युतां साकमेधशब्दनिर्वचनादिति ।

41479

मध्यन्दिने निर्वपतीति निर्वापो यागो वा ॥ ४ ॥

न बर्हिर्नुप्रहरति । सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते ॥ ५ ॥

यदा <sup>क</sup>सान्तपनीयस्य बर्हिर्गृहमेधीयस्य तदा न बर्हिपः प्रहरणम् । समिष्टयजुस्तु ह्रियते । प्रह्रियते च प्रस्तरस्सूक्तवाके । यदा <sup>ख</sup>त्वबर्हिःपक्षो गृहमेधीये तदा तु प्रह्रियते बर्हिः । मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः, सान्तपना मरुतः, मरुतस्सान्तपनान्, सान्तपनानां मरुताम्, मरुतस्सान्तपना इदं हविः ॥ ५ ॥

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यस्सर्वासां दुग्धे सायं चरुम् ॥ ६ ॥ यत्सान्तपनस्य बर्हिः तद् गृहमेधीयस्य ॥ ७ ॥

सर्वासां यजमानगवां दुग्धे गृहमेधीयः । यदा बर्हिःपक्षस्तदा गृहमेधीयो ब्राह्मण-  
तर्पणान्तः । एतावांस्तु विशेषः प्रातर्दोहधर्मेण वा संस्कृते पयसि श्रपणं चरोः । अर्धमेके  
वेति । सूत्रकारस्तु <sup>ग</sup>अबर्हिःपक्षं संस्कृतवच्च पयोऽनुक्रमति ॥ ६ ॥

<sup>घ</sup>अपि वा नेष्माबर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह न प्रयाजा  
इज्यन्ते । नानूयाजाः ॥ ८ ॥

अपि वेति वचनात्पूर्वस्मिन्निधौ यथाप्रकृत्येव संस्था प्रकृतिवाच्ये(वच्चे)ष्मा-  
बर्हिर्नुमीयते । अबर्हिःपक्षे सामिधेनीनां प्रतिषेधोऽनुवादः । ब्राह्मणेऽभिहितत्वात् ॥ ८ ॥

अयजुप्तेण वत्सानपाकृत्यापवित्रेण गा दोहयति ॥ ९ ॥

अयजुप्तेण मन्त्रवर्जितेन । लौकिकेनोपायेन वत्सापाकरणम् । अपवित्रे कपाल-  
धर्मिणि <sup>च</sup>चरौ गा दोहयत्यध्वर्युः दोग्धारम् । प्रणीतावत्पश्चात् पवित्राभ्यामुत्पुनाति क्षीरं  
" देवस्त्रा सवितोत्पुनास्वि "ति । प्रणीताधर्मेण वा प्रणीते पयसि श्रपणम् । सर्वत्रैवं घृतादिषु  
नपुंसकेषु । केचित्वाहुः शास्त्रैवापाकरणं मन्त्रवर्जितया । तस्यां च पवित्रवत्यां दोहनमिति ॥ ९ ॥

फ. यत्सान्तपनस्य बर्हिर्गृहमेधीयस्येतिपुनरत्र वक्ष्यति । तत्पक्षे गृहमेधीयार्थं बर्हिषां धारणस्यावश्यक-  
त्वात् सान्तपनीये न बर्हिःप्रहरणमिति ।

ग. अपि वा नेष्माबर्हिर्भवति ( आप. श्रौ. ८. ९. ५. ) इति पक्षः ।

ग. यत्र गृहमेधीये बर्हिःपक्षेऽबर्हिःपक्षः ( See आप. श्रौ. ८. ९. ७. ८. ) एवं पयमश्मधर्मस्त्व-  
गधर्मस्य च । तत्र बर्हिःपक्षे पयसा सधर्मश्चरपक्षं चाद्रीह्येव सूत्रस्यो वदति-न वै गल्लु पर्ण-  
शारत्या' इत्यादीति ।

घ. एते नेष्माबर्हिस्त्यादिः पुनरनुवादः । ( See त. भा. १. ९. ९. ५. )

ङ. परतद् इह स्पर्शावाचकः ।

स वै खलु पर्णशास्त्रया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य  
यथैतदमावास्यायां क्रियते तं चरुं अययतीत्येके ॥ १० ॥

स वै खल्विति ब्राह्मणम् । <sup>१</sup>पर्णशास्त्रा च नित्या पवित्रवति लङ्घितशास्त्रावति  
चरौ सन्दोहनम् । यथैतत्पयोऽमावास्यायां क्रियते तथा संस्कृते पयसि तं गृहमेधीयं चरुं  
अययति । तमेव पक्षं पठति सूत्रकारः ॥ १० ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीनपरिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म  
प्रतिपद्यते । यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । स्थालीं कपालानां स्थाने ।  
निर्घपणकाले ॥ ११ ॥

अग्नीनन्वाधाय शास्त्राच्छेदनम् । परिस्तरणादि वेदः पलाशप्रशातनादि अलङ्कारणान्ते  
निधानं पवित्रस्य, <sup>२</sup>परिस्तरणादिविधानात् पौर्णमासतन्त्रत्वम् । अग्नीपोमीयविकाराः सगुणा<sup>३</sup>  
मरुतः । वेदान्तरे परिस्तरणादिविधानात् । ऐन्द्रामविकारे तु वेदानन्तरं वेदिः स्यात् ।  
अपरतो ह्यदुपलवर्जम् । पुरतः प्राशित्रहरणप्रणीताप्रणयनान्वाहार्याश्चमवर्जम् । कुम्भीवर्जानि  
च यानि प्रातर्दोहपात्राणि । असंस्कारपक्षे चरुतन्त्रवत् । पवित्ररुणादि प्रकृतिवत् <sup>४</sup>पुनः  
कपालस्थानविधानात् । कुम्भीस्थानेन स्थाली सत्यप्युभयधर्मवत्त्वे ॥

इति नवमी कण्डिका ॥

चतुरो मुष्टीन्निरुप्य बहन्वावपनि ॥ १ ॥

<sup>५</sup>अन्वावापोऽमात्यब्राह्मणपरिमाणः ॥ १ ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण चरुमुपदधाति ।  
ध्रुवोऽसीति मन्त्रं संनमति । पिष्टानामुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनाति ।

क. सपवित्रशास्त्रया वत्सापाकरणं कृत्वा तद्वत्या स्थाल्या मन्त्रवरोहनम् ।

ख. वेदं कृत्वाऽग्नीनपरिस्तीर्य वेदकरणावन्तरं परिस्तरणनियमात् पौर्णमासतन्त्रप्रतिमन्त्रं दर्शयति सूत्रकार  
इति । अमावास्यातन्त्रत्वे वेदानन्तरं वेदिः प्राप्नुयादिति ।

ग. सान्तपन्नगुणविशिष्टानां मरुता ऋषिब्रह्मरत्वादमीधोगीयविकारत्वं गृहमेधीयस्येति ।

घ. चरुप्रणयार्थत्वात्स्थाल्यां प्राप्तायामपि पुनः “स्थालीं कपालस्थानं” इति वचनं स्थान्वास्त्ययि  
पयोधारणार्थत्वे तत्र कपालधर्मा एव प्राप्नुयुः न कुम्भीधर्मा इत्येतदर्थमिति ।

ङ. समन्त्रकचतुर्मुष्टिनिर्घपणान्तरं पुनरपि निर्घपः अन्वावापः । See for अन्वावाप आप, थौ.  
१. १८. २. अमात्या गृहवर्तिनो अनाः । तेषां भोजनपर्याप्तं द्रव्यमन्वावापमेदिति ।

अधिश्रयणकाले प्रातर्दोहवत्सर्वा यजमानस्य गा दोहयित्वा तस्मि-  
ञ्छूपयति ॥ २ ॥

पुनश्चरुधर्मवलीयस्त्वार्थमनुक्रमणम्<sup>क</sup> । अधिश्रयणकाले “एता आचरन्ति”  
‘इत्यादि संक्षालननिनयनान्तम् । उपवेपमादाय “भृगूणामङ्गिरसामि”त्येतत्, अधिश्रितत्वात्  
संक्षालनमानीय अधिश्रयणादिचरुधर्माः । असंस्कारे चरुधर्म एवोपदेशः ॥ २ ॥

संप्रैषकाले यदन्यदिध्मावर्हिपस्तत्संप्रैष्यति । आज्यग्रहण-  
काले ध्रुवायामेव गृह्णाति ॥ ३ ॥

<sup>ग</sup>नियतस्संप्रैषः ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं  
निनीय पवित्रे अपिसृज्यान्तर्वेदि विधृती निधाय ध्रुवां सुवं च साद-  
यति ॥ ४ ॥

<sup>ग</sup>अभावाद्बर्हिपः “वेदिरसि स्वाहे”ति प्रोक्षणम् । <sup>प</sup>प्रकृतिनदुपदेशः । वेदां  
<sup>म</sup>मन्त्रेण पवित्रापिसर्गः । <sup>च</sup>नाभिमन्त्रणं सूर्यस्त्येति । परिध्यङ्गत्वात् केचिद्वदन्ति अमित्र-  
फलपनं च । <sup>ध</sup>यावदुक्तं कर्मोपदेशः ।

१ Ad reads श्रवेषमादि

क. “कपालानामुपधानकाल” इत्याद्यनुक्रमणम् ।

ख. प्रकृतौ संप्रैषस्तदभावो वेति पक्षद्वयमुक्तम् (See आप श्रौ. २. ३. ११. १४.) तेन विक्षन्पः  
निष्यति । सोऽत्र माभूत् । किन्तु नियमेन संप्रैषः कार्यः । यतः सृजकारेणात्र अवर्हि.पक्षमाधिन्यैव  
धर्माणामुपदेशात् । तस्मिन्पक्षे इध्मावर्हिरुपसादय इति प्रैषस्य प्राप्यभावात्...यदन्यदिध्मावर्हिप  
इति स्वयचनं स्वयैवधर्मपरिहारार्थं संप्रैषनैयत्यमवबोधयतीति ।

ग. प्रकृतौ वेदिरसि बर्हिषे स्वा इति वेदिप्रोक्षणमन्त्रः । अत्र बर्हिषोऽभावान् तद्वाच्यबर्हिःपदं परित्यज्य  
मन्त्रः पठनीय इति ॥

घ. “वेदिरसी”ति त्रिवेदिं प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य वेद्यर्थं वावगमेन बर्हिःपदस्याऽममवेनार्थं सानूहेनैव  
मन्त्रप्रयोग इति ॥

च. प्रस्तराभावात् तत्स्मरणदेन एव पवित्रापिममे इति ।

छ. ‘सूर्यस्तया’ इत्यभिमन्त्रस्य परिध्यर्थेवा<sup>१</sup> इध्माभावे परिधीनामप्यभावात्नाभिमन्त्रणम् । वेचित्तु  
‘आहवनीयमभिमन्त्र्य’ इत्याहवनीयार्थसाधकतेः परिध्यभावेऽप्याहवनीयसत्त्वात् तदर्थमभिमन्त्रणं  
पुनरिति । होमाधारकस्य कत्यादमित्रकल्पने च पुनरिति ।

ज. यद्वेदीयस्योपसादय इति धर्मवा<sup>२</sup> नातिदेशः पदार्था प्राप्नुयुः । अत्र. तस्मिन्निधिष्ठितानामेतावन्ना-  
मानुष्ठानमिति ।



एतावत्सदतामिति मन्त्रं संनमति ॥ ५ ॥

विष्णुसि वेष्णुमसीत्यभिमन्त्रणम् ॥ ५ ॥

उद्भासनकाले शरं निधाय याचन्तो यजमानस्यामात्यास्तावत्  
ओदनानुद्धरति ॥ ६ ॥

सूर्यो ज्योतिरित्यभिमन्त्र्य उद्भास्य चरम् । <sup>१</sup>अग्र शर । तस्य निधानं <sup>२</sup>उदायुन-  
नेनोद्धरण उत्तरत्र विधानात् । चटुष्पाद्विद्व्या षट्पति । अस्त्रीका अमात्या इह, अना-  
म्नानात् । यत्पत्नी गृहमेधीयस्याश्रीयानिति वा पत्न्या प्रतिपेधादिहापि सस्त्रीका स्यु ।  
तत्र तु प्रतिपुरुषमचनात् न स्यात् स्त्रीणाम् । ओ(अतो) विधानम् ॥ ६ ॥

अतो भूयसो यदि चहुरोदनो भवति ॥ ७ ॥

अमात्येभ्योऽपि ग्रहव उद्घ्रियन्ते यद्योदनमूयन्त्व, स्वाप्यते च शेष स्थाल्याम् ।  
प्राद्वनन्ति ब्राह्मणा ओदन स्थाल्यामिति ॥ ७ ॥

उद्धृतानुत्पूतानलंकृतानभिधारितानासादयति ॥ ८ ॥

<sup>१</sup>उत्तरत्र तूष्णीं दर्भाभ्याम् । अलङ्करण <sup>२</sup>मन्त्रेणाभिधारण पुनस्तूष्णीम् ॥ ८ ॥

दक्षिणाग्नौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति ॥ तं नाभिधारयति  
॥ ९ ॥

<sup>१</sup>प्रतिवेश पत्न्या अर्थे । प्रतिवेशशब्दोद्दिष्टमोदनं दक्षिणाग्नौ पचति । तत्र हि  
पच्यमानो गृहमेधीयस्य भवति प्रतिवेश ॥ ९ ॥

क कनभिप्रधरोरप्रिमाऽशरशर इति छदत्त ॥ See Page 52 Vol II A S B पक्व  
चरोरुपरि य जननिधय ( स शर ) इति राममिचित् ।

ख द्रव्या योऽग्निमो भागो विस्तीर्णं स उदायुवनम् । पच्यमान ओदनो येन दर्वीप्रदेशेन पाकपात्रस्था  
घस्ताद्विद्यमान ऊर्ध्वं समन्ताच्च पूयत मिथीकथत इति महादेव । See Page 472 सया  
श्री Vol II. An ed भाष्यकारस्तु द्वन्द्वमसाङ्गीकारेण वस्तुद्वयमङ्गीकरोति See भाष्य  
on सूत्र ८ ११ १४

ग प्रकृतावस्थाभावेनाप्राकृतस्वाद्यन्न मन्त्रप्रवृत्ति । घ 'देवस्वा सत्वंता मघ्वाऽनक्तु' इति मन्त्र ।

ङ गृहस्य यदप्रतो गृहात्तरं स प्रतिवेश । तत्तादर्यात् गार्हपत्यस्य च दक्षिणा प्रदेश प्रतिवेश । तात्पर्याच्च  
तत्र पच्यमान ओदनो गृहमेधीयस्य प्रतिवेश इत्युच्यते इति छदत्त See Page 53 Vol II  
A S B ed प्रतिवेशशब्दोऽनन्तरगृहेषु मुख्य । समीपस्थानया तपोगादनयत्र इति ।  
इति राममिचित् ।

द्वयोरुद्धरणं वाजसनेयिनः समामनन्ति । दक्षिणादेव मरुतो  
गृहमेधिनो यजति ॥ १० ॥

द्वयोरुद्धरणे पूर्वे आज्यभागौ दक्षिणात्, द्वितीय उत्तरस्मादिति, <sup>१</sup>वाजसनेयिमातात् ।  
उपदेशो 'दक्षिणस्मादेवाज्यभागौ ॥ १० ॥

इति दशमी कण्डिका ॥

उत्तरस्मात्स्विष्टकृतम् ॥ १ ॥ ओदनयोर्निम्ने कृत्वा तत्राज्य-  
मानीय तत आज्यार्थान्कुरुत आज्यस्थाल्या वेति वाजसनेयकम् ॥ २ ॥  
एवं कुर्वन्न ध्रुवायां गृहीयात् ॥ ३ ॥

निम्ने <sup>१</sup>अवटौ कृत्वाऽऽज्यमानयति तूर्णीं यावतार्थस्सिध्यति । न चाप्यायनं  
चर्वोः । आज्यस्थाल्या वा आज्यार्थाः । आसाद्याऽनुहेन प्रियेणेति । 'अयं यज्ञो ममाग्ने'  
इत्यभिष्टे वेदसादनादि होतृपदनान्तम् । तत उपवाजिनं वेदेन । लोपोऽग्निसंमार्गस्य ।  
संमार्गस्य सन्नहनसाध्यत्वात् । यदा चोभयसाध्यः स्फ्येनैव <sup>२</sup>अग्नीदग्निं त्रिस्समृद्धि इति<sup>३</sup>  
<sup>४</sup>संप्रैषः । ततः प्रवरो विना <sup>५</sup>तृणेन संहननेन च ॥ ३ ॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्य जुहामुपस्तीर्य सर्वतः समवदाय मरुतो  
गृहमेधिनो यजति ॥ ४ ॥

तत आज्यभागौ । उपदेशो होतृपदनकल्पनादूर्ध्वमाज्यभागावेवेति ॥ ४ ॥

सर्वेषामुत्तरार्धात्सकृतसकृदवदायाग्निं स्विष्टकृतम् ॥ ५ ॥

१ B. Ms. १ reads दक्षिणादेव J. Ms. प्रपमादेव.

२ J. Ms. reads अवटे.

३ B. Ms. १ reads अग्नीदग्निम्, Ad. Ms. reads अग्निमग्नीत् ।

४ B. Ms. १ reads इति च प्रैषः, B. Ms. २ reads इति प्रैषः ।

५ धपयित्वाऽभिषार्थोद्वास्य शरावयोरुद्धरति पात्रयोर्वा । आज्यभागाभ्यां चरत्योभये दक्षिणात् सोम-  
मुत्तरात् (कात्या धौ. ५-६-१६) इति कातीयसूत्रम् । अथ द्वे पिशिते वा पात्र्यौ वा निर्वेनिजति ।  
तयोरेन द्वेधोदरन्ति । तयोर्मध्ये सर्पिराशेचने शृणा सर्पिराशियति । "आग्नेयमाज्यभागं स दक्षिण-  
रयौदनस्य सर्पिराशेचनात्" "सौम्यमाज्यभागं स उत्तररयौदनस्य सर्पिराशेचनात्" इति शतपथ-  
ब्राह्मणम् ( मा. श. २४. ४. ६-८ ) यात्रानुमन्त्रये ।

६. सम्मार्गपक्षे पश्चिमभागात् सन्नहनकपदस्य लोप इति । ७. बर्दिरभागात् तृणाभावा इति ।

शरनिष्कासस्य दर्वीं पूरयित्वर्पभमाहृत्य तस्य रवते पूर्णां दर्विं परा पतेत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुयात् ॥ यवृषभो न स्याद्ब्रह्मा द्रूयाज्जुहुधीति ॥ १७ ॥

उदायुनननिष्कासस्य स्वात्याश्च पूर्यते दर्वी । ऋषभ सेचनसमर्थ । स आहृत्यते येनाऽऽगच्छति नाम्ना । नाहयनीयप्रणयनम्, अर्थाभावात् । एकामुक्त्वा द्वितीयया होम । रवते(ती) रवणे । यदा शब्द करोति तदा होम । वपट्कार एवास्य स इति ॥ १७ ॥

यस्य रवते जुहोति तां दक्षिणां ददाति ॥ १८ ॥

यस्मिन् रवति होम स दक्षिणा । यदा श्रवा तदा न दक्षिणा । निहत्य पूर्ण-  
दर्व्यमुपदेश ॥ १८ ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः स्वतवद्भ्यो वा पुरोडाशं सप्तकपालं निर्ध-  
पति । साकं सूर्येणोच्यता साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति । सिद्धमिष्टिः  
सन्तिष्ठते ॥ १९ ॥

क्रीडिन स्वतवसश्च विकल्प्यन्ते । यद्यप्यश्वमेवे<sup>१</sup> समुच्य । अस्माक क्रीड(डी)नामे  
वाऽम्नानात् । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः, मरुत क्रीडिनो हव्य रक्षध्व, मरुता क्रीडीनामह, मरुत  
क्रीडिन इव, हवि । मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः, मरुत स्वतवसो हव्य, मरुता स्वतवसामह  
वृत्तहा ॥ १९ ॥

॥ इत्येकादशी कण्डिका ॥

ततो महाहविपस्तन्त्रं प्रक्रमयति ॥ १ ॥

महान्ति हवीपि यस्मिन् तन् महाहवि । तच्च प्रधानम् । अङ्गमन्या इष्टय,  
महाहविव्येन इदावत्सरीणा स्वस्तिमाशास्त इत्याशिपो बन्धनात् ॥ १ ॥

तस्य चारुणप्रघासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

क यस्मिन् ऋषभे रवति सति होम क्रियते स ऋषभो दक्षिणात्वेन देय इति ।

ख गार्हपत्यान् दृषणमि निहत्य तत्र पूर्णदर्व्यहोम वर्तव्य इत्युपदेश इति ।

ग अश्वमेधे चात्रुर्मास्थदेवनागेषु पशुषु मरुज क्रीडिभ्यः समुच्यन्, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान्  
( आप श्रौ २० १४ ९ १० ) इति समुच्य उक्त तथापीह निरूप्य एव । समुच्यस्य तत्र  
शास्त्रातरोक्तस्य ग्रहणात् । अस्म-आशाया क्रीडीनामेवाऽम्नानादिति ॥ ( See शुक्लयजु काण्व  
संहिता २६ २० )

तेनोत्तरेण विहारेण स विधिर्व्याख्यातो महाहविषः। अत उदवसाय क्रियते।  
अनीकवतादीनामप्येतदङ्गत्वात् स एव च देशः। <sup>क</sup>कालमेदात् कर्मणि कर्मण्यन्योऽग्निः।  
क्रीडिन्या ब्राह्मणभोजनान्ते परित्यज्याग्निं महाहविषा यक्ष्ये इत्युक्त्वा वेदो वेदिः। प्रागुत्तरा-  
त्परिग्रहात्कृत्वा उत्तरवेदिः। पशुबन्धवदुत्तरविहारतुल्यं प्रणयनमग्न्यन्वाधानं साकमेधं हविरि-  
दमेपां मयीति सर्वास्तिष्ठिषु। इह द्विनामत्वात्साकमेधं महाहविषं हविरिदमेपां मयीति  
सान्नाय्यवर्जमुत्तरविहारतुल्यं सर्वम्। द्वित्वाभावान्नचोहो ब्रह्मणः ॥ २ ॥

निर्धपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टावुत्तराणि हवींषि निर्ध-  
पति ॥ ऐन्द्रस्य चरोः स्यान् इन्द्राय वृत्रघ्ने चरुमेके समामनन्ति ॥ ३ ॥

इन्द्राय वृत्रघ्ने, इन्द्र वृत्रहन्, इन्द्रं वृत्रहणं, इन्द्रस्य वृत्रघ्न, इन्द्रो वृत्रहेदं हविः,  
विश्वकर्मणे, विश्वकर्मन्, विश्वकर्माणः, विश्वकर्मणः, विश्वकर्मेदं हविः ॥ ३ ॥

अग्ने वेर्होत्रं वेदूत्यमूर्ध्वो अध्वरेस्यात्। अवतां त्वा द्यावा-  
पृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी। स्विष्टकृदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुपाणो  
अस्य हविषो घृतस्य बीहि स्वाहेति स्तुच्यमाधारपति। वागस्याग्नेयी-  
त्यनुमन्त्रयते यजमानः ॥ ४ ॥ सहस्र सहस्यश्चेति चतुर्भिर्मासिना-  
मभिरेककपालमभिजुहोति। धेनुर्दक्षिणर्पभो वा प्रवयाः। इदावत्स-  
रीणां स्वस्तिमाशास्ते। दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्याशीःपु  
होतानुवर्तयते। एवं यजमानो जपति। आशास्त इति मन्त्रं  
संनमति ॥ ५ ॥

स्तुच्यमन्त्रे बह्व्यो देवताः। अत आग्नेयीत्पूहो<sup>ख</sup> बद्धः। <sup>ग</sup>नानावीजधर्मेण

क. देशमेदामावेऽपि कालमेदेन प्रयोगभेदः प्राप्नोति। प्रतिप्रयोगं च पूर्वस्याग्नेः परित्यागः, पुनश्च तस्य  
गार्हपत्यात् प्रणयनमिति।

ख. अयं भावः—‘अग्ने वेर्होत्रं’ इत्ययं मन्त्रः छन्द्याधाराद्गम्यतः। तत्र बह्व्यो देवताः श्रूयन्ते।  
तत्राग्नेः प्रथमधृतस्मात् तदनुरोधेनोदः वागस्याग्नेयीति। स च सूत्रकारेणोक्तः। एतस्म्यग्निरानुरो-  
धेनाग्न्यग्रापि यत्र मान्त्रवर्णिकदेवतारूप्येन तत्र बहुदेवताकृत्ये प्रथमस्यैव देवतात्वमिति तदनुरोधे-  
नोदः। यत्र तु विशेषणविशेष्यभावः तत्र द्वयोः पदयोस्तनुच्चय इति।

ग. राजसूये नानावीजैः—“आग्नेये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धपति कृष्णानां महीणां सोमाय  
पनगपतये द्यामाय चरं घृहपतये वाचस्पतये भेवारं चरम्” इति विभिन्नद्रव्यताम्नाना। तत्र  
पृथक् पृथगेव प्रतिद्वयं निर्वाणवपानादयो विहितारततद्रव्यरूपव्याप्तिनाशाय। तद्रवेयाऽग्रापि पृथगे-  
वेन्द्राग्नस्य निर्वाणवदन्नवरावचनादि कार्यम्। नदीयाथ नृपा अन्यैर्यमर्षिणाः पृथक् प्रदानं निधानव्याः।  
तेषामवभृषकारेऽप्यु प्रतिगतिविधानादिनि।

न्द्रामस्य तुपाः पृथक् कियन्ते । अदब्धेन वश्रक्षुपा व इत्येवमादि पुनस्सह । “ इन्द्राम्नी  
'रोचना दिवः” श्रथद्रुतम्<sup>१</sup> इत्यैन्द्राम्नेष्ट्याः, तमिन्द्र<sup>२</sup> वाजयामसि, युजेरथमिति<sup>३</sup> वृत्तघ्नः,  
वारुणप्रघासिकस्विष्टकृत् अग्ने नया देवतानामिति । न वैश्वदैविकः ॥ ४, ५ ॥

ऐन्द्राम्तुपानप्सु प्रतिपादयति ॥ ६ ॥

प्रणीताविमोके कृते ऐन्द्राम्तुपा अप्युत्क्षिप्यन्ते एतद्वाक्षण ऐन्द्राम् इति ॥ ६ ॥

सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते ॥ ७ ॥

ततः प्रणीतामार्जनादि ब्राह्मणभोजनान्तं सिद्धं यत्प्रकृतौ कपालविमोकान्तं तेन  
संस्थापयति न खण्डसंस्था ॥ ७ ॥

॥ इति द्वादशी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बीयश्रौतसूत्रीये धूर्तस्वामिभाष्ये तृतीयः पटलः समाप्तः ॥

१ इन्द्राम्नी रोचना दिवः परिवारेषु गृध्रः । तदा चेति प्रवीर्यम् । ( तै. सं. ४. २. ११. १. )

२ श्रथद्रुतमुत मनोनि वाजमिन्द्रा यो ऋषी सङ्गृही सपर्यन्त । इत्येन्द्राम्नेष्ट्याः धूर्तस्वामिभाष्ये सप्तमा  
वाजयन्ता । ( तै. सं. ४. २. ११. १. )

३ तमिन्द्रं वाजयामसि गदे वृत्राव हन्तव्ये स इवा वृत्रमो मुवत् । ( तै. मा. २. ४. १. ३. )

४ युजे रथ गवेषण हरिण्यादुपमद्वाणि जुजुरागमरधुः । विवापिष्ट रथ रोचती मतिरोद्गो वृत्तपथवी  
जपन्वान् ॥ ( तै. मा. २. ४. १. ३. ) भाष्येनानेन स्वन्वे ववने ।

## चतुर्थः पटलः

तदानीमेव पितृयज्ञस्य तन्त्रं प्रक्रमयति ॥ १ ॥

तदानीमेव तस्मिन्नेव काले समाप्ते महाहविषि पितृयज्ञेन यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदसि  
आहवनीयप्रणयनं यदा वेदिः सम्भवति ॥ १ ॥

वेदं कृत्वाग्नेणान्वाहार्यपचनं यजमानमात्रीं चतुस्त्रिंशं वेदं(दिं)  
करोति ॥ २ ॥

ततो वेदः अग्नेणान्वाहार्यपचनं यजमानमात्रीं चतुस्त्रिंशं स्रक्तयः कोणास्ते  
भवन्ति ॥ २ ॥

प्रतिदिशं स्रक्तयोऽवान्तरदेशान्प्रति मध्यानि ॥ ३ ॥

प्रतिदिशमवान्तरदेशाः कोणाः तान् प्रति मध्यानि भवन्ति क्रियन्ते ॥ ३ ॥

उद्धताऽखाता भवन्ति ॥ ४ ॥

उद्धननं न खननं देवस्य सवितुः सवे इति । नापि 'इमां नरा' इति तदर्थः  
प्रेषः ॥ ४ ॥

न प्राची वेदिरुद्धत्या । पितृयज्ञो हि । न दक्षिणा । यज्ञो हि । उभे  
दिशावन्तरोद्धत्या । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति चिज्ञायते ॥५॥

प्राचीं प्रागपवर्गाम् । उद्धननं न कर्तव्यम् । तच्च प्रदर्शनार्थं नापि वेदिसमागांदि ।  
न च प्राची । यस्मात् पितृयज्ञः । नापि दक्षिणा, यस्मात् यज्ञः । देवा अप्येज्यन्ते । अतः  
उभे दिशौ प्राचीं च दक्षिणां चान्तरा उद्धननं कर्तव्यम् । यस्मादुभय इज्यन्ते देवाश्च  
पितरश्च ॥ ५ ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान् संन-  
मन्ति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीति ॥ ६ ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा नार्थवादा देवेभ्यः पितृभ्य इति तेषामेव कर्तव्य उद्धः ।  
“कर्मणे वां देवेभ्यः पितृभ्यः शक्येय” मित्येवमादीनां “इदं देवानागि”त्येवं प्रकाशनां “देवेभ्यः  
पितृभ्यो जुष्टं सदानाय बर्हिः यत्सैव चतुर्थी तत्सैव स्याद्गृहः । अतोऽन्यदप्युदाहरणमि-

त्युच्यते-पृथिवि देवपितृयजनीति । अतः सर्वत्र तत्परस्थ वाक्यस्य समासे चासमासे चोद्ः ।  
इदं देवानां पितॄणां देवपितृगममसीति । केचन देवाः के च पितर इति । अतोच्यते—  
प्रयाजान्मूयाजदेयता देवाः सोमादयः पितरश्च इति केचित् । तदा तु निरुत्सामिमर्शन  
ऊहो न प्राप्नोति—इदं देवानामित्येवंप्रकाराणामन्येषां च । “उत्तरत एवोपनीय निर्वपेत् ।  
उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त” इति श्रुतेः प्रधानेष्वपि सन्ति देवाः । सोमः पितृमान् देवः  
इतरे पितर इति केचित् तच्च न लिङ्गम् । विरोधात् । “प्राचीनावीती सोमं यजति, पितृ-  
देवत्या हि एषाहुतिरिति । अतः पितृष्वेवोभयम्, मासा वै पितरो बर्हिपदः ये वै यज्वानो  
मनुष्या माससमानलोकाः ते पितर एव बर्हिपदः । अर्धमासा वै देवा अग्निप्रासा अयज्वा-  
नो गृहमेधिनो मनुष्या अर्धमासस्थाने पितर एव ते । अतो निर्वापादप्यूहः—इदं देवानां  
पितृणामिति ॥ ६ ॥

### अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् ॥७॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् । न विकारः अविकारः, नान्यथाभाषः, अविकारो  
वा भवति सर्वमन्त्राणाम् । “वेद्युद्धननसामिधेनीप्रैपादिविधायकवाक्ये” उभये हि दोषा(देवा)श्च  
पितरश्चेज्यन्त’ इति श्रूयते । नैसदृहस्य विधायकम् । अतोऽविकारस्सर्वत्र । अदृष्टविकल्प-  
त्वाद्देयत्वस्य पितृष्वपि देयत्वमस्ति । अतश्चाविकारः । यथा राक्षसे पशौ रक्षोयजनीति न  
भवति । सर्पेष्टौ च सर्पयजनीति । तेषां देवत्वात् । एवमिहापि । “केचित्त्वाहुः देवपितृ-

क. सोमपितृमहादीनां देवत्वं नास्ति । अतो “ये के च देवमुक्ता” इत्येतद्विषयत्वाभावात् तल्लोकेत  
ऊहो न प्राप्नुयात् “इदं देवानां” इति निरुत्सामिमर्शने, एवं प्रकारेष्वपि । केचित् “उत्तरत एवोपनीय”  
इति निर्वापगुणविधायकवाक्यार्थत्वादे देवपितृणामुभयेषां प्रधानसम्बन्धश्रवणादुभयेषां प्रदर्शनाय  
“देवानां पितॄणां इत्युद्दिष्टाप्यसीति वदन्ति । तत्र युक्तम् । तस्यान्यविधिस्तावत्त्वेनोद्दिष्टावकाशाभावात् ।  
तत्र प्रधानयोगे प्राचीनावीतविधायके “न प्राचीनावीती” इत्यनेन विरोधाच्च । अतो ए(वे) वै यज्वानो  
गृहमेधिनः इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन मनुष्याणामेव मासादिसम्बन्धेन देवत्वं पितृत्वं चेति उभयस्वरूप-  
शेषणयोः देवानां पितृणामित्यावश्यक एवेति ।

ख. अस्मिन्प्रकरणे “इमा दिशं वेदिमुदन्ति” (तै. ब्रा. १. ६. ८. २) “इमा दिशं वेदिमुदन्ति” (तै.  
ब्रा. १. ६. २. ५) “अमये देवेभ्यः पितृभ्यस्तस्मिष्यमानायानुधहीत्याह” (तै. ब्रा. ३. ६. १. १.)  
इति स्थलत्रयेऽपि “उभये हि” इति वाक्यं श्रूयते । अतस्तद्विशिष्टतया तत्तद्विधेयार्थत्वावकाशा  
प्रवृत्तरास्य नोद्विधायरत्वं सम्भवति । अन्यार्थत्वात् । किं चेदं देवत्वं नामादृष्टेकसमधिगम्यम् ।  
तच्च पितृष्वपि सम्भाव्यते । अत ऊहो नास्ति । किन्तु प्रकृतितदविकारेणैव प्रयोग इति ।

ग. केचित् असमवेतार्थानामदृष्टत्वादुद्दिष्टः । समवेतार्थानां तु दृष्टार्थत्वादुद्दिष्टो भवत्येवेति न्यायसिद्धम् ।  
एवं च प्रकृते “पृथिवि देवयजनी”ति वेदिस्तुत्यर्थतयाऽसमवेतार्थत्वात् तल्लानूहः । इदं देवानामित्यत्र

यजनीति एवंविधानामविकारः। वेदिपरे हि वाक्ये देवाः श्रूयन्ते न हविः परसम्बन्धेन, यथेदं देवानामिति। देवास्त्विज्यन्ते। नान्या जातिरिति वेदिः स्तूयते। अतो ये स्वार्था इदं देवानामित्येवमादयस्तेषामूह इति सिद्धम्। नत्वेतदेवम्। 'इदं देवानामित्येतदपि हविः-परम्। अतः पूर्वोक्त एवार्थः ॥ ७ ॥

**प्रागुत्तरात्परिग्राह्यात्कृत्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य मध्ये वेद्या उपसमादधाति ॥ ८ ॥**

समुद्धतमुत्करे न्युप्य दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य मध्ये वेद्यां स्थापयित्वा ऋक्षलवन्तं करोति ॥ ८ ॥

**एतस्मिन् पितृयज्ञ आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते ॥ ९ ॥**

पितृयज्ञे यान्याहवनीयकर्माणि तान्यस्मिन् क्रियन्ते। अग्निहोत्रहोमस्त्वाहवनीय एव ॥ ९ ॥

**अग्नीनन्वाधायेध्मावर्हिंराहरति ॥ १० ॥**

अग्न्यन्वाधानादि सर्वम्। साकमेधपैतृयज्ञ \* हविरिदमेपां मयीति। चतुर्दशीं ये प्रविष्टा इति यदा चतुर्दश्याम् ॥ १० ॥

**समूलं वर्हिर्दाति ॥ ११ ॥**

प्रस्तरवर्जं वर्हिस्तु लयते। खात्वा लयते। समूलं मूलेषु यानि पर्वाणि तत्तासिदस्य विधानम्, दातीति वचनात्। केचित् मूलं ते राध्यासमिति मूले गृहीत्वा उत्पाटयिता ते मा रिप इत्युत्पाटयन्ति। तदनुपपन्नम्। दातीति चोदितत्वात् ॥ ११ ॥

**उपमूललूनं वा ॥ १२ ॥**

समीपे मूलानां लवनम् ॥ १२ ॥

**वर्षाग्नानर्थादिध्मो द्राघीयांश्च ॥ १३ ॥**

प्रकृतावर्धेलक्षण इध्मः स्थौल्येन। इह वर्षाग्नान् दीर्घश्चार्थात्। एकविंशतिधेत्यन्य-मिधानादनूहः बहुयाजिनो वैलिङ्ग्याच्च। द्वौ परिधी तिस्रस्समिधौ यज्ञायुरनुसञ्चरानीति ॥ १३ ॥

गु देवानामित्ययमानत्वेन हविस्सम्बन्धसत्त्वात् समवेतार्थत्वादूहो भवत्येवैजनिप्रयन्ति। तत्र युक्तम्। 'इदं देवानाम्' इत्यपि हविस्तावकम्। न देवतापरमिति तस्याप्यसमवेतार्थाविरोधेनोदा-प्रयुक्तेरिति।

फ. उपसमाधानमेव दत्तवत्करणम्। काष्ठकरीषयोपादिभिरग्नेः प्रवर्धनमिति यावत्।



त्युच्यते पृथिवि देवपितृयजनीति । अत सर्वत्र तत्परस्य वाक्यस्य समासे चासमासे चोह । इदं देवानां पितृणां देवपितृगममसीति । केचन देवा के च पितर इति । अत्रोच्यते—प्रयाजानूयाजदेवता देवा सोमादयः पितरश्च इति केचित् । तदा तु निरुतामिमर्शनं “ऊहो न प्राप्नोति—इदं देवानामित्येवप्रकाराणामन्येषां च । “उत्तरत एवोपनीय निर्गपेत् । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त” इति श्रुते प्रधानेष्वपि सन्ति देवा । सोमः पितृमान् देव इतरे पितर इति केचित् तच्च न लिङ्गम् । विरोधात् । “प्राचीनावीती सोम यजति, पितृ-देवत्या हि एषाहुतिरिति । अतः पितृष्वेयोभयम्, मासा वै पितरो बर्हिषद् ये वै यज्जानो मनुष्या माससमानलोका ते पितर एव बर्हिषद् । अर्धमासा वै देवा अग्निष्वात्ता अयज्जानो गृहमेधिनो मनुष्या अर्धमासस्थाने पितर एव ते । अतो निर्गपादप्यूह—इदं देवानां पितृणामिति ॥ ६ ॥

### अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् ॥ ७ ॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् । न विकारः अविकारः, नान्यथाभावः, अविकारो वा भवति सर्वमन्त्राणाम् । “वेद्युद्धननसामिधेनीप्रैषादिविधायकान्ये” उभये हि दोषा(देवा)श्च पितरश्चेज्यन्त” इति श्रूयते । नैतद्ब्रह्मस्य विधायकम् । अतोऽविकारस्त्वर्थः । अदृष्टानिरूपत्वाद्देवत्वस्य पितृष्वपि देवत्वमस्ति । अतश्चाविकारः । यथा राक्षसे पशौ रक्षोयजनीति न भवति । सर्पेष्टो च सर्पयजनीति । तेषां देवत्वात् । एवमिहापि । “केचित्त्वाहुः देवपितृ-

क सोमपितृमहाधीना देवत्व नास्ति । अतो “ये के च देवसमुक्ता” इत्येतद्विषयत्वाभावात् ततोक्तं ऊहो न प्राप्नुयात् “इदं देवानां” इति निरुतामिमर्शने, एव प्रकारेष्वपि । केचित् “उत्तरत एवोपनीय” इति निर्गपगुणविधायकवाक्यार्थवादे देवपितृणामुभयेशः प्रधानसम्बन्धश्रवणादुभयेषां प्रधानाय “देवानां पितृणां इत्युद्दिष्टमर्थमिति वदन्ति । तत्र युक्तम् । तस्यायमितिस्तावत्त्वेनोद्दिष्टाधकाराभावात् । सत् प्रज्ञायामे प्राचीनावीती” इत्यनेन विरोधाच्च । अतो ए(वे)वै यज्जानो गृहमेधिन इत्यादिधृत्यनुरोधेन मनुष्याणामेव मासादिसम्बन्धेन देवत्व पितृत्व चति उभयस्वरूप बोधनायोह देवानां पितृणामित्यावश्यक एवेति ।

ख अस्मिन्प्रकरणे “इमां दिशः वेदिमुदन्ति” (तै प्रा १ ६ ८ २) “इमां दिशः वेदिमुदन्ति” (तै प्रा १ ६ २ ५) “अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यस्तस्मिन्प्रमानायानुब्रवीत्याह” (तै प्रा ३ ६ ९ १) इति रथल्लयऽपि “उभये हि” इति वाक्यं ध्रूयते । अतस्तद्विधेयोपतया तत्तद्विधेयार्थस्तावत्तया प्रवृत्तरयस्य नोद्विधावरत्वं सम्भवति । अन्यार्थं वा । किं चेदं देवत्व नामादष्टैकसमधिगम्यम् । तच्च पितृष्वपि सम्भाव्यते । अतः ऊहो नास्ति । किन्तु प्रकृतिवद्विकारेणैव प्रयोग इति ।

ग केचित्तु असमवेतार्थानामदृष्टार्थत्वादनुह । समवेतार्थानां तु दृष्टार्थत्वादनुहो भवत्येवेति न्यायसिद्धम् । एवं च प्रकृते “पृथिवि देवयजनीति वेदिस्तुत्यर्थतयाऽसमवेतार्थानां तत्तामूह । इदं देवानामित्यतः

यजनीति एवंविधानामविकारः । वेदिपरे हि वाक्ये देवाः श्रूयन्ते न हविः परसम्बन्धेन, यथेदं देवानामिति । देवास्त्विज्यन्ते । नान्या जातिरिति वेदिः स्तूयते । अतो ये स्वार्था इदं देवानामित्येवमादयस्तेषामूह इति सिद्धम् । नत्वेतदेवम् । 'इदं देवानामित्येतदपि हविः-परम् । अतः पूर्वोक्त एवार्थः ॥ ७ ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहत्कृत्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य मध्ये वेद्या उपसमादधाति ॥ ८ ॥

समुद्धतमुत्करे न्युप्य दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य मध्ये वेद्यां स्थापयित्वा <sup>क</sup>बलवन्तं करोति ॥ ८ ॥

एतस्मिन् पितृयज्ञ आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते ॥ ९ ॥

पितृयज्ञे यान्याहवनीयकर्माणि तान्यस्मिन् क्रियन्ते । अग्निहोत्रहोमस्त्वाहवनीय एव ॥ ९ ॥

अग्नीनन्वाधायेध्मायर्हिंराहरति ॥ १० ॥

अग्न्यन्वाधानादि सर्वम् । साकमेधपैतृयज्ञ <sup>३</sup> हविरिदमेषां मयीति । चतुर्दशीं ये प्रविष्टा इति यदा चतुर्दश्याम् ॥ १० ॥

समूलं बर्हिर्दाति ॥ ११ ॥

प्रस्तरवर्जं बर्हिस्तु छयते । खात्वा छयते । समूलं मूलेषु यानि पर्वाणि तन्नासिदस्य विधानम्, दातीति वचनात् । केचित् मूलं ते राध्यासमिति मूले गृहीत्वा उत्पाटयिता ते मा रिप इत्युत्पाटयन्ति । तदनुपपन्नम् । दातीति चोदितत्त्वात् ॥ ११ ॥

उपमूललूनं वा ॥ १२ ॥

समीपे मूलानां लवनम् ॥ १२ ॥

वर्षीयानर्थादिध्मो द्राघीयांश्च ॥ १३ ॥

प्रकृतावर्थलक्षण इध्मः स्थौल्येन । इह वर्षीयान् दीर्घश्चार्थात् । एकविंशतिधेत्यग्न्य-मिधानादनूहः बहुयाजिनो वैलिङ्ग्याश्च । द्वौ परिधी तिस्रस्समिधौ यज्ञायुरनुसञ्चरानीति ॥ १३ ॥

तु देशनामिदमन्वाधेन हविस्मन्बन्धस्तत्त्वान् समवेतार्थत्वाद्बहो भवत्येवंलमिप्रयन्ति । तत्र युक्तम् । 'इदं देशनाम्' इत्यपि हविरतावकम् । न देवतापरमिति तस्याप्यसमवेतायां विशेषेणोहा-प्रमस्तेरिति ।

फ. उपसमाधानमेव स्तवत्करणम् । काष्ठकरीषप्रक्षेपादिनिर्गन्नेः प्रवर्धनमिति यावत् ।

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं  
पालप्रयोगः ॥ १४ ॥

निधायैधमप्रवृश्चनानि समूहनाद्यलंकरणान्ते परिस्तरणम् । पटू कपालानि भर्जनार्थं  
चैकम् । अग्निहोत्रद्वयणीमु(प्य)दकुम्भश्च । तुल्यमन्यत् । पात्नीतयं एकैकदा आसध(साद)नात् ।  
शरावस्तृतीयः । नेष्टाणत्तम् ॥ १४ ॥

निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा  
दक्षिणतः प्राचीनी(ना)वीती हवींषि निर्वपति । उत्तरतो वा यज्ञोपवीती  
सोमाय पितृमत इति यथा समास्नातम् ॥ १५ ॥

उपवेपान्तानि प्रयुज्य निर्वपणकाले वेद्याःपरिश्रयणं वेष्टनं काटादिद्रव्यैः ।  
शक्त्यामुत्तरस्यां द्वारमाख्या दक्षिणतः शकटस्यावस्थितः पात्र्या वा प्राचीनावीती उपसादनान्तं  
निर्वापाङ्गत्वात्, निरूप्येति चोदिताः अज्यान्य उपसादनान्ते बद्धा इति तदन्तस्य  
निर्वपणाङ्गत्वात् । केचिन्निर्वपणमात्रम् । प्राचीनावीतीति । यदातूत्तरतः शकटस्य पात्र्या वा  
तदा प्रकृतिवत्सर्वम् ॥ १५ ॥

अथैकेषाम् । सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः  
पटूकपालं पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवाहनाय यमाय  
वा मन्थं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते ॥ १६ ॥

यवानां सर्वाणि सोमाय पितृमते पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्य आज्यं  
उषांशुयाजधर्मेण अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते वा देवतालयं  
मन्थस्यैव विकल्पेन भवति । द्वितीयः कव्यवाहनं स्विष्टकृदर्थे विद्यते । एकैषां मत्तात् ।  
सोम पितृमन्, पितरो बर्हिषदः, पितरोऽग्निष्वात्ताः, अग्नये(ने) कव्यवाहन, यमाङ्गिरस्वन्  
पितृमन् ॥ १६ ॥

उदकुम्भः प्रोक्षणीभाजनं भवति ॥ १७ ॥

क. प्राचीनावीती भूत्वा 'पितृभ्यो जुष्टं निर्वपामि' इत्यारभ्य 'अपरेण बर्हिषत्यं यथादेवतमुपसादयति'  
प्रकृतिविहितोपसादनान्तं कुर्यात् । तावत्पर्यन्तानां पदार्थानां निर्वापाङ्गत्वादिनि । निर्वापाङ्गत्वोपसादन-  
मेव निरूप्येत्यादिना ।

ख. उत्तराग्रे प्रोक्षणीशेषेण यवसम्मिश्रणं कृत्वा क्लीकरणविधानं पूर्वं हविःपात्रप्रोक्षणं कृत्वा उत्तराग्रे  
इमावर्हिःप्रोक्षणार्थं अग्निहोत्रद्वयण्या प्रोक्षणीरानीय स्थापयित्वा अवशिष्टकुम्भस्यजलेन संयवनं  
कर्तव्यमित्युपदेशयतम् । स्वमते तु सर्वप्रोक्षणं संयवनं च पुष्पस्यजलेनेति ।

सर्वप्रोक्षणमुदकुम्भात् । उपदेशो हविः पातप्रोक्षे कृते अग्निहोतृहवण्यामेव प्रोक्ष्य आनीयन्ते तामिरुत्तराणि प्रोक्षणीतीति ॥ १७ ॥

प्रोक्ष्ययुद्रेकेण यवान्संयुत्य त्रिष्फलीकृतांस्तण्डुलान् विभाग-  
मन्त्रेण विभज्य धानार्थान्निधायेतरान्निपट्टानि कृत्वा दक्षिणार्धं गार्ह-  
पत्यस्य पट्कपालान्युपधाय दक्षिणाग्नौ प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं  
कपालमधिश्रयति ॥ १८ ॥

उद्रेक शेष । तेनाग्रहननकाले यवा मिश्रीयन्ते । <sup>क</sup>अतश्च सर्वे यवा । प्रक्षाल्य  
विभागः पेणार्धत्वात् । कृष्णाजिनादानम् । कृष्णाजिनादानात् प्राक् इदं सोमस्य पितृमतः,  
इदं पितृणां बर्हिषदाम्, पितृणामग्निष्वात्तानां, अग्ने कस्यवाहनस्य, यमस्य, यमाय (मस्या) ङिर-  
म्वतः पितृमतो वा, पट्कपालस्य पेणानि । आर्द्धैर्मन्त्रैः पट्कपालानि दक्षिणे भागे धानार्ध-  
स्याधिश्रयणं दक्षिणामौ । प्रक्षाल्योषवेपम् । धानार्थानामप्युत्पन्नं घर्मौ स्थौ विश्वायुपाविति  
धानार्थानामधिश्रयणं हविर्द्वित्वात् । अनृहः उपदेशः ॥

अधिश्रयणकालेऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य बहुरूपा धानाः  
करोति ॥ १९ ॥

<sup>प</sup>बहुरूपा धाना नानारूपा दग्धा अदग्धा ईषदग्धा ॥ १९ ॥

विदध्यमानाः परिशेरत इति विज्ञायते ॥ २० ॥

परिशेरते तिष्ठन्ति । विविधं दध्यमाना । न दध्यन्ते हन्यन्ते । <sup>ग</sup>म्वेनाग्निना-  
पर्यग्निकरणम् । धानाकपालस्याप्यध्यूनं अङ्गाराधिवर्तनं च । तद्वतेनोष्मणा पाकात् ।  
<sup>प</sup>नोपदेशः । न प्रथमादीनि पर्यग्निकरणार्जिनानि धानानामाप्यलेपनिनयनान्ते उत्तरपरि-  
ग्रहणादि ।

इति त्रयोदशी कण्डिका ॥

क. सर्वे यवा इति सर्वेषां हविषा यमयत्यमेव । न त्रिषादिप्रकृतिकृतमिदं यर्थः । निर्वापकाले सर्वत्र  
यवोपदेशाभावेऽपि सयवनकालेऽप्युपदेशेन “यवसंयुत” इति सयवनविधानात् सर्वेषां हविषां  
यवसंयुक्तमिति ।

ग. हविर्द्वयावयवस्य भर्जनारम्भायां भर्जित्वाधानस्या दग्धा अदग्धाश्च तिष्ठन्तीति । भर्जिता यवा धाना ।

प. पट्कपालस्य पुरोडाशस्य गार्हपत्यामित्रा । धानानां दक्षिणाग्नेते ।

प. चैत्राश्विनीयोपनिषादौ निद्राशारेण सह भर्जनस्यानुचितत्वादिनि ।

संप्रैषकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति ॥ १ ॥

नान्वाप्ते <sup>क</sup>पत्नीति श्रुते । असनद्वाऽपि ॥ १ ॥

आज्यग्रहणकाल उत्तरेण गार्हपत्यं चतुर्गृहीतान्याज्यानि  
गृह्णाति ॥ २ ॥ प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

आज्यप्रोक्षणीषु चोत्पूयमानासु अभिमन्त्रितासूत्तरेण गार्हपत्यमाज्यग्रहणम् ।

<sup>प</sup>उपभृति द्वाभ्या प्रयाजार्थाभ्या द्वाभ्यामनूयाजार्थाभ्याम् ॥ ३ ॥

स्तरणकाले बर्हिषा त्रिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येति ॥ ४ ॥

प्रन्थिषिससने कृते स्तरणकाले दर्भैरन्तर्धानादि सर्वमादाय बर्हिं प्रसव्यं स्तृणन्  
गच्छति यथा सर्वाग्तीर्यन्ते(ते) । त्रिरावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥ ४ ॥

औद्धवान्धारयमाणग्निरस्तृणन्प्रतिपर्येति ॥ ५ ॥

<sup>ग</sup>औद्धवांस्तरणं कुर्वत कतिपया शिष्टा हस्ते । तान्धारयमाण प्रतिनिवर्तते पुन  
॥ ५ ॥

औद्धवः प्रस्तरः ॥ ६ ॥

स प्रस्तरः ।

प्रस्तरस्य ग्रहणसादने तूष्णीम् ॥ ७ ॥ न विघृती ॥ ८ ॥

तस्मिन्नप्रस्तरे पवित्रे अपिसृज्य प्राणापानाभ्या त्वेति प्रदाय ॥ ८ ॥

द्वौ परिधी परिदधाति ॥ ९ ॥ मध्यमोत्तरौ सर्वान्वा ॥ १० ॥

क यद्यप्यत्र सूत्रकारेणान्वासन ॥ निषिद्ध तथापि 'पत्यग्वास्ते' इति ध्रुतौ निषेधात् पत्यग्वा  
अन्वासनमिति ।

ख सूत्रे चतुर्गृहीतानीत्युक्तत्वात् उपभृति चतुर्गृहीतमेव । तत्राऽऽद्य ग्रहणद्वयं प्रयाजार्थम् । अत्य-  
मनूयाजार्थम् । प्रकृतार्चोपभृते आज्यग्रहणे 'पयाना स्वादिश' इत्यादिमन्त्रपञ्चात्मक एको गण  
"चरोस्त्वा पञ्च विलस्य" इत्यादिमन्त्रपञ्चात्मकयाऽपरो गण पठितः । प्रकृतौ चोपभृति अष्टवृत्तौ  
दशवृत्तौवाऽऽज्यग्रहणं विहितम् । तदपि गणद्वयेन विभक्तम् । तत्र प्रथमो गण प्रयाजार्थः । द्वितीय  
ध्यानुयाजार्थः । प्रवृत्ते च द्वे द्वे एको गणः । तत्र प्रथमः प्रयाजार्थः । द्वितीयोऽनूयाजार्थः । अतश्च प्रथम  
द्वितीये प्रयाजार्थाभ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां मन्त्राभ्यां प्रहीतव्ये । तृतीयचतुर्थे तु द्वे द्वे ग्रहणे अनूयाजार्था  
भ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यां प्रहीतव्ये इति ॥

ग स्तीर्णावशिष्टा हस्तस्था दर्भा औद्धवा इत्युच्यन्ते ॥

परिधी परिदधाति मध्यमोत्तरौ । अभिमन्त्रणादि आधारसमिदन्ते स्तरणं प्रस्तरस्य तूष्णीमेव । न च विष्णोस्तूपोऽसीत्याहवनीयं प्रति ग्रहणम् । केचित् संज्ञानाथामित्यपादानं तूष्णीमाहुः । अविक्षोभाय परिधी दधामीत्युहः ॥ १० ॥

यदि सर्वान्नावाहनकाले परिधीं रपोर्जिवति वाऽभिज्ञाय दक्षिणं  
मध्यमे परिधातुपसमस्येत् ॥ ११ ॥

यदा तु सर्वे परिधयः तदा निवित्सूक्षासु दक्षिणो मध्यमेन परिविना सह स्थाप्यते ।  
 \*द्वितीयया पुरोनुवाक्यया सह सोमस्य पितृमतः ॥ ११ ॥

उद्धासनकाले धाना उद्धास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्धा  
आज्येन संयौति ॥ १२ ॥

प्रस्तरसादनादिपट्कपालोद्घासनान्ते धानाः कपालदुद्धास्यन्ते । १३ भुवनस्य गोपौ  
श्रुताबुद्धातौ जनितारौ मतीनामिति । केचित्तु बहुवचनेन सर्वधानानां १४ बहुवचनचोदितत्वात् ।  
न त्वेवम् । यद्येकवचनेन चोद्येरन् एकैव धाना हविः स्यात् । सर्वाण्यग्नीषोमीयविकाराणि ।  
सोमस्यापि प्रकृतिदेवतात्वात् । यदाज्यं सोमस्य पितृमतः तदोपांशुयजविकारः । मन्थ-  
देवताश्च आग्नेयविकारा एव । एकेषां मतेन सहकपालानां तूष्णीमुद्घासनम् । उपदेशः  
यथाभागं व्यावर्त्ततामिति विभज्य स्वस्यां निधाय पात्र्यामाज्येनार्थं तूष्णीं मिश्रयेतेति  
॥ १३ ॥

फ. “त्वत्सोमं प्रचिकेतो मनीषी” द्वितीया सौमस्य पितृमतः पुरोनुवाक्या । सङ्गतस्य “यन्मूलं वातः परिधीरपोर्षु” इति भागस्य होना पट्यमानस्य श्रवणकाले वा दक्षिणस्य परिधेः मध्यमेन सह स्थापनम् ।

रा. आर्द्रः प्रप्रस्तुर्भुवनरम गोषाः श्रुत उत्तानि जनिता मतीनामिति प्रकृतौ पुरोडाशोद्गातनमन्त्रः । तत्र प्रथमतः आर्द्रः प्रप्रस्तुरिति पदद्वयं पठित्यज्येतरेषां प्रथमैकचयनान्तानां द्विचयनेनोहं कृत्वा पाठः । अत्र हि द्विविध्यार्थनिमा घाना ध्रज्यन्ते । पितृभ्यो बर्दिषद्भ्यो घानाः इत्येकं हविः । पितृभ्योऽग्निपातभ्यो वान्यायै दुग्धे मन्थमिति द्वितीयम् । अने द्विविध्यचयनेनोहः । भर्जितागु घानागु आर्द्रकाभावात् पुरोडाशपदघनभावात् आर्द्रः प्रप्रस्तुरिति पदद्वयलोप इति ॥

ग. घाना उद्गास्य बहुधा घानाः करोतीत्यादौ सर्वत्र घानानां बहुवचनेनैव चोदितावान् अत्र बहुवचनान्तेनेषोदः कर्तव्य इति केषांचिन्नमतम् । तत्संग्रह्यते नेत्यादिना । यदेकवचनेनोदेत्तन् घानाः तदा पुरोडाशव्यवसायिषान्तिरेकेनेव हविः पर्वयस्देत् । तन्नामूदिनिषुवचनम् । अगे मानेन बहुवचनान्तोदनिष्ठिति । रददन्तु-बहुवचनान्तोदपथमेवाभ्युपगच्छति " घाना-रविमन्त्रजादिनन्त्राणां बहुवचनः पूर्णम् " इति See. P. 67. आत्र. भां II A. S. ed.

अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तून्कृत्वाभिवान्यागै दुग्धस्यार्ध-  
शरावे सक्तूनोप्यैकयेक्षुशलाकयेक्षुक्वाण्टेन वा दक्षिणामुखः त्रिः  
प्रसव्यमनारभ्योपमन्थति ॥ १३ ॥

अर्धाच्च सक्तून्करोति । पिष्टनित्यया । कृष्णाजिनदानाद्यनूकरणान्तम् । चतुर्थ्याधि-  
वाप । अर्धपूर्णे मल्लके (१) पात्रीस्थानीये सक्तून् क्षिपति । अत्र ग्रन्थगात इव भाति  
बद्धान्येत मन्थति । अनारभ्य ॥ १३ ॥

शलाकास्थं मन्थं कृत्वैकैकशो हवींष्यासादयति ॥ १४ ॥

शलाका तिष्ठति यस्मिन्मन्थे स शलाकास्थ । एतत्कृत्वाऽलङ्कृत्यासादयति ।  
आसादनमन्त्रस्य चावृत्तिं प्रियेणेति ॥ १४ ॥

दक्षिणतः कशिपूपवर्हणमास्तनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश  
आसाद्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

“अयं यज्ञो” “ममाऽग्न” इति कृते आमन्त्राभिर्गर्जने कशिपवादीनामा-  
सादनम् । एकैषा मतेनाग्नेयमन्त्रस्यैकैकशः ॥ १५ ॥

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति ॥ १६ ॥

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानयाऽनुब्रूहीति नित्यो नोह ॥ १६ ॥

एकां सामिधेनीं त्रिरन्वाह । उशन्तस्त्वा हवामह इत्येताम्  
॥ १७ ॥

“उशन्तस्वेत्येधैव एका । बहुयवाज्यादीनामपि नापरिमितमुच्यते । त्रिरेव  
त्रैमित्तिकस्याऽपि प्रत्याम्नाय प्रत्यक्षविधिः सर्वत्र ॥ १७ ॥

एकामनूयाजसमिधमवशिष्य समशङ्खं त्रैधं विभज्य त्रिरा-  
दधाति समानमाप्रवरात् ॥ १८ ॥

समश समविभागेन त्रैधं त्रिमिर्भागैः ॥ १८ ॥

क. कशिपु-शयनीयम् । उपवर्हणं उपधानम् । अमरस्तु कशिपुशब्दस्य वल्लभार्थं ब्रुवन्वध्नाम् । आञ्ज-  
नमक्षोरस्तनाय । अभ्यञ्जनं तैलादिकं शरीरोद्धर्तनाय । उदकपूर्णं कुम्भ उदकुम्भः स्नानाद्यमनादि-  
व्यवहाराय ।

ख. अविकारपक्षेऽप्येवमेव । पठितत्वात् ॥

ग. उशन्तस्त्वा हवामहे उशन्तस्समिधीमहि । उरा-नुशन आवह पितृन् हविषे अत्तवे । तै. स. १.३.१२.१.

नार्पेयं घृणीते न होतारम् ॥ १९ ॥ आश्रान्याह सीद होतरिति ।

एतावान्प्रवरः ॥ २० ॥

आर्पेयवरणप्रतिषेधो होतुरध्वर्योश्च, <sup>क</sup>प्रतिषेधः प्रवरस्य । केचिदध्वर्योरिव न होतुः ।  
<sup>ग</sup>वेदान्तरकारित्वात् । अग्निरार्षो देवो होता । मानुषो होतैव । आर्पेयवरणप्रतिषेधे “देवाः  
 पितर” इत्यस्यापि निवृत्तिरिति । केचित् <sup>ग</sup>अन्यवरणशङ्कासमाध्यर्थोऽयमिति ॥ २० ॥

अपयर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वा जीववन्तावाज्यभागौ यजति ॥ २१ ॥  
 आ नो अग्ने सुकेतुना रयिं विश्वायुपोपसम् । मार्षीकं धेहि जीवसे ॥  
 त्वं सोम महे भगं त्वं यून ऋतायते । दक्षं दधासि जीवस इति  
 जीववन्तौ ॥ २२ ॥ अत्र वेद्याः परिश्रयणमेके समामनन्ति ॥ २३ ॥

वर्हिर्वजाः प्रयाजाः । <sup>घ</sup>पञ्चमार्थं समानयन् पशौ च पञ्चमविकारेषु समानयन-  
 दर्शनात् ॥ २३ ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ॥

विस्त्रस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते । विपरिक्रामन्त्यृत्विजः । विपरिहरन्ति क्षुचो हवींषि परिश्रयणानीति ॥ १ ॥

अथवा ये(वा) विमोक्तं ग्रन्थयः तेषां वाससां सूत्राणां वा क्रियते । आज्यभागाविष्ट्वा  
 तान्निमस्य विमुच्य ग्रन्थीप्राचीनावीतानि कुर्वन्ति । पुनश्च ग्रन्थयः क्रियन्ते । अथ(वा)-  
 विमोक्तये(य) । विपरिक्रामन्त्यृत्विजः । विविधं परिक्रामन्ति । ब्रह्मोचरतो गच्छति ।

क. “नार्पेयं घृणीत” इति सामान्यतः प्रवरमात्रस्य प्रतिषेधात् समयोरपि होषध्वर्युवरयोर्निषेधः  
 निरूप्यते ।

ग. ऋग्वेदोक्तार्थात् अग्निरार्षो देवो होता इत्यादि श्रव्येदोषहीनशेषत्वात् ऋग्वेदे चाप्येयवरणप्रतिषेधाभावात् न  
 होतुरन्त्यप्रतिषेध इति केवाचिन्मतमिति ॥

ग. एवं च “देवाः पितर” इत्यस्यानिवृत्तिर्भाष्यकारस्याभिप्रेता । रुद्रदत्तस्तु निवृत्तिपक्षमेवाङ्गीकरोति ।  
 See भाष्य भा. Vol. II. P. 69.

घ. पयसः राश्यादारप्रदाश्रः । तदर्थमीषमनस्यैव पयस्य जुष्टां प्रष्टेऽपमिति । प्रहृतौ चतुर्थस्यात्रानुष्टा-  
 नारम्भे यद् औपनृदागस्य जुष्टां समानयनमुक्तं तत्तदनन्तरानुष्टेयधर्मिः राश्यादारप्रदानद्वयार्थम् ।  
 पशुगतौ राश्यादारप्रदानभूतेऽप्यन्यदप्येवमिति औपनृदागस्यमानयनविधिदर्शनात् । इत्युक्तं चतुर्थ-  
 प्रदानाभावेऽपि पयस्यदत्ताश्रये समानयनं कर्तव्यमिति ।



होताऽऽग्नीध्रश्च । दक्षिणतः । अध्वर्युश्च । विपरिक्रमणं स्थानपरिवर्तनम् । विपरिहरणं च परिश्रयणानां पूर्वापरयोश्च दक्षिणोत्तरयोश्च परिवर्तनं वचनकृतम् । सुवां च हविषां च ।

दक्षिणेन जुह्वमुपभृतं सादयति । दक्षिणेनोपभृतं ध्रुवां दक्षिणेन पुरोडाशं धानास्ता दक्षिणेन मन्थम् ॥ २ ॥ समानत्र जुह्व-  
पट्कपालौ ॥ ३ ॥

जुह्वश्च पट्कपालश्च जुह्वपट्कपालौ । समानत्र समानस्थाने । अचलिता जुह्वः पट्कपालश्च ॥ ३ ॥

ब्रह्मयजमानायित्येके ॥ ४ ॥

ब्रह्मयजमानौ च ॥ ४ ॥

पञ्चवत्तः पञ्चावत्तिनां पञ्चावत्तश्चतुरवत्तिनाम् ॥ ५ ॥

पञ्चवत्तो होमो भवति पञ्चावत्तिनां यजमानानाम् । चतुरवत्तिनां पञ्चावत्तम् ॥ ५ ॥

सम्भिन्दन्पुरोडाशस्यावयति ॥ ६ ॥

सम्भेदः सङ्गमः अवदानानां यथा न भिद्यते तथावदानं ग्रहीतव्यमिति केचित् ।  
साम्भिन्दन्निति सम्यग्भेदाभिप्रायमिति ॥ ६ ॥

द्विः प्रथमस्याऽवनेत्पञ्चावत्तिनः ॥ ७ ॥

प्रथमस्य हविषो द्विरवदानं पञ्चावत्तिनः । इतरयोः सकृत्सकृत् ॥ ७ ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमतेऽनु स्वधेनि संप्रेष्यति ॥ ८ ॥

सकृत्पुरोडाशस्यावयति सकृद्दानानां सकृन्मन्थस्य ॥ ९ ॥

सन्ततश्चुतेः । यागे यागे सर्वहविषां ग्रहणम् ॥ ९ ॥

दक्षिणतोऽवदायामिधायौदङ्ङतिक्रम्य दक्षिणामुत्तरिष्ठन्ना-  
स्ववेत्याश्रावयति ॥ अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति । सोमं पितृमन्तं  
स्वधेति संप्रेष्यति । ये स्वधामह इति यजति । स्वधा नम इति  
वपट्करोति ॥ १० ॥

प्रकृतिरनुकृतिः स्रग्वाकारपक्षेऽपि आ३स्वा३धा इति । दक्षिणतोऽवस्थितो हविषां  
गृह्णाति । अवदानं मन्थ्यादेव । उदगत्वा आ३स्वा३धा । अस्तु स्वा३धा । स्वा३धा  
नमः ॥ १० ॥

स्वधाकारं तु प्रतिपिध्य बह्वृचवाजसनेयिनामाश्रुतप्रत्याश्रु  
तान्येव विदधाति ॥ ११ ॥

आश्रुतप्रत्याश्रुतानि प्रकृतिवत् । बह्वृचवाजसनेयिनां विहितत्वात् ॥ ११ ॥

द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह । ऋचमुक्त्वा प्रणौति ॥ १२ ॥ त्वं  
सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्ति ॥ १३ ॥ एका याज्या ॥  
अग्निष्वात्ता येऽनग्निष्वात्ता अंहोमुचः पितरः सोम्यासः । परेऽवरेऽ  
मृतासो भवन्तोऽधिष्ठुचन्तु ते अबन्त्वस्मान् । वान्यायै दुग्धे जुपमाणाः  
करम्भमुदीराणा अवरे परे च । अग्निष्वात्ता ऋतुभिः संविदाना इन्द्र-  
वन्तो हविरिदं जुपन्तामिति पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः ॥ १५ ॥

अनुवाक्यामुक्त्वाऽधिकः प्रणवः ॥ १२-१५ ॥

उपांशुपरिश्रिते पितृयज्ञेन चरन्ति ॥ १६ ॥

उपांशु प्रचरन्ति पितृयज्ञेन । पुनः परिश्रितवचनात् स्विष्टकृत् कव्यवाहनेऽपि  
उपांशुत्वमेव ॥ १६ ॥

एतेनैव कल्पेन पितृन्वर्हिपदो यजत्यग्निष्वात्तान् ॥ १७ ॥

एष विधिरुचरेषां यस्सोमस्य ॥ १७ ॥

अग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृदर्थं यजति ॥ १८ ॥

यदा कव्यवाहनाय मन्थः तदापि स्विष्टकृदर्थो द्वितीयः कव्यवाहनः । सोमं पितृमन्तं

फ. “ त्वं सोम प्रचिकेती मनीषा ” “ त्वया हि नः पितरः सोम ” इति सोमस्य पितृमतः पुरोऽनुवाक्या-  
द्वयम् । “ त्वं सोम पितृभिः संविदान ” इत्येका याज्या “ वर्हिपदः पितर अत्यर्वाक् ” “ आहं  
पितृन्मुविदशो अपीहि ” इति वर्हिपद्वयः पितृभ्योऽनुवाक्याद्वयम् । उपहृताः पितरः सोम्यासो  
वर्हिष्येण ” इत्येका याज्या । “ अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छन्त ” इत्येका संहितापठिता, येऽग्नि-  
ष्वात्ता इति सूत्रपठितापरा चेति द्वे पुरोऽनुवाक्येऽग्निष्वात्तेभ्यः । वान्यायै दुग्धे जुपमाणा इति  
सूत्रपठिता प्रत्ययाज्या इति सूत्रार्थः ॥

ग. पुरोऽनुवाक्यामुक्त्वा तस्या अन्तिममक्षरं विष्टस्य तत्र प्रणवस्य योजनम् । इत्येकः पक्षः । यथा  
पितृन्द्विषे अतवोऽम् इति । पुरोऽनुवाक्यां यथावदुक्त्वा ( अन्तिममक्षरमापेक्ष्यैव ) तदुपरि  
प्रणवयोजनम् इत्यपक्षः यथा पितृन्द्विषे अतवे ओऽम् इति । तत्र द्वितीयपक्ष एव युक्तः इति ।

ग. द्वे पुरोऽनुवाक्ये । एषा याज्या इत्यारिः । स्वधाकारः । उदगतिक्रमणादिकं च ।

घ. एतेनैव कल्पेन यजन्तः अग्निस्विष्टकृत् कव्यवाहनस्यापि सर्वे इमे धर्माः । यदा तु पूर्वोक्तरीत्या ( ८१६-

यजति पितृन्गार्हिपद । श्रितुमिष्यात्तान् । अग्निं कव्यग्राहन् यम वा । यममङ्गिरम्वन्त  
पितृमन्त वा । यदा सोमायाऽऽज्ये तदा ध्रुवादीनां सट्टत्सकृद्वदायामिषारणमेव ध्रुवाया  
पश्चात्तत्तत्तुरवत्तिनामिति द्वि प्रथमं ध्रुवाया पडउच पश्चात्तिनामिति नोपस्तरण  
सोमायाऽऽज्ये ॥ १८ ॥

यां देवतां यजेत्तद्विपः प्रथममवदानमवत्यति । स चावदान-  
कल्पः ॥ १९ ॥

या देवतेज्यते तद्विपोऽतदाय पुन प्रथमादेव गृह्णाति क्रमेण । स चावदानकल्प  
इति वचनात् । हुत्वा नारिष्ठान् स्विष्टकृत् । <sup>१</sup>अग्नये कव्यग्राहनायानुब्रहीति कव्यग्राहन्त  
स्विष्टकृद्गुणस्य निवर्तकम् । अग्नये कव्यग्राहनाय “स्विष्टकृते” इति बोधायन ॥ १९ ॥

मन्थ इडामवत्यति मन्थं वैव ॥ २० ॥

वैथानरे हविरिति कृत्वा प्राशिन्न ततो <sup>२</sup>मन्थ इडामुपस्तीर्य गृह्यते । हविषोरि-  
तरयो । केरलो वा मन्थ । इडामदानमन्त्रम्य याजमानम्य च निवृत्ति, अर्धलोपात् ।  
<sup>३</sup>अग्नेण भक्षिते प्राशिन्ने मन्त्रेण । या अप्सवन्तरिति निवृत्ति । अर्धलोपात् । केचिद  
मिमर्शन (स्यापि नाभ्यादे) ॥ २० ॥

मन्थं होत्रे आदधाति ॥ २१ ॥

१६) मन्थे अग्निवातानां स्थाने अग्निं कव्यग्राहनो विवर्त्यते तदापि स्विष्टकृदर्थं अ य  
कव्यग्राहनोऽग्निं प्रत्यनय ।

क प्रवृत्तौ “अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रही” इति सप्रैव । अत्र स्विष्टकृत्वमग्नेर्गुणः । तत्स्थानेऽत्र कव्यग्राहन्त  
गुणो विधीयते । एव च प्राकृतस्य गुणस्य वैकृतेन गुणेन शरवद्बाधः । इति । बोधायनस्तु प्राकृतस्य  
वैकृतस्य च गुणद्वयस्यापि पाठमिच्छतीति ।

ख मन्थहविशोपयुक्त एव पाने इतरहविषोरिडावदानम् । अन्यो मन्थार्थं नोपस्तरणम् । उपस्तरणस्य  
हविष पाने हविरसंसर्गार्थं चान् । अत्र तदभावादिदिति । इतरयोस्तुपस्तरण भवत्येवति । केवलो मन्थ  
एवेडा । तदाज्यावदानाभावात् तन्मन्त्रस्य तत्सम्बन्धिनो याजमानमन्त्रस्य च लोप एव  
“सुरूपवर्णवर्ध” इत्यस्यापि । इति ।

ग उत्तरत्र वक्ष्यति-सर्वेषां हविषामवघ्राणनैव भक्षणम्-अवघ्रेण सर्वभक्ष-इति । एवम् मन्थस्याप्य  
वघ्राणेन भक्षणकरणेऽपि तस्यापि भक्षणप्रकारत्वाच्च मन्त्रस्य लोपः । या अप्सवन्तर्देवतास्ता  
इदंशमयन्तु रवाहाकृतं चठरमि दस्य गच्छ स्वाहा इति मन्त्रस्य लोपः । आस्यगतप्राशिवस्यान्त  
प्रवेशपूर्वककरणार्थत्वात् । अवघ्राणे च तदभावाच्चलोपाद्वाच इति ।

अवघ्रेण प्राश्य अवान्तरेडागिडां च पट्कपालधानानां मन्यं होत्रेऽवघ्राणार्थं तस्यैव हस्त आदधाति ॥ २१ ॥

तं होताऽवजिघ्रति ॥ २२ ॥

॥ इति पञ्चदशी कण्डिका ॥

ब्रह्माध्वर्युरग्रीयजमानश्च ॥ १ ॥ अपि वा न यजमानः ॥ २ ॥

तं होत्रादयः क्रमेणावजिघ्रन्ति मन्त्रेणैव ॥ २२ ॥ १. २. ॥

समशो वा प्रतिविभज्यावघ्रेण भक्षयित्वा बर्हिषि लेपाग्नि-  
मृजन्ते ॥ ३ ॥

यदापि केवलो मन्य इडा तदापि होतुर्हस्तस्थिताभवान्तरेडां यजमानः समशः  
समैर्भागैर्विभज्य मन्थमवघ्रेण भक्षयित्वा इडां मन्त्रेण । लेपनिमार्गो बर्हिषि । समप्रविभागपक्ष  
एव लेपनिमार्ग इति केचित् । अवघ्राय मन्यं मनो ज्योतिरिति मार्जनम् । तत  
उदकुम्भादानादि याजमानम् । कृते मार्जने मन्थावघ्राणमधिकम् । नेडा प्रत्याग्नय  
इत्युपदेशः । धानापट्कपालेभ्यो यजमानभागः । यदापि केवलो मन्य इडा ॥ ३ ॥

उदकुम्भमादाय यजमानः शुन्धन्तां पितर इति त्रिः प्रसह्यं  
वेदिं परिपिञ्चन्पर्येति ॥ ४ ॥

य आसादित उदकुम्भः तमादाय “शुन्धन्तां पितर” इति सकृन्मन्त्रमुक्त्वा त्रिः  
परिपिञ्चति ॥ ४ ॥

निधाय कुम्भमयाविष्टा जनयन्कर्चराणीति त्रिरपरिपिञ्चन्प्रति-  
पर्येति ॥ ५ ॥

निधाय कुम्भं पुनर्गृहीत इति केचित् । अपरिपिञ्चन्निति प्रतिषेधात् । यदि कुम्भो  
न गृह्येत “परिपेकप्रतिपेधोऽनर्थक इति । “द्रव्यान्तरेण वा मा भूत्परिपेक इति प्रतिषेधः ।  
प्रतिपर्येति निवर्तते । त्रिरेव पुरोडाशधानाशेषान् ॥ ५ ॥

क. “पुनर्गृह्येणोऽपि सर्वेभ्यो धानादिभ्यो हविर्भ्यो यजमानभाग अवदेयः । पूर्वादाय यजमान-  
भाग” इति । इति पाल्यादिनि ।

ग. परिपिञ्चन्प्रतिपेधेन पुनः पुन्योपादानं वर्तयन्स्तिवयस्यते । अन्यथा कुम्भनिधानविधानादेव हस्ते  
जलाभावेन परिपेकनस्य प्रत्ययभावात् अवघ्राणस्य प्रतिपेधो न युक्त इति ॥

ग. समशेन भागवत्तन्निगतः पक्षः ।

हविश्शेषान्संश्लोघ्नाय पिण्डान्कृत्वा तिसृषु स्रस्तिषु निदधाति  
पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामिति । एतत्ते ततासीं ये च त्वामन्वित्येनैः  
प्रतिमन्त्रम् ॥

संश्लोघ्नाय त्रिलोच्य । उपशुको मन्थ इति । उदकेन पिण्डाः त्रिन्यन्ते । त्रयो  
वेदिकोणाः सक्त्य पूर्वाद्याः । तासु स्थापयति ॥ ६ ॥

ग्रीन्परान्पितृनुन्वाचष्टे । पष्ठ प्रथमे पिण्डे । पञ्चम द्वितीये ।  
चतुर्थे तृतीये ॥ ७ ॥

परे पितरः पष्ठपञ्चमचतुर्थाः । नित्यानुक्त्वा तानन्वाचष्टे । तान्पश्चादुच्चारयति ।  
न "तेषां नामानि गृह्यन्ते षष्ठाद्वारभ्य । तस्माद्वतृतीयात्पुरुषात्ताम न गृह्यतीति । एतत्ते तत  
देवदत्तं प्रपितामहस्य प्रपितामह । ये च त्वामन्विति पूर्यस्याम् । एतत्ते पितामह रुद्रदत्त  
पितामहस्य प्रपितामह । ये च त्वामन्विति दक्षिणस्याम् । एतत्ते प्रपितामह त्रिपुण्ड्रदत्त  
प्रपितामहस्य तत । ये च त्वामन्विति अपरस्याम् ॥ ७ ॥

उत्तरस्यां स्रस्तीं रित्तलेप निमृज्यात्र पितरो यथाभागं मन्दध्व  
मित्युक्तत्वादञ्चो निष्क्रम्य सुसन्दृग् त्वा वयमित्यैन्ध्रार्चाऽऽहवनीय  
मुपतिष्ठन्ते ऐन्द्रीभ्यां वा ॥ ८ ॥

रित्तलेप रित्तस्य हस्तस्य लेप निमृज्योत्तरस्यां स्रस्ती "अत्र पितरः" इत्युक्त्वा  
यजमान उदङ् निष्क्रमति सह ऋत्विग्भिः ॥ ८ ॥

आतमितोरुपस्यायाक्षन्नमीमदन्त हीनि पङ्क्त्या गार्हपत्यमुप-  
तिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

प्राहवनीयगार्हपत्योपस्थानं च । आतमितोराहवनीयोपस्थानम् । याजदुच्छ्वासो

क हविश्शेषानुपमर्त्य चूणावृत्य जलेन स्रव्युल पिण्डाः त्रय्यदिशः ।

ख प्रपितामहस्य प्रपितामहपितामहपितरः षष्ठपञ्चमचतुर्थाः परे पितरः ।

ग रुद्रदत्तस्तु नात्रैव प्रहणं तेषां स्वाभिमतं वक्ष्यति । See p 76 10 आप श्री Vol II  
A S Ed

घ प्राकृताहवनीयस्यैवोपस्थानम् । न तत्कार्याग्नस्य वेदिमध्यगनस्य वैरास्यं तदनुवत् । यत्तयाह  
वनीये । अथायत्र चरति' इति (तै ब्रा १८ १-८) आहवनीयाः परे नि दाहवनीयान् । अतः  
एव पितृयज्ञ वेदिमध्यस्थे आहवनीये कार्याः तरवरणऽपि प्राकृताहवनीयस्यापि धारणं तत्रैव चाग्नि  
होमोऽहोम इत्यादि वेदितव्यम् ।

जायते । १ उपदेशो “ हरी ” इत्यभ्यस्य आतमितोरुपतिष्ठन्त इति । यदा त्वेन्द्रीभ्यां तदा अक्षन्मीमदन्त हीति पुनश्च गार्हपत्येऽपि प्रयोगः । छन्दोज्ञानं कर्माङ्गं यत्रोपदिश्यते तत्र । अन्यत्रापि १ ऋषिदेवताछन्दोज्ञाने फलोत्कर्षः ॥ ९ ॥

एतयैव परिश्रितं प्रविशन्ति ॥ १० ॥ अत्रैके भक्षणपरिषेचने  
समामनन्ति ॥ ११ ॥

प्रविश्य वा परिश्रितम् । मन्थस्यावघ्रेण भक्षणं वेदिपरिषेचनं च ॥ १०-११ ॥

अवघ्रेण सर्वभक्षाः ॥ १२ ॥

सर्वे भक्षा अवघ्रेण प्राणितावान्तरेडायजमानभागानाम् । न हविश्शेषभक्षः । पिण्डार्थत्वात् । न चतुर्द्धाकरणं मन्थस्येडार्थत्वात् । यदाप्येकदेवत्यं पङ्क्त्या गार्हपत्योपस्थानान्तं समानम् ॥ १२ ॥

आञ्जनादि पिण्डपितृयज्ञवदापङ्क्त्याः ॥ १३ ॥

यवन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या पुनरेति ॥ १४ ॥

विस्त्रस्य प्राचीनावीतानि यज्ञोपवीतानि कुर्वते ॥

विपरिक्रामन्त्यृत्विजः परिहरन्ति सूचः ॥ १५ ॥

अपकर्षन्ति परिश्रयणानि ॥ १६ ॥

पिण्डपितृयज्ञात् अञ्जनादि । अपनीतेषु परिश्रयणेषु इदं यजमानम्येत्युक्त्वा परिहृत्य च १ वेदेनाङ्गाहार्यगानादि ॥ १३-१६ ॥

औपश्रुतं जुहामानीयापवर्हिषावनूयाजौ यजति । देवौ यजेति  
प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् ॥ १७ ॥

क “ गुमन्दं त्वा वयं ” इति मन्त्रं जग्मेन “ हरी ” इति षडभ्यस्यन्त एवाहवनीयसमीपे आतमिनो-  
सिधेयुः । सूत्रं “ ऐन्द्र्याऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्त ” इति वचनात् यावदुच्छ्वास मन्त्रावृत्तिप्रतीतिरिति ।

ग. सो ह वा अग्निदिगर्थेऽच्छन्दोदेवतेन मन्त्रेण यजते याजयति वाप्यापयति वा ॥ पापीयान्भवति गर्तं  
वा पदते वा वा मीयते ” इति नद्वयानुनिन्दाध्वन्याः याजनेऽपि ऋषिदेवताज्ञानमावश्यकमधिकृत्य  
वेति शेषम् ।

ग. एतयैव “ अ” एमा १२२२ हि ” इत्यनयर्वा ।

घ. यजमानाभावेऽपि इदं यजमानस्येति यजमानभावनिर्देशात् यजमानभागं वेदेन परिहृत्य  
ततोऽप्यहवनीयानि चर्तयन्ति ॥

देवान्यजेति सर्वार्थत्वादेवावित्यूह । १ उत्तरयोर्द्वियजत्वात् यज यजेति ॥ १७ ॥

सूक्तवाकं प्रति निर्वीतानि कुर्वन्ते ॥ १८ ॥

निर्वीतमवलम्बितं ग्रीवाया सूक्तगारुपैपादि । १ यज्ञोपवीतं शंयुगादि ॥ १८ ॥

न पत्नीः संयाजयन्ति ॥ १९ ॥

संसाधान्ते प्रक्षाल्य लेपान्गार्हपत्यदेशं गच्छत्यध्वर्यु । पत्नीमसयाजयिष्यन्त  
प्रत्यञ्चो यन्तीति तदर्थाद्गमनस्य । होताऽऽग्नीध्रश्च न गच्छत । १ सुचोम्मादनं प्रौढनं च  
कार्यम् । सम्पत्नीयदक्षिणाग्निहोमाश्चेति । अपत्नीसयाजाकृत्वादेपाम् । २ पत्न्यभावात् स न  
(प्रासन)निवृत्ति । स्तरणमेव वेदस्य ॥

न समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २० ॥

हुतेषु प्रायश्चित्तेषु ध्रौवसमाप्तिः । १ अभावेऽपि समिष्टयजुष कालमात्रत्वाद्गार्हप  
प्रहरणम् ॥ २० ॥

सर्वमन्यत्क्रियते ॥ २१ ॥ सन्तिष्ठते पितृयजः ॥ २२ ॥

१. C Adds न चतुर्थ ।

क. प्रहृतौ प्रथमानूयाजे “देवान्यज” इत्युक्त्वा द्वितीयतृतीययो ‘यज यज’ इत्येव पठनीयमिति  
विहितम् । तत्र देवान्यज प्रथमं ग्रैप-अनूयाजनवस्यापि कृतो द्वितीयतृतीयौ प्रातिस्विनौ । एष  
द्वितीयतृतीययोरनूयाजयोः सामान्येनैकं प्रातिस्विकनैक इति यजद्वयं प्राप्तम् । अत्र ‘अप-र्हिषौ’  
इति प्रथमस्य गार्हपत्याजस्य निषिद्धत्वात् द्वितीयावृत्त्यात्तरम्भ एव देवौ यजेत्यूहेन ग्रैप कार्यः ।  
स न्योभयोः समानः । तदनन्तरं पुनः “यज” इत्येकवारं ग्रैपो देवः । तृतीयस्य तु तदारम्भे यज  
इति सकृदेव । एव च “देवौ यज यज” इति द्वितीयस्य ग्रैपः । यज इत्येव तृतीयस्येति ॥

ख. अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिण बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते ॥ यमिति यज्ञोपवीत एतदेव विपरीत  
प्राचीनावीतं सवीतं मानुषम् । इति (तं आ. २ १ १.) श्रुतिरनानुसंधेया ॥

ग. एतदर्थं प्रत्यगगमनमध्वर्योरवश्यमिति । सम्पत्नी पत्न्या सुवृत्तेन गच्छतामिति मन्त्रेण पत्न्य-  
न्वारब्धेनाध्वर्युणा गार्हपत्ये नियमाणां दोषः सम्पत्नीयहोमः ॥

घ. पत्न्या उपस्ये होत्रा नियमाणां वेदप्रासन पत्न्या असन्निधानाभास्तीति । किन्तु वेदस्य वेदां स्तरणं  
यद्विहितं होत्रस्य कर्मणोऽन्ते तत्सर्वमप्यम् ।

ङ. प्रकृतावन्तर्वैश्वरितश्च ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति । मध्यमे स्वाहान्तरे गार्हपत्यप्रहरति (आप. औ  
३-१३.२.३.) इति ।

यजमानभागप्राशनम् । वेद्यमिस्तरणादि ब्राह्मणभोजनान्तं प्रकृतिवत् । कपालैस्सह  
 भर्जनार्थस्योद्वासनम् । वेदेरेव दक्षिणाप्राचीत्वम् । प्रकृतिवदन्यत् । सूत्रकारवचनात् ।  
 प्राञ्चि कर्माणि । दक्षिणाप्राञ्चीति केचिदन्यमतम् ॥

॥ इति षोडशी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये धूर्तस्वामिद्विक्तेऽष्टमे प्रश्ने चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥



## पञ्चमः पटलः

प्रतिपूरुषमेककपालान्निरवपति यावन्तो यजमानस्यामात्याः  
सस्त्रीकास्तावत् एकातिरिक्तान् ॥ १ ॥

पुरुष पुरुष प्रति प्रतिपुरुषम् । प्रतिपुरुषपचनाद्यजमानपत्नीनामेककपाला । <sup>१</sup>प्रजा  
श्रुतेस्तदपत्यानामेव केचिन् । बहुत्वश्रुतेरनपत्यस्यापि त्रय । <sup>२</sup>विहरणादि तूष्णीम् । येन  
पुरोडाशसिद्धिः ॥ १ ॥

यावन्तो गृह्यास्तेभ्यः कमकरमिति निरुप्यमाणेषु यजमानो  
जपति ॥ २ ॥

निरुप्यमाणेष्विति लिङ्गाद्वैदिकपुरोडाशसिद्धिः । लोके निर्गुणभावाद्देविकैः कर्मभिः  
पुरोडाशसिद्धिः ॥ २ ॥

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति ॥ ३ ॥

आन्यन्वाधानादि परिस्तरणादि वेद पाणिप्रक्षालनादि स्तुवो वेद पात्री आज्य  
स्थाली पक्षे प्रणीताप्रणयनम् । अश्मोपनेप इति पुरतः । आप्यलेपनिनयनान्ते आज्यनिर्वाप ।  
अङ्गारप्रोहन् च ॥ ३ ॥

उत्तरार्द्धे गार्हपत्यस्याधिश्चयति ॥ तानभिधार्यान्भिधार्य

वोद्वास्यान्तर्वेद्यासाद्य पशूनां शर्मासीति मूते समावपति ॥ ४ ॥

उत्तरार्द्धे प्रागपनर्गानधिश्चयति प्रथमक्रमश्चोत्तरेषु पदार्थेषु । उद्वास्यासादनमसमृ  
ताया वेद्याम् ॥ ४ ॥

मृतयोर्मृतेषु वा ॥ ५ ॥

मृतो मृतकं तृणमय । तत्रेतान्समावप यमिजातं कृत्वा द्वयोर्गहुषु वा ॥ ५ ॥

कोशापिधानेन हरन्तीत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

क एतदर्थमादे "जाता एव प्रजा रुद्राश्चिरवदयते" (तै आ १ ६ १० १) इति प्रजासम्बन्धि वेद  
श्रवणात् यजमानस्य यावत्स्य प्रजा पुत्रपानादयः स्त्रीपुताविशेषेण तावत्सख्याः पुरोडाश इति  
केचिदभिप्रेयति ।

ख यथा पुरोडाशपण्डादिक सम्पादनं तथा प्राकृते विहारे आहवनीयादीन्तूष्णीं प्रजापदेतिव्यर्थः ॥

कोशः पेटकः । तस्यापिधानं स्थगनम् । तस्मिन्वातात्समोप्य पशूनां शर्मासीति हरति ॥ ६ ॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य इति दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं धूपायद्धरति ॥ ७ ॥

एकं च तदुल्लुक् च । असंसृष्टमन्यैः एकोलमुकम् । तज्ज्वलद्रूमसंयुक्तं हरति ॥ ७ ॥

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वाखुस्ते रुद्र पशुरित्याखूत्कर एकं पुरोडाशमुपवपति ॥ ८ ॥

उत्तरपूर्वो यः कोणदेशः तत्र य आखूत्करः तत्र पुरोडाशं स्थापयति आखुस्ते रुद्र पशुरिति यस्य नास्ति द्वेष्यः ॥ ८ ॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् ॥ ९ ॥

देवदत्तस्ते पशुरिति यश्शत्रुबधमिच्छति स एनं मनसा ध्यायन्स्थापयति ॥ ९ ॥

यदि न द्विषेदाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् ॥ १० ॥

यः सन्तमपि न द्वेष्टि तस्याखुस्ते पशुरिति स्थापनम् ॥ १० ॥

चतुष्पथ एकोलमुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वेषां पुरोडाशानामुत्तरार्द्धात्सकृत्सकृदवदाय मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन जुहोति ॥ ११ ॥

चतुष्पथो यत्र चत्वारः पन्थानः सङ्गच्छन्ते उत्तरपूर्व एव तत्रोल्मुकं प्रतिष्ठाप्योपसमाधाय बलधन्ते कृत्वा परिस्तीर्य दर्भैः सर्वपुरोडाशानामुत्तरार्द्धाद्गृहीत्वा पलाशपर्णेन जुहोति । द्विषत्रिकं पलाशपर्णं नेष्यते मध्यमान्तिमनियमात् ॥ ११ ॥

॥ इति सप्तदशी कण्डिका ॥

एष ते रुद्र भागः सह स्वन्नाम्बिकया नं जुपस्य स्वाहेति भेषजं गव इत्येताभ्यां चातुष्पथमग्निं परिपिश्वति । अवाभ्य रुद्र मदिमहीनि यजमानो जपति ॥ १ ॥

१. यजितः सते डे एत पत्रे सतः तद् द्विषत्रियम् । मध्यमेनान्तमेन वेति नियमात् यजितन्दले प्रथमं मध्यमं अन्तिमं पदतपमिति तन्मादेव दत्तादग्निर्मे वा पत्रे प्रादग्निर्मे ॥

“मेपजं<sup>क</sup> गव” इति गायत्री त्रिपदा । सुमेपजमिति च द्विपदा गायत्री । समन्ततोऽपा सावणम् । अन्तरः परिस्तरणानां परिपेकः । अवाग्व इति व्यनसाययादित्येवमन्तः ॥ १ ॥

अथम्वकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परियन्ति ॥ २ ॥

अग्निं परियन्त्यमात्या सयजमानपत्नीकाः ॥ २ ॥

अथम्वकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मा पतेरिति यजमानस्य पतिकामा परीयात् ॥ ३ ॥

यजमानामात्येषु या त्वप्रसा सा पतिकामा । तस्या एव मन्त्र ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वानुपुरोडाशानुदस्य प्रतिलभ्य अथम्वकं यजामह इति यजमानस्याञ्जलौ समोप्य भग स्थ भगस्य वो लप्सीवेत्यपादायैतेनैव कल्पेन त्रिःसमावपेयुः ॥ ४ ॥

उदसनमुखेन । ऊर्ध्वाना पुरोडाशाना प्रतिलभ्य पुनर्गृहीत्वा परिगमनमन्त्रेणैव यजमानस्याञ्जलौ क्षिपन्ति । पुनश्च स्वान्गृह्णन्ति । भग स्येति ग्रहणमन्त्रेण व्यवायान्मन्त्रावृत्ति ॥ ४ ॥

पतिकामा याश्चैवं समावपेयुस्तथैव मन्त्रं संनमयित्वा ॥ ५ ॥

पतिं कामयन्त इति पतिकामा या कन्या । यजमानापत्यं ताश्च यजमानहस्ते क्षिपेयु पुरोडाशान् । य परिगमनमन्त्र तासा तेनैव ॥ ५ ॥

क मेपज गवेऽथाय पुरुषाय मेपजम् । अथो अस्मभ्य मेपजम् । इति त्रिपदा प्रथमा गायत्री । सुमेपज इति द्विपदा । सुग मेपाय मेध्ये इति द्विपदा द्वितीयेति ।

ख मन्त्रोऽयं शुद्धयजुर्वेदीय । या कश्चित्पतिकामा कन्या । पर्यैतीत्येक मतम् । यजमानस्यैव कन्या या पतिकामा से वपरम् । See भा. श्रौ “यस्य कस्यचित्पतिकामा स्यादित्येकम् । यजमानस्यैव त्वपरम्” इति

ग. “अथम्वकं यजामहे” इति प्रथम इतरेषां परिगमनमन्त्र । एकैक एकैकं पुरोडाशमाश्रय तमुपधा-  
कारो क्षिपेत् । आकाशगत्यन्तं च त पुरोडाशं स्वेनोत्क्षिप्तं मुक्षीयात् । गृहीत्वा त अथम्वकमन्त्रेण प्रथमेन यजमानहस्ते समावपेत् । ततस्त “भग स्थ” इति पुनर्गृहीयात् । पुनश्च अथम्वकमन्त्रेण तं यजमानहस्ते समावपेत् । पुनर्गृहीयात् । पुनश्चैवमिति वारत्रय समन्त्रकं समावपनं ग्रहण चेति ॥

घ अत्र सूत्रगत “पतिकामा या” इति पदद्वयं प्रथमाबहुवचनान्तं मत्वा भाष्यकारेण व्याख्यातम् । रामाण्डारेण तु “पतिकामाया” इत्येक पदं पष्ठयन्तं मत्वाऽपि व्याख्यानं कृतम् । तमेव द्वितीयपक्ष-  
मन्वमन्त्रं रददत्तो भारद्वाजसूत्रमुदाहरत् see आप श्रौ, II, Vol. p. 82, A S. Edn. तत्र प्रथमपक्षे कन्याक्षिरेव यजमानहस्ते पुरोडाशावपनम्, द्वितीयपक्षे कन्याहस्तेऽयैति चेदित्यम् ।

परीत्य परीत्य समावपन्तीत्येके ॥ ६ ॥

यदा परीत्य परीत्य क्षेपः तदा व्यवायात् परिगमनमन्त्रस्यावृत्तिः ॥ ६ ॥

तान्मूते समावपति मृतयोर्मूतेषु वा ॥ ७ ॥

यदापि कौशापिधानेनानीताः तदापि मूते क्षेपः ॥ ७ ॥

एष ते रुद्र भाग इति वृक्ष आसजति वृक्षयोर्वृक्षेषु वा ॥ ८ ॥

वृक्षासज्जने वृक्षे लङ्गयंत्यध्वर्युः । एष ते रुद्रभागस्तं जुपस्वातीहन्तेन ॥ ८ ॥

अपि वा मृतयोः समोप्य विवधं कृत्वा शुष्के स्थाणौ वल्मीक-  
वपायां वावधायवततधन्वा पिनाकहस्तः कृतिवासोमिति त्रिरवता-  
म्यन्ति ॥ ९ ॥

विवधः शिष्यद्वयान्तर्दण्डः । तस्यान्तयोर्मूते बध्वा शुष्कवृक्षछेदे स्थाणौ  
स्थापयति । वल्मीकवपा यत्रीभिरुद्धता मृत । अवततधन्वेत्युक्त्वाऽवताम्यन्ति । निरुच्छ्वा-  
सास्तिष्ठन्ति । सहर्त्विग्भिःस्त्रियश्च । मन्त्रावृत्तिः प्रत्यक्षोपकारात् । उपदेशः प्रणवान्तम-  
भ्यस्यन्तस्तिष्ठन्तीति ॥ ९ ॥

अपः परिपिच्याप्रतीक्षास्तूष्णीमेतयैध्रोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये  
समिध आधायपो अन्वचारिपमित्युपतिष्ठन्ते ॥ १० ॥

परिपेकमध्वर्युः करोति । उपस्थानं परं सामात्याम्सर्वे । बहुवचननिर्देशात् ।  
परिगमनसमावापौ त्वमात्यानामेव पुरोडाशसम्बन्धात् । केचिद्यजमानपत्नीवर्जानां तदमा-  
त्यानामेव । चातुर्मास्येषु “यजमानस्यामात्या” इति पृष्ठीनिर्देशात् । “प्रजा वरुणपाशान्मु-  
ह्यति । प्रजा रुद्रास्त्रिरवदयत” इति लिङ्गात् । अप्रतीक्षाः नेक्षन्ते । अतो यत्र होमः कृतः

क. मन्त्रीधारणस्य ग्लानिस्तापनत्वस्य प्रत्यक्षतोऽवगमात् यावद् ग्लान्युद्गमः तावद्धारप्रयं मन्त्रावृत्तिः  
कृत्येति ।

ख. “अप्रतीक्षमायन्ति” इति ध्रुतावागमने बहुवचननिर्देशात्प्रेऽपि...अप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्य...उप-  
तिष्ठन्त इति आगमनोपस्थानयोः समानकर्तृकत्वावगमात् उपस्थानं सर्वेषाम् । परिपेचने परमध्वर्यो-  
रेव । “अपः परिपिचति” इति ध्रुतावेववचनश्रवणादिति ।

ग. परिगमनसमावापौ यजमानपत्नीवर्जितानां यजमानपुत्रपौत्रादीनामेव । बहवप्रपासे दावन्तो यज-  
मानस्यामात्या इति पृष्ठीनिर्देशेन यजमानमन्त्राध्यानामेव ग्रहणम् । प्रजा वरुणपाशान्मुह्यन्तीत्यादि-  
ध्रुतावपि तदीयप्रजाया एव पापादिविमोक्षधवणाधेति ।

यत्र वा स्थापिताः पुरोडाशास्तूर्णी वाग्यता आगच्छन्ति । एकैका<sup>क</sup> समित् । <sup>ख</sup> एकवचनात् ।  
न चोह उपस्थाने पत्न्याः । उपदेशः <sup>ग</sup> सहाधानम् । पयस्वत्यग्र आगमं तां मां समृजेति  
चोहः ॥ १० ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ॥

आदित्यं घृते चरुं पूर्वचन्निर्वपति ॥ १ ॥

<sup>क</sup> अन्य आदित्यस्यामिः । पूर्ववत्सप्तदश सामिधेन्यः ॥ १ ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ २ ॥

दक्षिणापवादः । श्वेतोऽश्वः ॥ २ ॥

गौर्वा श्वेतः श्वेतन्यङ्गो वा ॥ ३ ॥

बलियदौ वा श्वेतः । यस्यैकाङ्गं श्वेतं स श्वेतन्यङ्गः ॥ ३ ॥

सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते ॥ ४ ॥

आदित्यसमाप्तौ साक्रमेयसमाप्तिः ॥ ४ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेच्चक्षुष्कामो यार्हस्पत्यं चरुं  
ब्रह्मवर्चसकाम ऐन्द्रं पशुकामः सारस्वतं प्रजाकामः पौष्णं प्रतिष्ठा-  
कामः ॥ ५ ॥

आदित्यस्यानुनिर्वापणमाग्नवैष्णवादीनां सति कामे ॥ ५ ॥

एतेषां यत्कामयेत्तदनुनिर्वपेत् ॥ ६ ॥

कामबहुत्वेऽपि एतेषामेकमेव कर्तव्यम् । यदिच्छति ॥ ६ ॥

क. “ एधोऽस्थेषिपीमहि ” “ समिदसि ” “ तेजोऽसि ” इति समिदाधानमन्त्रे समिदाचक्रपदेज्येकवचन-  
धवणादेकैव समित् ।

ख. “ अपोऽन्वचारिषश्रसेन समसृजमहि । पयस्वाग्रम आगमं तं मा सश्वजं वर्जसा ” इत्युपस्थान-  
मन्त्रः । तत्र पत्न्या “ पयस्वत्यग्र ” “ तां मा ” इति चोहो न वर्तव्यः । प्रवृत्तिभूते सामिकेऽवसृजे  
अपोऽन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ( आप. श्रौ. ११. २२. ६ ) इत्यनुहितस्यैव मन्त्रस्य पत्न्या अपि  
दर्शनात् । इति ।

ग. “ समिध आधाय ” इति बहुवचनधवणात् मन्त्रग्रन्थमुक्त्वा सहैव समिधो तिसृणामप्याधानम् । एवं  
पयस्वती तां मा इत्यप्युद्गः । अन्यथा मन्त्रस्यासमवेतार्थत्वेनादृष्टार्थतापत्तेरित्युपदेष्टव्यम् ।

घ. रुदरास्तु-तेभ्येवाग्निवादिभ्यं निर्वपतीति लिखति ।

सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते । सन्तिष्ठन्ते साकमेधाः ॥ ७ ॥

अत्र पौर्णमास्येष्ट्रोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ।  
मन्त्रादिर्विक्रियते । यो अस्याः पृथिव्यास्त्वचि निवर्तयत्योपधीः ।  
अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः  
सह । अग्निस्तिग्मेनेति समानम् ॥ ८ ॥

अत्रास्मिन्कृते पौर्णमास्या यागः । ततो वपनम् ।

इत्येकोनविंशी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये धूर्तस्वामिकृतेऽष्टमे प्रश्ने पञ्चमः पटलः समाप्तः

## पष्ठः पटलः

ततो ह्यहे व्यहे चतुरहेऽर्धमासे मासि चतुर्षु वा मासेषु शुनासीरीयेण यजेत ॥ १ ॥

ततो वपनानन्तरं द्वितीयेऽहनि द्वितीयायां व्यहे तृतीयायाम् । अर्धमासे पर्वणि वपनं कृत्वा अमावास्यायां वपनम् । उपदेशः तथोत्तरस्याम् । शुनासीर इन्द्रो यस्मिन्निति शुनासीरीयम् ।

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः ॥ २ ॥

पुनर्वैश्वदेववद्वचनात् अनूयाजेऽपि वैश्वदेवद्विधिः त्रेधा सन्नहनपृषदाज्यादीनि । द्यहकालत्वं शुनासीरीयस्य वैश्वदेववत् । प्रातर्दोहविकारत्वाच्च पयसः सद्यस्कालत्वं वा । द्यहादौ साहस्यैव विधानात् । शाम्बामाहृत्य न वत्सापाकरणादि सायन्दोहार्थत्वात् । वेदं कृत्वा वेदिः । पलाशप्रप्रातनादि पर्णवल्कवर्जम् । कुम्भ्यालेने कृते “ इमौ पर्णौ ” इति निधाय वत्सापाकरणम् । प्रातर्दोहायापरिस्तरणं देवा देवेष्विति क्रमः । पाणिप्रक्षालनादि ॥ २ ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति दशोत्तरणि हवींषि निर्वपति ॥ ३ ॥ चायव्यस्य पयसः प्रातर्दोहवत्कल्पः ॥ ४ ॥

सद्यस्कालेऽपि प्रातर्दोहविधिरेव ॥ ३-४ ॥

क तत इत्यस्य “ साकमेवकालात् ” इति व्याख्या करोति इन्द्रदत्तः ।

अर्धमासपक्षेऽमावास्यायाः अनन्तरं साकमेवार्थं वचनम् । ततोऽर्धमासे पौर्णमास्यां शुनासीरीयेणैव सतः पौर्णमासी प्रकृतीष्टि कृत्वा वपनमिति ।

ख. “ एतद्वाक्ष्यान्मेव पय हवींषि ” इति धृतिवचनबलात् वैश्वदेवं वरुणप्रपाससाकमेवशुनासीरीयाणाम् ( आप ५-३-३६ ) इति परिमाणावचनाच्च शुनासीरीयस्य वैश्वदेवप्रकृतित्वे सिद्धेऽपि पुनरपि वैश्वदेववत्कल्पः ” इति वचनात् अनूयाजेषु अष्टावाधाः पाशुकाः ।

ग. उतमेनोतमम् ( आप. श्रौ. १. ३. १. २. ) इत्यादीनां धर्माणां प्राप्तिरिति । सूत्रान्तरकारैः वैधिन् महाहविःकल्पोऽप्राप्तिदिश्यते । तत्तिष्ठत्यर्थं पुनर्वचनमिति इन्द्रदत्तः । see A. S. Ed. आप. श्रौ. Vol. II, P. 87.

घ ततो ह्यहे व्यहे स्येण स जस्य कर्मण एकस्मिन्नेवाहमि विधानावयमाच्च सद्यस्कालत्वमिति ।

ङ. सद्यस्कालपक्षे प्रयोग उच्यते ।

अथैकेषाम् । पञ्च सञ्चराणि निरूप्य वायव्या यवागूः प्रति-  
धुग्वेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशकपालः । इन्द्राय शुनासीराय  
सुचा जुहुत नो हविः । जुषतां प्रति मेधिरः । प्रहव्यानि घृतवन्त्यस्मै  
हर्यश्वाय भरता सजोषाः । इन्द्रर्तुभिर्ब्रह्मणा वावृधानः शुनासीरी  
हविरिदं जुषस्वेति शुनासीरीयस्य याज्यानुवाक्ये । सौर्य एककपाल  
इति ॥ ५ ॥

एकेषां न दश हवींषि । पञ्च सञ्चराणि कृत्वा वायव्या यवागूः <sup>क</sup>शृतपेया चरुवत् ।  
प्रतिधुक् सद्यो दुग्धं पयो लौकिकमशृतम् । एतदेवास्यै शृतं कुरुते लिङ्गात् ।  
आसादनादि सान्नाय्यवत् । सर्वं वा श्रपणवर्जं सान्नाय्यवत् । इन्द्राय शुनासीराय, सौर्य-  
एककपाल इत्यष्टौ । विश्वे देवा हव्य-रक्षध्वम् । इन्द्र शुनासीर वायो । इदमग्नेः सवितुः  
पूष्णः, इन्द्राग्न्योः, इन्द्रस्य, सौर्यस्य इदं सोमस्य सरस्वत्याः विश्वेषां देवानाम् । वायवे  
हविरिन्द्रियम् । वायवे देवेभ्यो हव्यम् ।

नव प्रयाजानूयाजाः ॥ ६ ॥ पञ्च प्रयाजं त्र्यनूयाजमित्येके ॥ ७ ॥  
संसर्पोऽस्य हृस्पत्याय त्वेति मासनाग्नैककपालमभिजुहोति । <sup>८</sup>द्वादश-  
गवं सीरं दक्षिणा ॥ ९ ॥

सीरं लाङ्गलं द्वादशमिर्बलीवर्दैः युक्तम् । तस्य प्रतिग्रहः । उत्तानस्वेति ॥ ९ ॥

पड्योगं वा ॥ १० ॥

पड्योगं पड्भिर्युक्तम् ॥ १० ॥

उष्टरावित्येकेषाम् ॥ ११ ॥ <sup>९</sup>उष्टारं वा ॥ १२ ॥

उष्टारी प्रासङ्गिकौ धुर्यौ वर्जयित्वा । ब्राह्मणा इदं वः सीरं अयमश्न इति  
सङ्कल्पयति । एककपालदक्षिणेत्युपदेशः ॥ १२ ॥

क. शुना च सा पेया च शूपेया । यवागूरेव सा मीषादिमिर्निष्पादनीया । अनस्तत्र निरूपणादिश्रवणा-  
न्तं वर्तय्यम् ।

ग. “द्वादशगवं सीरं” इत्यत्र द्वादशमिर्गोमिर्बहनयोग्यं दीर्घं लाङ्गलमित्यर्थः । अनस्सीरमात्रस्य  
दक्षिणास्त्वेन दानम् । न तु गोविशिष्टस्य दानम् । अनस्सीरमात्रस्य प्रतिग्रहान् तस्य चाचेननस्वान्  
अचेननप्रतिग्रहे पठनीयः “उत्तानस्वस” इत्ययमेशान् प्रतिग्रहमन्त्र इति ।

ग. दो मुपशो प्रधानतया शकटवाहकौ बलीवर्तौ तदपेक्षया मिश्रः प्रामत्त्रिह्नया यः नष्टेनैव  
सहाऽऽगच्छति स उष्टा ।



अश्वं श्वेतमेककपालस्य गां वा श्वेतम् ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा इदं द्वादशगवं सीरं वो ददामि । अश्वं श्वेतमेककपालस्य वो ददामि ।  
वलीवर्दं वा श्वेतम् ॥ १३ ॥

॥ इति विंशी कण्डिका ॥

अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं घामाशास्त इति सूक्त-  
चाकस्याग्नीः पु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास्त इति  
मन्त्रं संनमति । सिद्धमिष्टिः सन्तिष्ठते । सन्तिष्ठन्ते चातुर्मास्यानि ।

अनुवत्सरो वायुः ॥ १ ॥

अत्र पौर्णमास्येष्टोन्दनादि पूर्ववन्नित्यवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ।  
मन्त्रादिविक्रियते । एकं मासमुदसृजत्परमेष्ठी प्रजाभ्यः । तानाभ्यो  
मह आबहदसृजतं मर्त्याभ्यः । प्रजामनुप्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतम् ।  
येन मासा अर्धमासा ऋतवः परिवत्सराः । येन ते ते प्रजापत  
ईजानस्य न्यवर्तयन् । तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसे । अग्नि-  
स्तिग्मेनेति समानम् ॥ २ ॥

पौर्णमास्येति पाक्षिकम् । कथं द्वादशवनिष्ठाऽपि वपनम् ॥ २ ॥

चातुर्मास्यैरिष्टा सोमेन पशुना वा यजेत ॥ ३ ॥

चातुर्मास्यैरिष्टेति समुद्रायप्रयुक्तो वैकस्य पर्वणः प्रयोगो भवति ।

वैमृधयत् । सोमोऽग्निष्टोमतुल्यः तत्प्रकृतित्वात् । चातुर्मास्याङ्गम् । अनेन न  
मुच्यत ऋणात् । न चाऽत्र कामः । तथा पशुबन्धो निरुद्धतुल्यः । न निरुद्धार्थं  
साधयति ॥ ३ ॥

क, चातुर्मास्यैरिति बहुवचननिर्देशात् सर्वेष्वङ्गत्वमवगम्यते । अन्तरस्थाप्य पौर्णमासी वैमृधमनुनिर्वपति  
इति वैमृधेष्टिः पौर्णमासहविषयाङ्ग एवमत्र पशुयागः सोमयागश्च पूर्वचतुष्टयाङ्ग तदन्त एवानुष्ठात-  
व्यम् । नैकस्य पर्वणः समग्रो । अयं सोमयागो न प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमः । किन्तु तद्विकृतिभूतं  
तत्तुल्यं सोमयागान्तरम् । अतो नार्थं जायमानो वै ब्राह्मणभिसिद्धगवा जायते इत्यादिनावबोधित-  
र्णापाकरणार्थः । अन्त्याङ्गत्वात् । अत एव स फराधैमपि नानुष्ठानमस्य । अङ्गानां स्वतन्त्रफरायत्वा-  
भावात् । एवमेव नार्थं नित्यो निरुद्धपशुपन्थास्यः पशुयागः । चातुर्मास्याङ्गभूतस्य तद्विकृतिभूतः  
कश्चिद्धर्मकः नानेन चार्पिकपशुयागस्तिदिति । रुद्रस्तु “अग्निं चित्वा सोमामग्ना यजेत” इति  
प्रतिद्वयैवाग्निष्टोमस्य प्रतिद्वयैव निरुद्धपशोः चातुर्मास्याङ्गत्वेनापि विधाने बाधकाभाव मन्वानः  
तत्तामेवोभयोस्तापयति । ( see page 88. आप. श्रं. Vol. II. A. S. Ed. )

**फाल्गुन्या उद्बृष्टे सोमाय यजेत ॥ ४ ॥**

उद्बृष्टः शुक्लपक्षः । १ फाल्गुन्याः परो यश्चैत्रशुक्लः तदादौ सोमाय दीक्षते । केचित्फाल्गुन्या अर्वायः फाल्गुनीशुक्ल एव परसंवत्सरे तदापीति । प्रदर्शनं चैतत् । २ यस्य चैत्र्यां परिसमाप्तिः तस्य चैत्र्या अपि परः शुक्ल इति । पशुस्त्वन्तरमपर्वणीत्युपदेशः । अनन्तरे पर्वणीति न्यायः । सर्वाङ्गत्वात् ॥ ४ ॥

**तं ततो नानीजानमपरा फाल्गुनी पर्यवेयात् ॥ ५ ॥**

यद्यपि न सम्पद्येत । अनीजानमनिष्टवन्तम् । सोमेन पशुना वा अपरिसमाप्ते यागे आगामिनी फाल्गुनी चैत्री वा द्वितीया नातिक्रमेत् । अतिक्रमे कालस्य सर्वप्रायश्चित्तम् । १ केचित्पशुकालातिक्रमे दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात् पथिकृद्वैधानरावमिष्टुतं च कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

**इति वै खलूत्सृजमानस्य ॥ ६ ॥**

२ उत्सृजमानः यो न पुनर्यजते चातुर्मास्यैः तस्य सोमः पशुर्वा ॥ ६ ॥

**अथ पुनरालभमानस्य फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्ट्वा ॥ ७ ॥**

**॥ इत्येकविंशी कण्डिका ॥**

**पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजेत ॥ १ ॥**

क. फाल्गुन्या चैत्र्या वा वैश्वदेवेन यजेतेत्युक्तम् । तत्र फाल्गुन्यामारभ्य चतुर्थं चतुर्थं मासेष्वेकं पर्व इत्येकः पक्षः । अरिमन्पक्षे साकमेघपर्वणः कार्तिक्यामनुष्ठाने कृते ततश्चतुर्थं मासेषु द्वितीयपर्वस्य फाल्गुनी प्राप्नोति । तस्यां शुनासीरीयमनुष्ठाय तदनन्तरं कृष्णपक्षं व्यतीत्य तदनन्तरमिन्द्रपक्षे सोमयागार्थं दीक्षित्वा तदनन्तरमिन्द्र चैत्रे पर्वणि तेन यजेतेति । फाल्गुन्याः पूर्वः शुक्लपक्षः तत्रैव दीक्षेतेति चेन्नित् ॥

ग. यस्य चैत्र्या वैश्वदेवारम्भः तस्यागामिन्यां चैत्र्यां शुनासीरीयः । तदनन्तरं वैशाखा सोमयागः ।

ग. पशुबालानिष्क्रम इत्युपलक्षणं सोमयागकालानिष्क्रमस्यापि । एवं दर्शपूर्णमास इत्युपलक्षणं ज्योतिष्टोमस्यापि । अग्रे पथिकृते पुरोडाशमष्टारूपाले निर्वपेजो दर्शपूर्णमासयात्री सप्तमाचारदां पौर्णमासी माडतिपात्रयेन् ( ते. सं. २.२.२.१. ) इति पथिकृतिः । वैधानं द्वादशकपालं निर्वपेन् ( ते. सं. २.२.४. ) इति विहिता वैधानरेष्टिः । से उभे अपि ।

प. चातुर्मास्यानामनुष्ठाने पञ्चदश्यां पञ्चचतुष्टयं तत्तद्वत् सप्तदश्यामेव एकः पञ्चदश्यामादिहास्तु पुनः पुनरावृत्तिः ( see आप. धौ. ८-२२-६ ) इत्यपरः । तत्र प्रथमपक्षेन योऽनुष्ठितिः स तस्य-जमानः । तस्यैव पशुयागः सोमयागे वा पर्वण्यनुष्ठानेऽनुष्ठेयमिति ।

पुनर्यो यजेत ॥ पुनरालभमानः पाञ्चसांवत्सरिकादिभिः सङ्कृतैर्वा कृती भवति चातुर्मास्यैः । पञ्चसांवत्सरिकादिमिर्वा । स करोति फलभूयस्त्वार्थं कृत्वा सङ्कल्पमादौ । उपदेशस्तु पुनरालभमानस्येति वचनात् द्विरभ्यासो लभ्यते । न समासः । पुनरालम्बनस्य । चतुर्दश्यां चातुर्मास्यानां शुनासीरीयम् । पञ्चदश्यां वैश्वदेवम् । विरममाण एव सोमः ॥ १ ॥

एतेनैव पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्यर्तौ भूयिष्ठं गोषु पयः स्यात् ।

पशुर्वा । एतेनैव वैश्वदेवेन पशुकामः यस्मिन् कृतावस्य गोषु बहुपयो भवति प्राशृषि वसन्ते वा । एकस्याऽपि प्रयोगे वैश्वानरपार्जन्यौ पञ्च होता च । न तु सोमः पशुर्वा ॥ २ ॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत ॥ ३ ॥

प्रजाकामपशुकामस्य स्वकाले वैश्वदेवमेव ॥ ३ ॥

अथैकेषाम् । वैश्वदेवेनेतरेषां पर्वणां स्थाने पशुकामो यजेत यावत्सहस्रं पशून्प्राप्नुयात् । अथेतरेः स्वकालैर्यजेत ॥ ४ ॥

अथैकेषां पशुकामस्य वैश्वदेवाभ्यासो वरुणप्रपासादीनां स्थाने पशुकामस्य यावत्सहस्रं पूर्णमिति । पूर्णं वरुणप्रपासादीनि स्वकालानि करोति । यदा त्वपरिसमाप्ते साकमेघकाले शुनासीरीयकाले वा प्राप्यते सहस्रं तदा स्वकाले साकमेघशुनासीरीयाभ्यामिष्ट्वा ।

क. इती कृतकृत्यः । सङ्कृतैरेव नित्यसिद्धेः तावदेव कृत्यो भवति । फलभूयस्त्वार्थं पाञ्चसांवत्सरिकाः पक्षाः । चातुर्मास्यारम्भ एव स पक्षः सङ्कल्पे उल्लेखनीयः ।

ख. उपदेशमर्तं तु नित्यस्यापि द्विरनुष्ठानमावश्यकम् । अथ पुनरालभमानस्येति सूत्रे कामासयोगेनैव विकल्पप्रवणत्वात् । तत्र चैकस्यैव पुनरुद्देश्यस्य प्रयोगात् । पञ्चसांवत्सरिकादिपक्षपरिग्रहे पुनः पुनरिति वक्तव्यत्वादिति ।

ग. तयोरेक्यतरस्मिन्वर्तौ वसन्तर्तौ वा पशुकामो वैश्वदेवेन यजेत । तत्र वैश्वानरपार्जन्ययोः प्रत्येकाङ्गत्वेन एकपर्वानुष्ठानेऽपि तौ वर्तव्यौ । पशुसोमौ तु न वर्तव्यौ । तयोस्त्वमुदायात्तत्वात् ।

घ. पूर्वपक्षे केवलपशुकामोद्देशविधिः । अत्र तु प्रजाकामपशुकामस्य । अतश्च केवलपशुकामस्य “यस्मिन्कृती” इति विधिः । प्रजापशुमयकामस्य तु केवलो वपन्त एव वैश्वदेवस्येति ।

ङ. गवां सहस्रस्य प्राप्तिं यावत् पशुकामेन वैश्वदेवमेव पर्व पुनः पुनरावर्तनीयम् । न तु वरुणप्रपासादीनामनुष्ठानम् । गोसहस्रे प्राप्ते सति ततो वरुणप्रपासादीनां स्वकाले यजनम् । न वैश्वदेवस्यैवाभ्यासनमिति ।

इतरैरिति वचनादनिष्टैव स्वकाले वैश्वदेवेन, <sup>क</sup>वरुणप्रघासैः स्वकालैरिष्ट्वा विरमतीत्युपदेशः ।  
अथ वा मा भूत्कमभेद इति प्राप्तकालैरपि <sup>ख</sup>साक्रमेधादिमिरनिष्ट्वा वरुणप्रघासैरेव स्वकाले  
यजेत इति ॥ ४ ॥

शुनासीरीयेण ग्रामकामो वर्ष्य उदके यजेत ॥ ५ ॥

<sup>ग</sup>वर्ष्य उदके यजेतेति श्रुतिः ॥ ५ ॥

वर्ष्यमुदकमन्ववसाय तत उदकार्थान्कुरुते ॥ ६ ॥

अस्यापि विधिः यत्रोदकं वर्ष्यं तत्र गत्वा यजेत । वर्ष्यादिवोदकार्थाः शुनासीरी-  
यस्य ॥ ६ ॥

एतैनैव प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ब्रह्मवर्चसकामो-  
ऽन्नायकामो वा यजेत ॥ ७ ॥

तस्यैव चोत्तरे कामाः ॥ ७ ॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संचष्टे ॥ ८ ॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु <sup>प</sup>मासगणना । न <sup>ख</sup>सावनेन नापि सौरेण । चान्द्रमसैरेव  
संचष्टे गणयन्ति ॥ ८ ॥

क. वरुणप्रघासैः वरुणप्रघाससाक्रमेधशुनासीरीयैः । एवं य वैश्वदेवमहृत्वंमिरेव त्रिमिरिष्ट्वा विर-  
मेदित्युपदेशमतम् ।

ख. साक्रमेधकाले गेसहस्रपुरेण साक्रमेधशुनासीरयोः स्वस्वकालेऽनुष्ठाने वैश्वदेवानन्तरं वरुणप्रघासानु-  
ष्ठानेन ब्रमभक्तः प्रसज्येत । तदप्रसक्त्यर्थं साक्रमेधशुनासीरयोः कालशतावप्यनिष्ट्वैव सप्ततरं यावत्  
निष्ठेत् । ततश्च वरुणप्रघासकाल आगते तत्र तेनेष्ट्वा ततः साक्रमेधशुनासीरीयाभ्यां स्वस्वकाल  
इष्ट्वा विरमेदिति पक्षान्तरम् ।

ग. यत्र वर्षसम्पन्नमुदकमवच्छेत् तद्यागस्थलादौ तत्र गत्वा यजेतेति ।

घ. यस्मिन्पर्वणि वैश्वदेवानुष्ठानं ततो मासगणना । पर्वद्वयमेकौ मासः । एवमष्टसु पर्वेषु गतेषु पर्वन्तरानु-  
ष्ठानमिति । न त्रिंशद्विंशत्मासकेन सावनेन न वा सूर्यमहर्जान्तिनिमित्तकेन सौरेण वा प्रदणमिति ।

च. अयं भावः—पुनरारम्भपक्षे यथावद्विकृतमेवानुष्ठानं चर्षद्वयेऽपि । तृतीये वर्षे कान्यकुम्भं पूर्णिमायामेव  
शुनासीरीयानुष्ठानम् । अनन्तरं मागपर्वन्तं तृष्णीमवस्थानम् । तस्मिन्काले न चातुर्मास्यमत्तानुष्ठानम् ।  
अनन्तरं चैत्रमां पूर्णिमाहर्षो वैश्वदेवानुष्ठानम् । एवं संवत्सरद्वयमनुष्ठानं ततः शोगेन पशुना वा  
गृह्यमिति ।

पञ्चसांवत्सरिकाणि व्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥ त्रीनृतृन्संवत्सरा-  
निष्ट्वा मासं न यजते । द्वौ पराविष्ट्वा विरमति ॥ १० ॥

अस्तवः संवत्सराः । चतुर्दश्यां शुनासीरीयं पञ्चपश्यां वैश्वदेवमित्यविकृतं सर्वम् ।  
तृतीये तु पञ्चदश्यामेव शुनासीरीयम् । न चान्तराल (ले!) व्रतानि मासम् । पौर्णमास्यां  
वैश्वदेवेनेष्ट्वा पूर्वशत्संवत्सरद्वयम् ॥ ९-१० ॥

चैत्र्यां तूपक्रम्य द्वाविद्धा मासमनिष्ट्वा त्रीन्परानिष्ट्वा विरमति  
॥ ११ ॥

यदा तु चैत्र्यामारम्भः तदा द्वितीयसंवत्सरे चैत्र्यां शुनासीरीयम् । न चान्तराल-  
व्रतानि मासम् । यस्यां वैश्वदेवम् । अविकृतानि त्रीणि । एष पञ्चसांवत्सरिको विधिः ।

अथ पञ्चदशवार्षिकाणि । एतान्येव द्विः ॥ १२ ॥

पञ्चदशवार्षिकाणि । एतान्येव पञ्चसांवत्सरिकाणि कृत्वा पश्चाद् द्विरभ्यासं  
तेषामेव करोति । ततः पञ्चदश भवन्ति । उपदेश एतान्येव द्विरिति दशापि लभ्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरपरिमितं वाभ्यस्येत् ॥ १३ ॥

त्रिरिति पञ्चदश । अपरिमितं वा न वाऽभ्यासः । नास्ति श्रुतिरभ्यासविधायिकेति  
केचित् ॥ १३ ॥

विज्ञायते च स त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येत-  
द्वचनोऽभ्यासः ॥ १४ ॥

स त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येतद्वचनोऽभ्यासः । चातुर्मास्ययाजी  
त्रिषु त्रिषु पूर्णेषु मासं न यजेत । यान्यन्तरालव्रतानि तानि करोति । तृतीये संवत्सरे  
फाल्गुन्यामेव शुनासीरीयम् । परस्यां च वैश्वदेवमिति । त्रिषु त्रिष्विति वीप्सावचनं यस्य  
चातुर्मास्यानामभ्यासः तस्य विधायकम् । तस्य भवत्येतद्वचनम् । चातुर्मास्याभ्यासो  
वीप्सावचनाद्धि भवति इत्यध्यवसाय चातुर्मास्यानामभ्यासः कर्तव्य इति । अभ्यासं च  
कुर्वन् त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मासं परित्यजति । पञ्चसांवत्सरिकान्तु प्रत्यक्षा श्रुतिः ॥ १४ ॥

पञ्चसांवत्सरिकेषु वैश्वानरपर्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्तन्ते ।  
एकोपक्रमत्वात् । यथान्वारम्भणीया यथान्वारम्भणीया ॥ १५ ॥

पञ्चसांवत्सरिकादिषु वैश्वानरपार्जन्यान्वारम्भणीया पञ्चहोता चाऽऽरम्भार्थत्वात्  
नाऽऽवर्तते । एकोपक्रमत्वात् । एको ह्यारम्भः पञ्च पञ्चदशापरिमितं वा । यथान्वारम्भणीया  
दर्शपूर्णमासयोरेक आरम्भो यावज्जीवप्रयोग इति सकृत्क्रियते तद्वदिहाप्युभयं निवर्तते  
अन्वारम्भणीया पञ्चहोता च आरम्भार्थत्वात् ॥ १५ ॥

॥ इति द्वाविंशी कण्डिका ॥

इति धूर्तस्वामिबिराचिते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्येऽष्टमप्रश्ने षष्ठः पटलः समाप्तः ॥

अष्टमप्रश्नेऽपि समाप्तः ॥

---

प्रवृत्तिरित् । समिध्यमानवती समिद्धवतीश्चान्तरेण 'पृथुपाजन्त्यो घाय्ये । " 'त्व वरुण' इति परिधानीया सर्वेषाम् । पुन पशौ विधानात् । 'समिद्ध्य प्रेष्य' इति चोक्ते "होता यक्षदग्निं समिधा सुपमिधा समिद्धम्" इति प्रयाजपैषो मेत्राररुणस्य । पूर्वमेव वरणे वृते

I B I reads प्रवृत्तिरित्

- १ पृथुपाजा जमत्यो घृतनिर्णिक् स्वाहुत । अग्निर्वज्रस्य हव्यवाद् ॥  
स यापो यत्सुच इत्या धिया यज्ञवन्त । आ चकुरग्निमृतये ॥
- २ त्व वरुण उक्त मित्रो भस्मे त्वां वदंति मर्गिर्मर्षमिष्टा ।  
त्ये वसु सुपणनानि सन्तु घूय पात स्वस्तिभिस्त्वदा न ॥
- ३ होता यक्षदग्निं समिधा सुपमिधा समिद्ध नात्मा पृथिव्यास्त्वग्रये वामस्य ।  
वर्ष्मन्दिग् इदस्पदे वेत्वाज्यस्य होतर्वज्र ॥ १ ॥  
होता यक्षत्तनूतपातमद्वितेर्गर्भं सुवनस्य गोपाम् ।  
मध्वाऽथ देवो देवेभ्यो देवयानान्यथो अनवतु वेत्वाज्यस्य होतर्वज्र ॥ २ ॥  
होता यक्षक्षराशसन्नृक्ष नृ प्रणेग्रम् । गोभिर्वपाशान्स्वाह्वीरै  
राक्षीवान् रथै प्रथमपाश हिरण्यैश्चरुषी वेत्वाज्यस्य होतर्वज्र ॥ ३ ॥  
होता यक्षदग्निमिद्ध ईडितो देवो देवा ५ आशशब्दं कृतो हव्यवाद्भूर ।  
उपेन यज्ञसुपमा देवो देवहूतिमवतु वेत्वाज्यस्य होतर्वज्र ॥ ४ ॥  
होता यक्षदग्निंस्सुष्टरीमोर्णवदा अग्निमन्त्रे वि च प्र च प्रयता ७ स्वासस्थ देवेभ्य ।  
एमेनमथ वसवो रद्रा आदित्यास्तःस्तु प्रियमिन्द्रत्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्वज्र ॥ ५ ॥  
होता यक्षद् दुर कृष्णा कवप्योऽहोपधारीरदाताभिर्हिंता विपक्षोभि श्रयन्ताम् ।  
सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतातृपो वियन्त्राज्यस्य होतर्वज्र ॥ ६ ॥  
होता यक्षदुपासानकता घृह्णी सुपेक्षता नृ पतिभ्यो योनिं कृष्वाने ।  
॥ ७ ॥ समयमाने इन्द्रेण देवैरिदं वर्हिस्तीक्ष्णा वीतामाज्यस्य होतर्वज्र ॥ ७ ॥  
होता यक्षद् दैव्या होतारो भन्दा वीतारा कवी प्रचेतसा ।  
स्विष्टमद्यान्य करदिया स्वभिगृतेनन्य ऊर्जा सठसमेम यज्ञं दिवि देवैषु धत्ता वीतामाज्यस्य  
होतर्वज्र ॥ ८ ॥  
होता यक्षन्वित्रो देवीरपसामपन्मसा अच्छिद्रमयेद्रमपस्तम्रसाम् ।  
देवेभ्यो देवीर्देवमरो वियन्त्वाज्यस्य होतर्वज्र ॥ ९ ॥  
होता यक्षत्पष्टाहमचिष्टुमपाह रेतोर्षा विश्रवस यसोषाम् ।  
पुरुषपमकामकर्ता नृ सुपोष पोषैस्स्यात्सुवीरो वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्वज्र ॥ १० ॥  
होता यक्षद्वनस्पतिमुपावसशब्दियो जोष्टारं दादामध्वर ।  
स्वदात्स्वदिनिर्जुपाय देवो देवेभ्यो हव्यवाद् वेत्वाज्यस्य होतर्वज्र ॥ ११ ॥  
होता यक्षवर्धिं स्वाहाऽऽज्यस्य स्वाहा मेदसस्वाहा स्तोकाना स्वाहा स्वाहाहनीनां स्वाहा  
हव्यसूक्तीनाम् ।  
स्वाहा देवा ५ आज्यपांस्वाहाऽग्निं होत्रांशुपाणा जप्त आज्यस्य वियन्तु होतर्वज्र ॥ १२ ॥

होता 'प्रशास्तारं तीर्थेन प्रपाद्य दण्डमस्मै प्रयच्छेत्—' मित्रावरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामि' इति । 'मित्रावरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रतिगृह्याम्य-  
वक्रोऽविधुरो भूयासम्' इति 'प्रशास्ता प्रतिगृह्य यथान्तरो भवति तथा परिहरति । वेद्यां  
दण्डमवष्टभ्य दक्षिणतो होतुः प्रह्वस्तिष्ठन् 'प्रैपानन्वाह प्रशास्ता । एकादश प्रयाजप्रेषाः ।  
नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानाम् । तनूनपादन्येषाम् । प्रयाजयाज्या  
आप्रियो होतुः । " 'समिद्धो अद्य " 'इत्येव सर्वगोत्राणामम्माकम्, ऐन्द्रामपशुप्रकरणे

1. B. 1 and 2 read मैत्रावरुणश्च प्रशास्तार
2. B. 1. reads प्रतिगृह्याति between इति and प्रशास्ता B. 1. and 2 omit प्रतिगृह्य
3. B. 1. omits प्रैपान्
4. B. 1. and 2 read इत्येव for इत्येव

क. "समिद्धो अग्निः" इति शुनकानाम्, "जुपस्य नस्तमिषम्" इति वसिष्ठानाम् 'समिद्धो अद्य' इति सर्वेषाम्' (आध. धौ., ३.२) इत्याश्रयायनोक्तेः बहुवचानां "समिद्धो अग्निः" इत्यादय आप्रियः । अस्माकं तैत्तिरीयाणान्तु "समिद्धो अद्य" इत्येव तैत्तिरीयब्राह्मणे ऐन्द्रामपशुप्रकरणे तेषामेव पाठात् । एतदर्थमेव हि तेषां तत्र पाठ इति ।

ख. "समिद्धो अद्य मानुषः" इत्यारभ्य द्वादशमन्त्राणाम् 'आग्नी' इति संज्ञा । अग्निः, तनूनपात्, नराशंसः, इक्ष्वः, बर्हिः, देव्यो द्वारः, उपासानकता, दैव्यौ होतारौ, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतिरिति द्वादशाग्नीदेवताः ।

१ समिद्धो अद्य मानुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातयेदः ।

आ च सह मित्रमहध्वित्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्या समञ्जस्त्वदया मुजिद्ध ।

मन्मानि धीभिरत्त यजुमृन्धन्देवया च कृणुहाध्वरं नः ॥ २ ॥

नराशं सस्य महिमानमेपासुपस्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ते मुयतउशुचयो धियं धाः स्वइन्तु देवा उभयानि हव्या ॥ ३ ॥

आनुदान ईत्यो वन्दश्चायाहमे धमुभिस्सजोषाः ।

रं देवानामसि सह होता स तनान्यक्षिपितो यजीयात् ॥ ४ ॥

प्रार्थनं बर्हिः प्रदिग्वा पृथिव्या वस्तोस्वा वृज्यते अग्ने अन्धाम् ।

पुमपते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदिगये स्योनम् ॥ ५ ॥

प्यचन्मर्तायिया शिष्यन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।

देवीद्वारो यद्वन्पतीरिषमिन्वा देवेभ्यो भवय सुमयागाः ॥ ६ ॥

आनुयन्ती यज्ञे उपाक उषामानका मदनी नि योनौ ।

दिप्ये योपगे दृहती मुरजमेऽधिधियं मुरपिभं दधाने ॥ ७ ॥

दैव्या होगारा यथमा मुशपा मिमाना यज्ञं मनुषो यजत्यै ।

मयोऽपन्ता विरेणु काम प्रार्थनं न्योनः प्रदिग्वा दिसन्ता ॥ ८ ॥



आज्ञानात् । बहुचानान्तु 'जमदग्नि'यतिरिक्तानामेवैता । ' पर्यग्रेये त्रियमाणायाऽनुबूहि ' इत्युक्ते 'मैत्रावरुणो " 'अग्निर्होता नो अध्वर " इत्याद्यामुत्तमाश्च त्रिराह । ऋक्षु त्रिर्वचनमाद्यन्तयो, न प्रेषेषु । ऋक्ष्वेव च प्रणमो याज्यावर्जम् । ' 'उप प्रेष्य ' इति चोक्ते " 'अजैदग्नि " इत्यग्निगुप्रेष मैत्रावरुण । 'देव्याश्शमितार " इत्यग्निगु होता । यथाप्रेषित एवर्जन्ति । 'अग्निर्गयुश्च 'देव्यो शमितारौ शमनस्य पशुमारणस्य 'कर्तारामौ 'देवाना शमिताराविति । तयो पूजार्थं 'बहुवचनम् । उक्त शब्दोऽप्यर्थः । अपि मनुष्याश्शमितार एकत्राच्छमितु ऋत्विग्भिस्सह बहुवचनम् । आरभध्वम् 'आरभध्वमि

भा नो यज्ञ भारती त्वमेरिशडा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।

तिलो देवीर्देहिदि स्योनं सरस्वती स्वपस सद्गन्तु ॥ ९ ॥

य इमे द्वाडाष्टिरी जनित्री रूपैरपिंसाद् सुवनानि विश्वा ।

तमय होतरिपितो यजीयान्देव त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ १० ॥

उपावन्मृजरमन्या समञ्जद्देवाना पाय ननुपा हवींषि ।

यमस्पतिश्शमिता देशो अग्नि स्वदन्तु हृष्य मधुना घृतेन ॥ ११ ॥

सद्यो जातो यमिनीत यज्ञमग्निर्देवानामभ्यस्तुरीया ।

भस्य होतु प्रदिश्वतस धाचि स्वाहाहृत " हविरदन्तु दवा ॥ १२ ॥ (तै आ ३१३)

१ B 2 reads जमदग्नीनामेवैता

2 B 1 omits मैत्रावरुण

3 क and B 1 omit च

4 क and B 2 read देवाना

5 B 1 adds शमितार इति after बहुवचन

6 क omits आरभध्वम्

क 'उपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य' इत्यध्वर्युणोक्ते 'अजै-ग्नि' इति प्रेष मैत्रावरुण पठदित्यर्थः ।

ख अध्वर्युशमितारादय इति ।

ग अग्निगुप्त त्राणामथा विनियते ।

घ अ त 'उभौ देवाना शमितारौ' इति द्विवचनश्रवणादुपक्रमे धृत 'देव्या शमितार' इति बहुवचन पूजार्थतया नेयम् ।

१ अग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन् परिणीयते । दशो दशु यज्ञिय ॥

परि त्रिष्टिष्टध्वर यात्यग्नी रयीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥

परि वाजपति कतिरग्निर्हव्याभ्यश्रमीत् । दधदत्त्वानि दामुषे ॥

(तै आ ३६४)

२ अजैदग्निरसद्वा न नि दशो दवेभ्यो हव्यवान् प्राश्नोमिर्देवानां ।

देनाभि वक्ष्यमानो यज्ञस्यायु प्रतिरन्तुपरोष्य होतर्हव्या दवभ्य ॥

(तै आ ३६५)

३ देव्याश्शमितार उक्त मनुष्या आरभध्वम् । उपनयत मेध्या दुर आभासाता मेधपरिभ्यां मेधम् । प्रासा आर्क्षी भरत । स्तृणीत बर्हि । अन्वेनं माता मन्यताम् । अनु पिता अनु भ्राता

पशुं दैव्याश्च मनुष्याश्च । मेधो यज्ञः, तत्र भवा मेध्याः । <sup>१</sup>दुरः अन्तरा चात्वालोऽकरो । तदा तमुपनयत द्वारं चात्वालोऽकरावन्तरेण नयत । <sup>२</sup>पशुर्मेधः, तस्य पतिरिन्द्रश्चाग्निश्च । आशासाना <sup>३</sup>पतामाशिपमिच्छन्ति — यथा मेधपतिभ्यां मेधः पशुर्भवति । इन्द्रस्य चाग्नेश्च मेधमिच्छन्तो मेध्यं <sup>४</sup>द्वारमुपनयत । हस्तेर्मकारः<sup>५</sup>, ‘ह्यग्रहोर्भच्छन्दसि’ इति । <sup>६</sup>प्रहरत- अस्मै पशवे पाकार्थमित्याग्नीध्र उच्यते । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । उपाकरण- <sup>७</sup>दर्भस्यास्तरणं कुरुत यत्र पशोर्मारणं<sup>८</sup> भवतीत्यध्वर्युरुच्यते । विशिष्टं हि<sup>९</sup> श्रेयः <sup>१०</sup>पशुः प्राप्नोति, यत्प्राप्यते <sup>११</sup>तपोभिः “अग्निः पशुरासीत्” इति लिङ्गात्, स्मृतेश्च । अत एनं मात्रादयोऽप्यनुमन्यन्तामिति पशुसंस्कारः । यथा हि <sup>१२</sup>राजा पुत्रं <sup>१३</sup>प्रयोजयेद्युज्यमानम् । मात्रादयोऽप्यनुमन्यन्ते <sup>१४</sup>जयेऽपि मरणेऽपि स्वर्ग इति । इवमिहापि । <sup>१५</sup>माता अनुमन्यते । <sup>१६</sup>पातीति पिता <sup>१७</sup>रक्षतीति । आता भर्तव्य इति । सगर्भ्य इति <sup>१८</sup>समाने गर्भे भवः ।

सगर्भ्यः । अनु सखा सयूध्यः । उदीचीना ऋ अस्य पदो निधत्तात् । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । धातं प्राणमन्त्रवसृजतात् । दिशः श्रोत्रम् । अन्तरिक्षमसुम् । पृथिवीं शरीरम् । एकघाऽस्य रचमाच्छरतात् । पुरा नाम्ना अपिशसो यषामुत्तिवृतात् । अन्तरेवोन्माणं वारयतात् । श्वेनमस्य वक्षः कृणुतात् । प्रशसा बाहू । शला दोषणी । कश्यपेवांसा । अच्छिद्रे श्रोणी । कवपोरु सेकपर्णाऽष्टीवन्ता । पङ्क्तिशतिरस्य वङ्कयः । ता अनुज्यो व्याश्रयतात् । गात्रं गात्रमस्यानूर्न कृणुतात् । ऊवप्यगोहं पार्थिवं खनतात् । अस्त्रा रक्षः संसृजतात् । घनिष्ठुमस्य मा राषिष्ट । लरूकं मन्यमानाः । नेद्वस्तोके वनये । श्विता रवच्छमितारः । अग्निगो शमीध्वम् । सुशमि शमीध्वम् शमीध्वमग्निगाश्च अपाप । ( तै. ब्रा. ३.६.६. )

- |  |   |
|--|---|
| १. B. 1. reads पशुं मेधं तस्य पती.                                   | २. Ibid पदेवा.                                |
| ३. B. 1. and 2 read इच्छन्तः   | ४. B. 1. reads द्वार एतं.                     |
| ५. Ibid भस्तरादेरा;  | ६. क reads प्रहरति.                           |
| ७. B. 1. reads दर्भस्तरणं  | ८. B. 2. reads मरणं                           |
| ९. B. 2. omits हि.   | १०. B. 1. reads पशु                           |
| ११. B. 1. adds दान   | १२. B. 2. reads राजपुत्रं प्रयोजने युज्यमानं. |
| १३. B. 1. reads प्रयोजयते.   |   |
| १४. B. 1. reads जयेऽपि मुन्यम्. B. 2. reads जये मुने मरणे स्वर्गमपि. |   |
| १५. II. 2. reads पिता for माता.                                      | १६. B. 2. reads पाति रक्षतीति.                |
| १७. B. 1. omits रक्षतीति and adds भर्तृति before आता.                |   |
| १८. B. 1. reads समानगर्भे.   |   |

क. दुरः—द्रागो हविर्मागन्, विश्वमनहेतुर् पदार्थान्वेति सायणः । मेधपतिरिन्द्रस्य यजमानपररवे यजमानाय यो मेधः पशुः तं मेध्या भवन्तः ऋत्विजः दुरः यज्ञद्वारं चात्वालो दुरदोर्मध्यं यजमान-  
यजमानासानास्मन्त उपनयत । देवतारथे तु देवतायै मेधं पशुमाशासाना मेध्या भवन्तस्तं दुरःप्रति  
उपनयत इत्यर्थः ।

सखा मित्रम् । समानयूथे गवः सयूध्यः । 'उदीचीनानस्य पदो निघ्नत्तात्  
 स्यापयेति शमितौच्यते । चक्षुरादीनि ययालोकं गमयतेति, तत् उत्पत्तेः । चातं प्राण-  
 मन्वचसृजतादिति । यस्यात्सृष्टं तस्मिन्नेव च क्षेप्तव्यमिति । दिग्भ्यः श्रोत्रम्  
 तत्रैव नीयते । असत्रः प्राणाः ते 'अस्य सन्तीति अमुमच्छरीरम्, लोपो मतोः ।  
 अन्तरिक्षं चावापृथिव्योन्तरम्' । तदस्य 'शरीरं प्राणं नयत, पूर्वं तत्र हीन्द्रस्य  
 स्थानम् । हृदये सुरैरपि सुरक्षितम् । 'पशुदेवतानां लोकाः पशोः शून्यन्ते " तत्रैतं 'प्रस्तु-  
 त्येवोस्तुत्येवोपावस्यतु' " इति लिङ्गात् । 'शरीरं अस्यादि पृथिवीम् । एकधा  
 'एकीभूताम् । अस्य त्वचमाच्छ्रयतात् छेदनमस्य कुरुत, मा विभक्त' । पुरा पूर्वम् ।  
 पुरा पूर्वम् उत्पन्नाया नाभ्या 'वषाम्, अपिशसः' स्थानं दक्षिणेन नामिमावर्त-  
 स्यान्त, 'तस्माद्वषामुत्तिष्ठत उत्पाटयत । अन्तर्यथा 'कुम्भ्या भवत्यूष्मा तथैनं धारयत,  
 स्थगयत कुम्भीम् । वक्षः उरः । इयेनं इयेनाकृति' यथा भवत्युरस्तथा कुरुत । प्रशसा  
 'असी इव कुरुत । बाहू 'प्रशस्तौ वा कुरुत । सकलौ गृहीत । झाला शलाके इव

1. B. 1. and 2 read उदीचीनमस्य
2. B. 1. adds दैव्या शमिताः, तेषां सामर्थ्यचक्षुरादित्वं गमयते after गमयतेति  
 B. 2. reads गमयति दैव्याः शमिताः, तेषां स्थानाच्चक्षुरादीनि ययालोकं गमयतेति.
3. B. 2. omits च.
4. क reads दीयते.
5. क. and B. 2. read प्राणा असन्तीति.
6. B. 1. reads मन्दरा.
7. क. reads शरीरेण नयते पूर्वं तत्र ॥ इन्द्रत्वस्थानम्.
8. B. 1. omits तु.
9. B. 1 reads पशुवन्ते.
10. B. 1. reads एवभूतमस्य त्वचकर्म.
11. B. 2. reads विभक्त.
12. B. 2 omits वनं. B. 1. reads उत्पन्ना नाम्ना वषा.
13. B. 2. reads भावतैर्गनेऽस्यान्तः.
14. Ibid कुम्भ्या.

क. यानि प्रियतमानि स्थानानि पशुदेवतानामिन्द्राग्न्यादीनां तेषु स्थानेषु दैव्यः पशुमिमं प्रापय्य  
 तत्रैव स्थापयति पशोरुत्तमगतिरामधवणादिनि ।

ख. छेदस्ये वर्यः । 'नाभ्या अपिशसच्छेदारावमेव वषामुत्तिष्ठत' इति सायणः ।

ग. इदेनपदमिवशब्दाद्युपक्रमेण वक्षस उपमार्थम् । इयेनसादृश्यसम्पत्तिर्वक्षसेऽविरलोद्भवादेव सम्पादनीया,  
 न तु वक्ष उद्भूय वर्तनादिना इयेनाकारता सम्पादनीया । तथा सन्ति " हृदयस्याग्रेऽनयति वष  
 वक्षसः " इत्यवदानवाक्ये हविष्वेन श्रुतस्य वक्षसः वर्तनादिना भद्रोपपत्तेरिति । एवमेव शय,  
 दोषणी, वक्षयेवासा, कवचोक्त, सेरूपणां व्यष्टीवन्ता इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

घ. 'अस्मिन् शस इत्याचक्षते' इति लिङाच्चासशब्दोऽसेर्लोपः । 'शसु' हिमायामिति धातुः ।

ङ. 'शंसु' शंसुता इति धातोर्लुपलोप्य शंसदः प्रशंसावाचकः । बाह्वोरविकल्पादेनोद्भवेण प्रशस्तत्वं  
 सिध्यतीति ।

कुरुत । दोषणी निर्मासः<sup>१</sup> । दोरिति बाहुमूलस्याख्या । 'कश्यपः कच्छपः । कच्छपाकृती कुरुत । अंसा श्रीवाहोर्म्यमांशः । 'स्फिजौ ओणी । ते अच्छिन्ने अच्छिन्ने सकले कुरुत । 'कवपोरू' खड्गामिधानं कवपः । तदाकृती कुरुत ऊरू । स्त्रेको<sup>२</sup> गुल्मम् ; 'तत्पत्राकृती कुरुत । 'अष्टीवन्ता'<sup>३</sup> योनिप्रदेशः<sup>४</sup> । वक्रत्वाद्ब्रह्मकयः पशवः । ता अनुष्ठया अनुष्ठानेन<sup>५</sup> यत्नेनोच्यावयत सर्वाः पृष्टीः<sup>६</sup> वङ्क्रीणाम् । गात्रं गात्रं यद्यद् ग्रहणाय चोद्यते तत्तदस्थानूनं कृणुतात् सकलं कुरुत, मा गृहीतैकदेशम् । ऊवध्यं पुरीषम् । तद्यत्र<sup>१०</sup> ह्यतेऽवटे तद्वध्यगोहम् । तत्स्वनत पृथिव्याम् । 'असृक लोहितम् । तेन यथा रक्षसां<sup>११</sup> संसर्गो भवति तथा कुरुत । 'बाह्वंरक्त्वा लोहितेन रक्षसामर्थे<sup>१२</sup> परि-त्यजत इत्युच्यतेऽध्वर्युः । वनिष्ठु<sup>१३</sup> स्वविरान्त्रम् । 'तदस्य मा राविष्ट मा राविष्ट । उरूकं<sup>१४</sup> वषां मन्यमानाः स्वविरान्त्रस्य ल्वनं मा कुरुत । न इत् नेत् चस्तोके तनये न भविष्यति यः किञ्चिदशुभं<sup>१५</sup> यथैवं कुरुतात् यत्नं कुरुतात् । पुत्रे वा पौत्रे वा तोकः पौत्रतनयो नसा रविता लविता यस्मिन्विद्यते शमिता कर्मणि न तद्भवति । रविता रवच्छमिता स यस्मिन्विद्यते कर्मणि तत्तावद्भवति । रविता रवत्कर्म । शमितार इति ऋत्विज आमन्यन्ते । यस्मादत्र शमिता लविता न विद्यते तस्माद्यत्नं कुरुत । यथाऽन्यस्य लवने कर्तव्येऽन्यो न<sup>१७</sup> लयते एवं कुरुत । पुत्रस्य वा पौत्रस्य वा न भवत्यशुभमिति । 'प्लुतगमनत्वादग्निरग्निगुः, तस्यामन्त्रणम् । अग्निगो इति । शमीध्वं शमनं

१. Ibid निर्मासः.

३. B. 2. omits रिफिजौ and वे

५. B. 1. reads तत्पत्रे पत्राकृती.

७. B. 1. reads जानु for योनि.

९. B. 2. reads वंश्रीः.

११. B. 2. reads असुवेवाभिहिते.

१३. B. 2. reads बह्वंरक्त्वा.

१५. B. 2. reads परित्यजते and B. 1 परित्यजतेऽध्वर्युस्ये.

१७. B. 2. reads तस्य.

१९. B. 1. adds शमिता after लवने.

२१. B. 1. reads अग्निगमनत्वात्. B. 2. read अग्निगमनत्वात्.

२. Ibid कश्यपेव कच्छपाकृती.

४. B. 2. reads योनिधानं. (१)

६. B. 2. reads अष्टीवन्ता अग्निवन्तौ.

८. B. 2. and क omit सत्नेन.

१०. B. 2. and क read गृह्यते.

१२. B. 1. omits सं.

१६. B. 1. and 2 omit दया

८. करपी-कपाटाकारविति सायणः । गतिसापनाश्चादिस्थानसदृश इति रागदेवः ।

९. करपी-पत्रमिति सायणः ।

१०. अग्निगमनत्वात् इत्यर्थः ।

११. योनिगमनत्वात् सायणः ।

कुरुत पशोर्मारणम् । सुशमि शमीध्वं सुष्टु शमनं कुरुत । दृढार्थं लोक(व)-पुनर्वचनम् ।  
अग्निगुरभिः अपापो वायुः, अलोपकत्वात् । एतां देवौ मारणस्य कर्तारौ । तानि पशुं  
श्रपयताम् अतिप्रकृष्टविद्वांसौ । यथा यथा येन येन प्रहारेण साधु तेन तेन प्रहारेण  
श्रपणमुभाभ्यां कर्तव्यम् । शमीध्वमग्निगा इउ इति प्लुतिः । अपापेत्युपांशु । अग्निगो  
शमीध्वमित्येवमादि अपापान्तं त्रिः । अग्निगुश्चापापश्चेत्यादि सकृत् । 'स्तोकेभ्योऽनुब्रूहि'  
इत्युक्ते " 'जुपस्व सप्रथस्तमम् " इति मैत्रावरुणः । " 'ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतम्  
इति त्रिः । " 'आ वृत्रहण " इति पुरोनुवाक्याः प्रेषाश्च मैत्रावरुणस्य 'वपा'पुरोडाश-

1. B. 1. reads प्रकृष्ट.

2. B. 1 and 2 read नवर्षा.

3. B. 2. reads उच्चैः.

4. B. 1. reads मैत्रावरुणं प्रथमं वि उत्तमं वि .

5. B. 2. adds पशु

१ जुपस्व सप्रथस्तमम् । वक्षो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान् वासनि ॥ १ ॥

इमं नो यज्ञममृतेषु घेह्यहीमा हव्यर जातवेदो जुपन्व ।

स्तोकाग्रामे मेदसो घृतस्य होतः प्रातान् प्रथमो निषय ॥ २ ॥

घृतदन्तः पावकजले स्तोका. श्रोतन्ति मेदसः ।

स्वधर्मं देववीतये श्रेष्ठं नो घेहि वार्यम् ॥ ३ ॥

तुभ्य ९ स्तोका घृतशुतोऽग्रे विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठस्तस्मिन्त्यसे यज्ञस्य प्राविता अव ॥ ४ ॥

तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीगः स्तोकासो अग्रे मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो वृहता भानुनाऽगा हव्या जुपस्व मेधिर ॥ ५ ॥

२ ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते वर्यं ददामहे ।

श्रोतन्ति ते वसो स्तोका अभि स्वधि प्रति तां देवशो विहि ॥

३ 'यदा जगतीन्द्राग्निभ्यां जागस्य वपाया मेदसोऽवदीयमानस्यानुगृहीति तदा मैत्रावरुणः  
पुरोनुवाक्यामाह- " आ वृत्रहण " इति ।

४ वपायाः पुरोनुवाक्या—

आ वृत्रहणा वृत्रहमिदं शुष्मैरिन्द्र यातं नमोभिरग्रे अर्वाक् ।

युवं राघोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ।

वपायाः प्रेषः—

' होत। यक्षदिन्द्राग्नी जागस्य वपाया मेदसो जुपणां हविर्होतव्यज ' ।

५ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या—

विह्वस्यमनसा वर्य इष्टं दिन्द्राग्नी शास उत वा सजातान् ।

मान्या युवधमतिरस्ति मर्हं स वा धियं वाजयन्तीमक्षयम् ॥

स्विष्टकृताम् । “गीर्भिर्विप्र” इत्यादि कृतेषामेव याज्या होतुः । ‘मनोताये हविषोऽवदीयमानस्य’ इत्युक्ते मैत्रावरुणः “त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता इति त्रिः ।

क. वपापुरोडाशस्विष्टकृतामेवेति ।

**पुरोडाशस्य प्रैषः—**

‘होता यक्षदिन्द्राग्नी पुरोडाशस्य जुपतां हविर्होतयज्ञ’ ।

१ **स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या—**

रामीडते अजितं दूत्याय हविष्मन्तस्सविमान्मानुपासः ।

यस्य देवैरासदो चर्हिरेमेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्तु ॥

**स्विष्टकृतः प्रैषः—**

‘होता यक्षदग्निं पुरोडाशस्य जुपतां हविर्होतयज्ञ’ ।

२ **वपाया याज्या—**

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईद्रे रविं यक्षसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी वृषहणा सुवज्रा म णो नव्येभिरितरतं देव्यैः ॥

**पुरोडाशस्य याज्या—**

मा छेद्य रक्ष्मी रिति नाथमानाः पितृणां क्षाप्तीरनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदग्निं ता ह्यग्नी धिपणाया उपस्थे ॥

**स्विष्टकृतो याज्या—**

अग्निं सुदीतिं मुदं नृणन्तो नमस्यामस्त्वेदं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यगाहं देवा अकृण्वसमृतस्य नामिम् ॥

३ त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोताऽस्या धियो अभवो दम्न होता ।

रं स्वीं वृषसृणोर्दुष्टरीषु सहो विश्वस्मै सहसे सहस्यै ॥ १ ॥

अथा होता न्यसीदो यजीयानिदस्पद हव्यधीढ्यस्पन् ।

तं स्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चिन्तयन्तो अनुगमन् ॥ २ ॥

एतेन यन्तं वटुमिर्यस्यैररये रतिं जागृयामो अनुगमन् ।

रुदन्तमग्निं दूर्गतं वृदन्तं वपायन्तं विश्वहा दीदिवामम् ॥ ३ ॥

पदे देवस्य नमन्वा रियन्तः ध्रुवस्ययः ध्रुव आरक्षमृषतम् ।

नामग्निं चिह्नधरे यजियानि भद्रायन्ते रणयन्त सन्दष्टौ ॥ ४ ॥

रयो यदंति स्तितयः पृथिव्यां रं राय उभयामो जनानाम् ।

रं प्राग। नरने केभ्योऽभूः पिता माता मद्रुमिन्नानुपायाम् ॥ ५ ॥

म यपेयः म प्रियो विश्वमिहोता मग्ने निरमादा यजीवाद् ।

ते स्वा यदे दम् आ दीदिवामनुपतु बापो नमता मदेम ॥ ६ ॥

‘उत्तरा याज्या होतु । “अग्निमय ” इति सूक्तवाक्यैषा मैत्रावरुणस्य । यदाऽऽज्य-  
भागौ तदा ‘अग्नय आज्यस्यानुब्रूहि’ इत्युक्ते “अग्नि. प्रत्नेन ” इति पुरोनुमाक्या ।  
‘अग्नय आज्यस्य प्रेप्य’ इत्युक्ते “होना यज्ञदग्निमाज्यस्य जुषतां हविर्होतयज्ञ ” इति ।  
अथेवा न हविर्दशब्दः । ‘अग्नेस्सर्वत्रास्य प्रकृतिवत् । ‘सोमायाज्यम्यानुब्रूहि’ इत्युक्ते

देवो वनस्पतिर्यदप्रावा घृतनिर्गिव्यामप्रेणास्पृष्टशान्तरिक्षं मध्येनाऽप्राः पृथिवीमुपरेणादृहीद्रुजने  
वसुधेयस्य वेनु यज्ञ ॥ ९ ॥

देव बर्हिर्वारितानां निधे धामि प्रप्युनीनामप्रपुते निकामधरणं पुरुस्पाई यसास्वदेना बर्हिषाऽ-  
न्याबर्हीत्यमिन्याम वसुवने वसुधेयस्य वेनु यज्ञ ॥ १० ॥

देवो अग्निः स्विष्टहृत्सुद्रदिणा मन्द्रः कविस्तत्पमन्माऽऽयजी होता होनुर्होतुरायजीयानप्रे  
थान्दयानयाद् यौ अपि प्रेयं ते होत्रे अमत्सत तां तसनुयी होत्रां देवज्ञमां दिवि देवेषु यज्ञमैरयेम  
स्विष्टहृत्त्राग्ने होनाऽभूर्बसुवने वसुधेयस्य नमोवाहे यीहि यज्ञ ॥ ११ ॥

“सोमं गीर्भिष्ट्वा वयम्” इति सोमायाज्यस्य प्रेष्य’ इत्युक्ते “होता यक्षत्सोममाज्यस्य जुपतां हविर्होतर्यज” इति। नित्यो हविश्शब्दः। रभिष्ट्वा रशनयाधित। यत्रान्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्राग्न्योः यत्र वनस्पतेरिति न देवतोपलक्षणं होतुः सर्वत्र मैत्रावरुणेनोपलक्षितत्वात्। पशुस्विष्टकृद्वर्जं याज्यायां देवतानिगमाः। वनस्पतौ ये यजामहे भूर्भुवस्सुवरयाद् वनस्पतेरग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामान्ययाद् इन्द्राग्न्योः प्रिया धामान्ययाद् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षद्वनस्पतेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्त्वं महिमानमित्येवमादि। जुपतां हविर्वनस्पते रशनयेति याज्या।

उपदेशः—व्याहृतीरुक्त्वा “वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ट्वा रशनयाऽधित” इति पूर्ववदुक्त्वा “जुपतां हविः” “वनस्पते रशनया” इति केचित्कुर्वन्ति। “होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाऽग्निरग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामानि अयाडिन्द्राग्न्योऽष्टागस्य हविषः प्रिया धामानि” इत्येवमादि। याज्यायामप्येवम्। व्याहृतीरुक्त्वा “अग्निं स्विष्टकृतम्” इत्येवमादि च। “पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशं गृह्णन्नय आज्यं गृह्णन्सोमायाज्यं ब्रह्मन्निन्द्राग्निभ्यां छागं सूपस्था अथ देवो वनस्पतिरभत् अग्नय आज्येन सोमायाज्येनेन्द्राग्निभ्यां छागेनावस्ताम्” इत्येवमाद्यविकृतम् ॥

‘इति पाशुकं हौत्रं मैत्रावरुणञ्च समाप्तम् ॥

1. B. 1. reads रभिष्ट्वा.
2. B. 2. reads आज्यदेव.
3. B. 1. reads इति पशुबन्धनौत्रम्.

1 सोमं गीर्भिष्ट्वा वयं वर्चयामो वचो विदः। सुष्टुडीको न भा विदा ॥



## 'अथ चातुर्मास्यहौत्रम् ।

सूत्रोक्ता अन्वाग्भणीयाया याज्यानुवाक्या । “अग्ने य यज्ञमध्वम् ” “सोमं यास्ते मयोभुव ” इत्याज्यभागयो पुरोनुवाक्ये । वेधदेवस्य सर्वत्र जुषणयाज्यात्वमेव । “अग्निर्मूर्द्धा ” “भुवो यज्ञस्य ” इत्याग्नेयस्य । “त नमसाम ” “या ते धामानि ” इति सोमस्य । “तत्सवितु ” “अचिती यच्चद्रुम ” इति सवितुरुवाशु । “चोदयित्री ” “पावीरवी ” इति सरस्वत्या । “पूषा गा ” “शुक्र ते ” इति पूष्य । सर्वैर्मनुष्येषु पौष्णान्तानाम् । “तेऽवर्द्धन्त ” “प्र चित्रमर्कम् ” इति मरुताम् । “विश्वेदेवा ऋता-

I B I reads अथ चातुर्मास्यानां

- १ अग्ने य यज्ञमध्वर विश्वतः परिभूरग्निः । स इष्टेषु गच्छति ॥ (तै स ४.१.१११)
- २ सोम यास्ते मयोभुव ऊतयस्सन्ति दातुषे । तेभिर्नोऽविता भव ॥
- ३, ४ See page 281 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol I for अग्निर्मूर्द्धा and भुवो यज्ञस्य
- ५ इयं नमोऽसौ विश्वतो रक्षा रात्र्यधायत । न रिचे त्रावन्स्मरता ॥ (तै स २.३.१४१)
- ६ या ते धामानि दिवि वा पृथिव्या वा पत्रैतेऽप्योषधीन्धन्तु ।  
तेभिर्नो विश्वेस्तुमना अद्रेडन् रात्रन्सोमं प्रतिदृष्या गृभाय ॥
- ७ तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो न प्रचोदयात् ॥ (तै स ४.१.१११)
- ८ अचिती यच्चद्रुमा देव्ये जने दानिर्दक्षे प्रभृती पूरपरवता ।  
देवेषु च सवितर्मानुषे च त्वक्षो अत्र सुवतादनागस ॥
- ९ चोदयित्री सूनृतानां चेतर्न्नां सुमतावाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥
- १० पावीरवी कन्या चित्रायुस्सरस्वती धीरपत्नी धिप भाव ।  
आमिरष्टिद शरणं सत्रोपा दुराधर्षं गृणते गर्भं य सत् ॥
- ११ पूषा गा अग्नेषु न पूषा रक्षतर्षत । पूषा यान सनोतु न ॥
- १२ शुक्र ते अयद्यज्ञं ते अन्यद्विषुरूपे भवती छीरिनामि ।  
विधा हि माया अयमि स्वभावो भद्रा ते पूषविह रातिरस्तु ॥
- १३ तेऽवर्द्धन्त मृतवसो महिरवना नाकं तस्थुरुकं चक्रिरे सदः ।  
विश्वर्यद्वान्द्रुपणं मदच्युत क्यो न सीदन्नधि यद्विधि श्रिये ॥
- १४ प्रचित्रमर्कं गृणते नुराग मारताय स्वतवसे भरध्वम् ।  
ये सहासि सहसा सहन्ते रेजने अग्ने पृथिवी मरोम्य ॥
- १५ विश्वेदेवा ऋतावृष ऋतुमिर्द्वनधुत । जुषन्ता युज्य पय ॥ (तै स २.४.१४५)

वृधः ” “विश्वेदेवाः शृणुतेदं हवं मे ” इत्यामिक्षायाः । “<sup>१</sup>द्यावा नः पृथिवी ” “<sup>२</sup>प्र पूर्वजे पितरः ” इत्येककपालस्थोपांशु । “<sup>३</sup>अग्निं स्तोमेन ” “<sup>४</sup>स हव्यवाडमर्त्यः ” इति स्विष्टकृतः । उक्ता आध्वर्यवाः प्रयाजानूयाजानाम् । “<sup>५</sup>शन्नो भवन्तु ” “<sup>६</sup>वाजे वाजे ” इति वाजिनस्य । “<sup>७</sup>ऊर्ध्वजुरर्द्धर्चस्य सन्तानम् । प्रणयनाग्निमन्थनसामिधेन्यः पशुवत् ।

वरुणप्रघासानाम्—“<sup>८</sup>इन्द्राग्नी रोचना दिवः ” “<sup>९</sup>श्रथद् वृत्रम् ” “<sup>१०</sup>प्र चर्षणिभ्यः ” इत्यैन्द्राग्रस्य । “<sup>११</sup>मरुतो यस्य हि क्षये ” “<sup>१२</sup>भ्रियसे कम् ” इति मारुत्याः । [ “<sup>१३</sup>अव ते हेड वरुण<sup>१४</sup> ” “<sup>१५</sup>उदुचमम् ” इति वारुण्याः । ] “<sup>१६</sup>कया नश्चित्र आभुवत् ”

१. B. I. and 2 read ऊर्ध्वजुरनवानमर्द्धर्चस्य.

२. B. I. reads इति च.

३. B. I. and 2 read मरुतां.

४. वृण्डलान्तर्गतो भागः क पुस्तके वृद्धिः .

१ विश्वेदेवाः शृणुतेदं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप चविष्ठ ।  
ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥ (तै. सं. २.४.१४.५.)

२ द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्नमद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥

३ प्र पूर्वजे पितरा नद्यसीभिर्गार्भिः कृणुध्वं सवने ऋतस्य ।  
आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि दां वरुण्यम् ॥

४ अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो भमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥

५ स हव्यवाडमर्त्यं उशिग्दूतश्च नो हितः । अग्निर्यिया समृण्वति ॥

६ शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।  
जम्भयन्तोऽर्हि वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मशुयवन्नमीशः ॥

७ वाजे वाजेश्वर वाजिनो नो धनेषु विप्रा भमृता ऋतज्ञाः ।  
अस्य मध्वः दिवत मादयध्वं वृक्षा यात पथिभिर्देवयानैः ।

८, ९ See page 281 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I.

१० प्र चर्षणिभ्यः पृतना हवेषु प्र पृथिव्या रिरिचा ये दिवश्च ।  
प्र सिन्धुभ्यः प्रतिगिरिभ्यो महि त्वा मेन्द्राग्नी विश्वा भुवनान्यन्या ॥

११ मरुतो यस्य हि क्षये पाथे दिवो वि महसः । स सुगोपातमो जनः ॥

१२ भ्रियसे कं भातुभिस्समिमिक्षिरे ते रश्मिभिर्यज्जग्वाभिस्तुलादयः ।  
ते वाशीमन्त इत्थिमणो अमीरवो विदे भ्रियस्य माहृतस्य धाम्नः ॥

१३, १४ See page 295 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I.

१५ कया नश्चित्र आभुवदूती सदाऽधस्मसा । कया शशिष्टया वृता ॥

“को अद्य युद्धे” इति [‘कस्योपांशु । “अग्ने नय ” “आ देवानाम् ” इति स्विष्ट-  
कृतः । “शं नो भवन्तु ” “वाजे वाजे ” इति वाजिनस्य । ‘प्रयाजानूयाजाः । “अप्स्वमे ” “अप्सु मे सोम ”  
इत्याज्यभागयोः । “वृषा सोम ” इति वा इह सोमस्य परिपाठात् । “इमं मे वरुण ”  
“तत्त्वा यामि ” इति वरुणस्य । “त्वन्नो अग्ने ” “स त्वन्नो अग्ने ” इत्यग्निवरुणयोः ।  
नायादकरणनिगदः । केचित्त्वनर्थत्वं कुर्वन्ति । सामिधेनीनिवृत्तिः, इन्धनाभावात् ।  
प्रवरनिवृत्तिः, श्रुतेः । ऋषिप्लुता इत्यह्नेन “अग्निमप आयह ” इति यक्ष्यमाणानामावाहनम् ।  
न वरुणस्य । यदि निष्कासः-‘आज्यपानावाह्य अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ होत्रायावह, इति ।

1. Ibid.

2. B. 1. and 2 read प्रयाजप्रवृत्ति.

3. क and B. 2 read वरु.

4. B. 3 and क omit इह.

5. B. 1. reads इत्यग्निवरुणस्य

6. क reads आज्यपानावाहनावाह.

- १ को अद्य युद्धे धुरि गा ऋतस्य क्षिमीधतो भामिनो दुर्हणायून् ।  
आसन्नपून्हस्तसो मयोभून्त्य एषां मृत्यामृणधत्स जीवन्त ॥
- २ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव ययुनानि विद्वान् ।  
युयोध्यस्मस्तुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउर्कि विषेम ॥
- ३ आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छन्नगम तदनु प्रजोहृम् ।  
अग्निर्विद्वान् तस यज्ञान् सेदु होता सो अश्नान् तस ऋतू कल्पयति ॥
- ४ शं नो भवन्तु वाग्निनो हवेषु देवताता मितदवः स्वर्काः ।  
जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षामि सनेम्यसद् सुपवन्नमीवा ॥
- ५ वाजे वाजेऽवत वाग्निनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।  
अस्य भध्वः पियत मादयध्वे तृप्ता यात पयिभिर्देवयानैः ॥
- ६ अप्सवन्ने सधिष्ठव सौपचीरुनुरुष्यसे । गर्भे स ज्ञायसे पुनः ॥
- ७ अप्सु मे सोमो अमरीदन्तर्विश्वानि मेपथा ।  
अग्निश्च विश्वसम्भुगमापश्च विश्वमेपजीः ॥
- ८ वृषा सोम तुर्मा अग्नि वृषा देर वृषयतः । वृषा घमाणि दधिपे ॥
- ९ इमं मे वरुण क्षुषी ह्यमया च मृडय । त्वामवसपुराचरे ॥
- १० तत्त्वा यामि मल्लणा वन्दमानल्लासास्ते यत्रमानो हरिभिः ।  
अद्भुतानो वरुणो योऽप्युरुः स मा न आयुः प्रमोषीः ॥
- ११ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव्यासिसीष्टाः ।  
यजिष्ठो वभित्तमश्नोऽशुचानो विश्व देर्षासि प्रमुमुग्यसत् ॥
- १२ स त्वन्नो अग्नेऽमो मजोनी नेदिष्ठो अस्या उपमो प्युष्टौ ।  
अवयश्च नो वरुण ररागे वीहि मृरीकं सुहवो न पृथि ॥

न वा स्विष्टकृद्गुणो वाजसनेयिमतात् । उहेन समाप्य जातवेदस इति । प्रादेशो वेदिपक्षे प्रवराङ्गमभिमर्शनं 'होतृवर्य' इति लिङ्गात् । अतो लुप्यते । ध्रुवतः सन्नहनाभावात् नोपदेशेन तदर्थं गमनं विद्यते । जपाः प्रधानस्य वाऽदृष्टोपकारात् । सुगादानादि पूर्ववत् । सुगापादानाद्येव युक्तम्, उपदेशादितराणीति वचनात् ॥

साकमेधेषु—वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । 'अग्नेरनीकवतः' " 'भद्रा ते अग्ने' " " 'भद्रं ते अग्ने' " " 'सैनानीकेन' " इति प्रधानस्य । " 'स्वस्ति नो दिवः' " " 'यथा होतः' " इति स्विष्टकृतः । " 'अग्निमीडे' " " 'वृषा सोम' " इत्याज्यभागयोः । सान्तपनस्य " 'सान्तपना इदं हविः' " " 'संवत्सरीणा मरुतः' " इति हविषः । प्राकृते स्विष्टकृतः । गृहमेधीय 'आज्यभाग-प्रमृतीढान्तः । अयादकरणवर्जश्च स्विष्टकृतः । " 'अग्निना रयिमश्ववत्' " " 'गयस्फानो अमीवहा' " इत्याज्यभागयोः । गृहमेधीयस्य " 'गृहमेधास आगत' " " 'प्रबुध्निया' "

१. क reads होतृवर्य.

२. B. १ and २ omit अग्नेः

३. B. २. reads आज्यभागप्रवामनः

- १ भद्रा ते अग्ने स्वनीक सन्दृक् घोरस्य सतो विपुणस्य चारुः ।  
न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न अस्मानस्तनुवी रेप आ धुः ॥
- २ भद्रं ते अग्ने सहसिञ्जनीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य ।  
रुचद् वृक्षे ददृक्षे नक्तया चिदरूक्षितं वृक्ष आरूपे अन्नम् ॥
- ३ सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यथा देवां आयजिष्ट स्वस्ति ।  
अदग्धो गोपा उल नः परस्या अग्ने शुमद्रुत रेवहिदीहि ॥
- ४ स्वरित नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यज्ञथाय देव ।  
यत्सीमहि दिविजात प्रदास्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥
- ५ यथा होतमनुपो देवताता यज्ञेभिस्सूनो सहसो यज्ञासि ।  
एवा नो अद्य समना समानानुशन्नम् उशतो यक्षि देवान् ॥
- ६ अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥
- ७ वृषा सोम शुभो अस्ति वृषा देव वृषवतः । वृषा धर्माणि दधिपे ॥
- ८ सान्तपना इदं हविर्मरुतस्तुष्टन । युष्माकोती रिशादसः ॥
- ९ संवत्सरीणा मरुतस्स्वर्का उरुक्षयास्तगणा मानुषेषु ।  
ते अस्मात्पाशान् प्रमुञ्चन्त्य हसन्मान्तपना मदिरा मादयिष्णावः ॥
- १० अग्निना रयिमश्वशोपमेन दिवे दिवे । यज्ञसं धीरवत्तमम् ॥
- ११ गयस्फानो अमीवहा वसुधित्यष्टिर्वदनः । सुमित्रस्सोम नो भव ॥
- १२ गृहमेधास आगत मरुतो माप भूतन । प्रमुञ्चन्तो नो अंहसः ॥
- १३ प्रबुध्निया ईरते वो महान्ति प्रणामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।  
सहस्रिषं दग्धं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥

इति प्रधानस्य । “उपयमेति ” “इमो अग्न ” इति स्मिष्टवृत्त । ‘एषा बहुवचमनि ।  
केचित्सामिधेनीप्रयाजप्रतिषेधादप्रतिषिद्ध ’ कुर्वन्ति । अग्निमम आगृह सोममानह मरुतो  
गृहमेधिन आगृह अग्निं होत्रायानह ’ इत्येवमादि । प्रयाजाङ्गत्रास्तुगादापनमाज्यभाग-  
भ्याम् । ‘ मरुता गृहमेधिना प्रिया धामानि यक्षदग्ने ’ इत्येवमादीद्यन्त । प्राटृतो ग्रीडि<sup>१</sup>  
आज्यभागौ । “ ग्रीडं व शर्द्धो मारुतम् ” “ प्रेषा मज्जेषु ” इति प्रधानस्य । “ अग्नि  
मग्निं हवीमभिः ” “ त हि शशन्त ईडते ” इति स्मिष्टवृत्त । [ “ तेऽपद्वन्त ”  
“ प्र चित्रमर्कम् ” इति म्यतनस्याम् । महाहनिष पञ्च सध्वगन्ते “ इन्द्राग्नी रोचना दिव ”  
“ शशद्वन्तम् ” इत्येन्द्रान्तामस्य । “ इन्द्र वो विश्वनम्परि ” “ इन्द्र नर ” इत्येन्द्रस्य ।

१ येषाम् इति क पुस्तके

२ B १ reads प्रवरनिगदान् after दुर्वनि

३ क and B २ read इत्येव इति

४ B २ omits ग्रीडिन

५ दुष्प्राप्तग्नौ भाग कपुस्तके नास्ति । B २ पुस्तक तु एषा बहुवचमनि इत्येव पूर्व स्तिनि ।

१ उप यमेति युवतिस्सुदक्ष षोपा वस्तोहविज्मनी घृतावी ।

उप सैनमरतिर्यमु ॥

२ इमो अग्ने घीनतमानि हव्याऽग्नौ धनि देवतानिमग्नः ।

मति न ई सुरमीणि नियन्तु ॥

३ ग्रीड यक्षद्वो मारुतमनर्गण रये शुभम् । कण्ठा अग्नि प्र गायत ॥

४ प्रेषामज्जेषु विधुरेव रेचने भूमिपांमेतु यद युज्यते शुभे ।

ते ग्रीडयो धुनयो अश्वदृष्ट्य स्वय महिरऽपनयन्त भूतय ॥

५ अग्निमभि हवीमभिस्सदा हवन् विध्वन्ति । हव्यवाऽपु रप्रियम् ॥

६ त हि शशन्त ईडते भिया द्रव घृतश्रुता । अग्नि हव्याप बोधवे ॥

७ तेऽपद्वन्त स्वतन्मो महिरऽग्ना नाक तत्पुनर चक्रिरे सरः ।

विष्णुर्यदात्र दृपण मदन्तुत ययो न सीदन्तधि यन्नि प्रिये ।

८ प्र चित्रमर्कं दृणने तुराय मारुताप स्वानसे भरष्वम् ।

ये सदास्मि सहसा सहते रेतो धागे गृध्रिमी मलेम्य ।

९ इन्द्राग्नी रोचना दिव परै वाग्नेषु भूजय ।

तद् वा येति प्र वीर्यम् ॥

१० अयद् धृष्टमुग सनोति धात्रिम् द्रा वो अग्नी सहस्री सपर्यान् ।

हरज्यन्तो वसन्त्यस्य भूरे सहस्रमा सहसा वाक्यन्ता ॥

११ इन्द्र वो विश्वतस्परि हवामहे जीभ्य । अस्याग्मस्तु कण्ठ ॥

१२ इन्द्र नरो जेमधिता हवन्ते यन् पार्यो मुनज्जते पिबस्ता ।

क्षुरो नृपाता दावसश्चकान आ गोमति धमे भवा हर न ॥

क ‘ पुष्टिमन्ती विराजा गोवाज्ये अनिगद ’ ( आत्र सू, २१८ ) इति स्मिष्टव्याज्ययारनिगद्व्य  
मुक्तामिति । निग, ‘ अयाङ्कि ’ इत्यारभ्य ‘ जुताम् ’ इत्यन्तो यान् । तदहिते संयाज्ये इति ।

“विश्वकर्मन् हविषा वावृधान ” “विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन ” इत्येकमुक्तम् ।  
 “तमिन्द्र वाजयामसि ” “युजे रथम् ” इति वृत्तम् । “अग्ने नय ” “आ देवानाम् ”  
 इति स्पष्टकृतम् । ]

पितृयज्ञे न पितृद्वेषा । न बर्हिष्मन्तौ प्रयाजानूयाजो । न जपा । शंयुगकान्त  
 कर्म होतु । ‘अग्नि होत्रायावह ’ ‘स महिमानमावह ’ इत्यस्य स्थाने [ ‘अग्निं कज्य-  
 वाहनमावाहयेत् । उक्तमे चैव प्रयाजे प्रागाज्यपेभ्यो निगमयन्ति तदुपाशु । अनिगद  
 स्पष्टकृतम् । आपह देवान् पितृन् यजमानायेति नित्यमेवा बह्वृचमति । कस्यचिद्धोत्र  
 म्याम्नानात् । यदन्यप्रकृतिवत् । हिङ्कृत्य “उशन्तस्त्रा हवामहे ” इति त्रि । न प्रवर  
 उभयमतेऽपि । ] ‘अग्निं कज्यवाहनं स्पष्टकृत होत्रायावह स्व महिमानमावह ’ इत्येव  
 मादि । ‘न वा स्पष्टकृत, कज्यवाहनेन निवृत्त्यात् । ‘स्वाहा देवानाज्यपान् स्वाहाग्निं  
 कज्यवाहनं होत्राज्युपाणा ’ इति प्रयाजान्ते । “आ नो अग्ने सुकेतुना ” “त्व सोम  
 महे भगम् ” इत्याज्यभागयो । “त्व सोम प्रचिकितो मनीषा ” “त्वया हि न पितर

१ पितृद्वेषा इति क and B २

२ उशन्तस्त्रा हवामहे उशन्तस्समिधिमाहि ।

३ B २ omits न वा

४ B २ reads निवृत्त्यात्

५ B २ reads देव

१ विश्वकर्मन् हविषा वावृधान स्वय यज्ञस्य पृथिवीसुत धाम् ।

सुहृन्त्वभ्ये अमितो जनास इहास्माक मधवा स्वरिस्तु ॥

२ विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमवृणोस्वध्वम् ।

तस्मै विदा समनमन्त पूर्वैरियमुग्रो विहृष्यो मयास्तत् ॥

३ तमिन्द्र वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे ।

स वृषा वृषभो भुवन् ॥

४ युजे रथ गयेपण हरिभ्यामुप मन्त्राणि जुहुपाणमस्थु ।

मि वाधिष्ट स्व रोदसी महिष्विन्द्रो वृत्राण्यग्रनी जघन्यान् ॥

५ See page 108, Foot notes 2-3

७ उशन्तस्त्रा हवामहे उशन्तस्समिधिमाहि ।

उशन्तस्त्रा हवामहे पितृहविषे जत्ते ॥ (तै स २ ६ १२ १ )

८ आ नो अग्ने सुकेतुना रथि विश्वायुपोपसम् । माईरुं धेहि जीयसे ॥

९ त्व सोम महे भग त्व यूत क्रतायते । दक्ष दधासि जीयसे ॥

१० त्व सोम प्रचिकितो मनीषा त्व रयिष्टमनुनेषि पन्थाम् ।

तत्र प्रणीती पितरो न हन्ते देवेषु रत्नमभजन्त धीरा ॥

(तै स २ ६ १२ १.)

११ त्वया हि न पितरस्सोम पूर्वे कर्माणि यदु पन्मात्र धीरा ।

मन्वप्रवात परिधि रपोऽं वीरिभिरभर्मयता भग्न न ॥

सोम पूर्वे " " 'त्वं सोम पितृभिस्सन्निदान " इति सोमस्य पितृमत । " 'वर्हिपद पितर " " 'आहं पितृन् " " 'उपहृता पितर " इति 'वर्हिपद । " 'अग्निष्वात्ता पितर एह गच्छत " " 'ये अग्निष्वात्ता येऽनग्निष्वात्ता " " 'वान्यायै दुग्धे जुषमाण करम्भम् " इत्यग्निष्वात्तानाम् । प्रधानानां तिस्रस्तिस्र । " 'यदग्ने कन्यराहन " " 'त्वमग्न ईडितो जातवेद " " 'मातली कन्यै " इति त्रिविष्टुत । निगदश्च यथादेवनम् । यदाऽग्नये कन्यराहनाय भन्त्यं तदाप्येत एव निगदा । " 'यमो दाधार यथा पञ्च " " 'त्रिष्टुकेभि " "

१ B १ reads वर्हिपदम्

२ B २ reads न तिस्रस्तिस्र

३ क omits यव

४ B २ reads वेदा

१ २२ सोम पितृभिस्सन्निदानोऽनु यावाष्टयिरी आतत य ।

तस्मै त इन्द्रो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रथीणाम् ॥

( तै स २ ६ १२ २ )

२ वर्हिपद पितर उत्पर्वणिमा वो हव्या चतुर्मा जुष्यम् ।

त आ गतावस्या इन्तमेनाथास्मभ्य ऋयोररपो दधात ॥

"

३ आह पितृन् सुविदग्रामशिरि नवानञ्च विरुमणञ्च पिण्यो ।

वर्हिपदो ये स्वधयागृत्तस्य भवन्त पितृन् इहागमिषा ॥

( तै सं २ ६ १२ ३ )

४ उपहृता पितरस्योग्वालो वर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आगमन्तु त इह शुवन्वधिषुवन्तु ते अवन्तवसान् ॥

"

५ अग्निष्वात्ता पितर एह गच्छत सदस्सद सदत सुप्रणीतय ।

भक्ता हरीषि प्रयतानि वर्हिष्यथा रथि सर्वरीर दधातन ॥

( तै स २ ६ १२ २ )

६ ये अग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता मध्ये दिव स्वधया मादयन्ते ।

तेभ्य स्वराडसुनीतिमेतां यथाश तन्न कुरुयाति ।

७ वान्यायै दुग्धे जुषमाण करम्भम् । उदीराणां अवरे परे च ।

अग्निष्वात्ता ऋतुभि सन्निदान । इन्द्रवन्तो हविरिद सुरन्ताम् ॥

८ यदग्ने कन्यराहन पितृन्यक्युतागृध ।

प्र च हव्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥

( तै म २ ६ १२ ५ )

९ त्वमग्न ईडितो जातवेदोऽवाहुभ्यानि सुरभीणि कृत्वा ।

प्रमदा रिनुभ्य व्यपथा ते अक्षरद्वि रव देव प्रयता हवीषि ॥

"

१० मातली कन्ययमो अत्रिरोभिर्हृत्पतिर्कन्याभिर्वावृषान ।

यौश्च देवा वाट्युर्थे च देवान्स्वादाऽग्नये स्वधयाऽग्नये मद्रिण ॥

"

११ यमो दाधार पृथिवीं यमो विद्वमिद जगत् ।

यमाय सर्वमिन्तरूपे यत् प्राणद्वायुरक्षितम् ॥

यथा पञ्च यथा षड् यथा पञ्चदशपैय ।

यमं यो विद्वान् अ म्यायपैक ऋषिर्विजानते ॥

१२ त्रिष्टुकेभि पतति पदुर्धरिकमिद ब्रह्म ।

त्रिष्टुप् गावत्री एन्द्रासि सर्वो ता यम आहिता ॥

इति 'यमाय । " 'इमं यम प्रस्तरम् " " 'अङ्गिरोमिरागहि " " 'अङ्गिरसो नः पितरः " इत्यङ्गिरस्वतः । सर्वासु विकृतिषु 'इडोपहूत' इति परिपाठात् । " 'अदितिर्न उरुष्यतु " " 'महीमूषु मातरम् " इत्यादित्यस्य । " 'अग्नाविष्णू " " 'अग्नाविष्णू महि धाम " इत्याग्नौष्ण्यस्य । " 'बृहस्पते " ' 'एवा पित्रे " इति बृहस्पतेः । " 'इन्द्रं वो विश्व-  
त्स्परी " " 'इन्द्रं नरः " इत्यैन्द्रस्य । " 'प्र णो देवी " " 'आ नो दिवः " इति सरस्वत्याः ।  
" 'पूषा गा अन्वेतु नः " " 'शुकं ते अन्यत् " इति पूष्णः ।

1. क. omits यमाय.

2. क. reads पौष्णः.

- 1 - इमं यम प्रस्तारमा हि सीदाङ्गिरोमिः पितृभिस्संविदानः ।  
आ त्वा मग्नाः कविशस्ता बृहन्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व ॥ (तै. सं. २.६.१२.६.)
- २ अङ्गिरोमिरागहि यज्ञिवोभिर्यम वैरूपैरिह माव्यस्व ।  
विवस्वन्त ५ हुये यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निपथ ॥ "
- ३ अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवस्सोम्यासः ।  
तेषां वय ५ सुमसौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ "
- ४ अदिनिर्न उरुष्यत्प्रदितिश्शर्म यच्छतु । अदितिः पार्वंहसः ॥ (तै. सं. १.५.११.५.)
- ५ महीमूषु मातरं सुमतानाकृतस्य पत्नीमवसे हुयेम ।  
शुविक्षप्रामजरन्तीमुरुचीं सुशार्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ॥ "
- ६, ७. See page 152 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I for both अग्नाविष्णू.
- ८ बृहस्पते अति यदयो अर्हाद् द्युमद् विभाति क्रतुमज्जनेषु ॥  
यद् दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि धित्रम् ॥
- ९ एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्मिधेम नमसा हविर्भिः ॥  
बृहस्पते सुप्रजा दीरवन्तो वयं स्याम पतयो रवीणाम् ॥
- १० इन्द्रं वो विश्वत्स्परी हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ (तै. सं. १.६.१२.१.)
- ११ इन्द्रं नरो नेमयिता हवन्ते यत्पार्यां युनजते धियस्ताः ।  
द्यौरो नृपाता शवसश्चकान आ गोमति मजे मजात्वन्नः ॥ "
- १२, १३ See page 152 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol. I.
- १४ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षस्वर्वतः । पूषा धानं सनोतु नः ॥ (तै. सं. ४.१.११.२.)
- १५ शुकं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विपुरुषे बहनी द्यौरिवाप्ति ।  
रिक्षा हि माया अजसि स्वधावो भद्रा ते पूषभिह रानिरस्तु ॥ "



सोम पूर्वे ” “<sup>१</sup>सोम पितृभिस्सन्निदान ” इति सोमस्य पितृमत । “<sup>२</sup>वर्हिपद् पितर ”  
 “<sup>३</sup>आह पितृन् ” “<sup>४</sup>उपहृता पितर ” इति <sup>२</sup>वर्हिपद् । “<sup>५</sup>अग्निष्वात्ता पितर एह  
 गच्छन्त ” “<sup>६</sup>ये अग्निष्वात्ता येऽनग्निष्वात्ता ” “<sup>७</sup>वान्यायै दुग्धे जुषमाण करम्भम् ”  
 इत्यग्निष्वात्तानाम् । प्रधानानां <sup>८</sup>तिस्रस्तिस्र । “<sup>९</sup>यदग्ने कथमाहन ” “<sup>१०</sup>त्वमान ईडितो  
 जातवेद ” “<sup>११</sup>मातली कथ्यै ” इति स्थित्युक्त । निगदश्च यथादेवतम् । यदाऽग्नये  
 कथ्यमाहनाय भन्ध तदाप्येत एव निगदाः । “<sup>१२</sup>यमो दाधार यथा पञ्च ” “<sup>१३</sup>त्रिभुक्केभि ”

१ B १ reads वर्हिपदात्

२ B २ reads न निगदितम्

३ क omits नव

४ B २ reads वेदा

- १ एव सोम पितृभिस्सन्निदानोऽनु यावाष्टयित्री आततय ।  
 तस्मै त इन्द्रो हविषा विधेम धय स्याम पतयो रयीणाम् ॥ (तै स २६१२२)
- २ वर्हिपद् पितर ऊत्पशमिमा वो हव्या चक्रमा जुषधम् ।  
 त आ गतारसा वन्तमेनाथास्मभ्यं शयोररयो दधात ॥ ”
- ३ आह पितृन् सुविदग्रामविस्मि नपातश्च विक्रमणश्च रिणो ।  
 वर्हिपदो ये स्वधयामृतस्य भवन्त पितृन् हवामिष्टा ॥ (तै स २६१२३)
- ४ उपहृता पितरस्योग्यातो वर्हिव्येषु निधिषु ध्रियेषु ।  
 त आगमन्तु त इह क्षुण्वन्वधिमुषन्तु ते अबन्वस्मान् ॥ ”
- ५ अग्निष्वात्ता पितर एह गच्छत सदस्मद् सदत सुमणीतय ।  
 अत्ता हवीषि प्रयतानि वर्हिव्या रयि सर्वमीर दधातन ॥ (तै सं १६१२२)
- ६ ये अग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता मध्ये द्विव स्वधया मावयन्ते ।  
 तेभ्य स्वरादसुनीतिमेता यथावश तन्व कथयति ।
- ७ वान्यायै दुग्धे जुषमाण करम्भम् । उदीगण्य अवरे परे च ।  
 अग्निष्वात्ता भृशुभि सन्निदाना । इन्द्रवन्तो हविरिदं कुरन्ताम् ॥
- ८ यदग्ने कथ्यमाहन पितृन्वश्यतादृध ।  
 प्र च हव्यानि ब्रह्मसि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ (तै स २६१३५)
- ९ त्वमान ईडितो जातवेदोऽवाह्व्यानि सुरमीणि हृत्वा ।  
 प्रादा पितृभ्य स्वधया ते अक्षद्वि एव देव प्रयता हवीषि ॥ ”
- १० मातली कथ्यै यमो अत्रिरोभिर्बृहस्पतिर्कषत्राभिर्वीरुधान ।  
 यैश्च देश वातृपुत्र्यं च देवान्स्ताद्वाऽन्ये स्वधयाऽन्ये भद्रिन् ॥ ”
- ११ यमो दाधार पृथिवीं यमो विश्वमिदं जगत् ।  
 यमाय सर्वमिन्तरूपं अन् प्राणद्वायुरक्षितम् ॥  
 यया पन्न यया पद यथा पञ्चदशरूपं ।  
 यमे यो विद्यान् स मृयायथैक कथिर्विजानते ॥
- १२ त्रिभुक्केभि पतनि पङ्क्तिर्विभुद् बृहन् ।  
 त्रिभुक् गावत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ॥

इति 'यमाय । " 'इमं यम प्रस्तरम् " " 'अङ्गिरोभिरागहि " " 'अङ्गिरसो न पितर " इत्यङ्गिरस्वत । सर्वासु विकृतिषु 'इदोपहृत' इति परिपाठान् । " 'अदिर्तिर्न उरुष्यतु " " 'महीमूषु मातरम् " इत्यादित्यस्य । " 'अग्नाविष्णू " " 'अग्नाविष्णू महि धाम " इत्यग्नाविष्णवस्य । " 'बृहस्पते " ' 'एवा पित्रे " इति बृहस्पते । " 'इन्द्र वो विश्व- तस्परि " " 'इन्द्र नर " इत्येन्द्रस्य । " 'प्र णो देवी " " 'आ नो दिव. " इति सरस्वत्या । " 'पूषा गा अन्वेतु न " " 'शुक्र ते अन्यत् " इति पूष्य ।

1 क omits यमाय

2 क reads यौष्ण

- 1 इमं यम प्रस्तारमा हि सीदाङ्गिरोमि पितृभिस्सविदान ।  
मा त्वा मन्त्रा कविशान्ता ग्रहन्त्येना राजन्ध्रविषा मादयस्व ॥ (तै स २६१२६)
- २ अङ्गिरोभिरागहि यज्ञियेभिर्यम प्रेरुवैरिह मादयस्व ।  
पितृस्वन्त ५ हुवे य पिता तेऽस्मिन्पञ्चे बर्हिष्या निषद्य ॥ "
- ३ अङ्गिरसो न पितरो नमरा अधर्वाणो भृगुस्सोम्यास ।  
तेषा वय ८ सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ "
- ४ अदिर्तिर्न उरुष्यत्प्रदितिशर्म यच्छतु । अदिति पात्यहस ॥ (तै स १५११५)
- ५ महीमूषु मातरं सुवतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम ।  
तुषिश्चामजरन्तामुरुचीं सुदामाणमदितिं सुप्रणीतिम् ॥ "
- ६, ७ See page 152 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol I for both अग्नाविष्णू
- ८ बृहस्पते भति यदयो अर्हाद् शुमद् विभाति क्रतुमज्जनेषु ॥  
पद दीदयच्छास क्रतुप्रनात तदस्मासु द्रविण धेहि चित्रम् ॥
- ९ एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भि ॥  
बृहस्पते सुप्रना धीरन्तो वय स्याम पतयो रयीणाम् ॥
- १० इन्द्र वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्य । असाकमस्तु क्वल ॥ (तै स १६१२१)
- ११ इन्द्र नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनन्ते धियस्ता ।  
शूरो नृपाता शत्रुसश्रकान आ योमति मजे भजात्वन्न ॥ "
- १२, १३ See page 152 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol I
- १४ पूषा गा अन्वेतु न पूषा रक्षतरयंत । पूषा वात्र सनोतु न ॥ (तै सं ४१११२)
- १५ गुरुं ते अन्यत्रात ते अन्यद्विपुस्ये महती घौरिवामि ।  
विषा हि माया भयमि नृपासो भद्रा ते पूषश्चिद रानिरस्तु ॥

शुनासीरीयस्य “<sup>१</sup>इन्द्राग्नी रोचना दिव ” “<sup>२</sup>श्रथद् वृत्रम् ” इत्येन्द्राग्नस्य ।  
 “<sup>३</sup>विश्वदेवा ” “<sup>४</sup>विश्वेदेवा ” इति विश्वदेवस्य परिपठिते । “<sup>५</sup>वायो शतम् ५ हरी-  
 णाम् ” “<sup>६</sup>प्र यामिर्यासि ” इति वायो । अन्यद्वेश्वदेववत् । वायोर्निर्गुणम्यापि सगुण  
 एव याज्यानुवाक्ये । यस्मान्निर्गुणस्यापि वायो श्वेतः पठिता ॥

इति हौत्रं पशुवन्धचातुर्मास्यानाम् ॥

- 
- 1 B 1 and 2 read शुनासीरीयस्य after परिपठिते
  - 2 क reads पशु
  - 3 क omits अपि
  - 4 B 1 omits एव
  - 5 B 2 reads वाय शत विश्वेदेवविपठिता श्वेतवत्
  - 6 Ibid मन्त्रां पशुचातुर्मास्यहीनम्

१, २ See page 281 of आपस्तम्बश्रौतसूत्र Vol I

३ विश्वे देवा अतावथ अतुमिह्वनधुत । जुपन्ता जुज्य पथ ॥

४ विश्वे देवा शृणुतेम हव मे ये अन्तरिक्षे य उप यवि ष ॥  
 ये अग्निनिष्ठा उत वा यजत्रा आसयास्मिन् बर्हिषि मादयन्वम् ॥

५ वायो शत ५ हरीणां युवस्व पोव्याणाम् ।

उत वा ते सहस्रिणो य आयातु पात्रमा ॥

( तै मं २२ १२ ७ )

६ यामिर्यासि दाधा - समच्छा निपुडिर्वायमिष्टये दुरोणे ।

नि नो रधि ५ सुभोज्यं युवेद् नि वीरवद्रूपमधियं य राध ॥

( तै मं २२ १२ ८ )

श्री.

धूर्तस्वामिकृते आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्ये नवमः प्रश्नः ।

प्रथमः पटलः ।

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते ॥ १ ॥

उक्तम् । <sup>१</sup>हविर्यज्ञा । तेषु प्रायश्चित्तमवश्यम्भावि देवात्प्रमादाद्वा पुरुषस्य भवति । न च 'शास्त्रप्रत्यये कर्मण्यशास्त्रीयं कर्म शक्यते कर्तुम् । अतः प्रायश्चित्तानि 'च शास्त्र-  
लक्षणान्युपदिश्यन्ते-श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तमिति । श्रूयते 'नित्यकालं न 'केनचि-  
क्रियत इति श्रुतिर्वेद । येन लक्ष्यते 'जायते तल्लक्षणम् । श्रुतौ लक्षणमस्य तदिदं  
श्रुतिलक्षणम् । किं पुनस्तत् 'प्रायश्चित्तम् । प्रायो विनाशः । कथं प्रायमुपदिष्टं  
विनाशं कर्तुमात्मन 'उपदिष्ट इति ज्ञायते ' 'चित्ति सज्जाने' ' इत्यस्य धातोश्चित्तम्,  
अनेकार्थत्वाद्वातोस्सन्धानं चित्तमित्युच्यते । 'प्रायस्य चित्तं विनष्टस्य कर्मण्यसन्धानं  
'प्रायश्चित्तम् । 'चित्तिचित्तयोस्तुडागमो 'लक्षणात्कृत । श्रुतौ लक्षणं प्रायश्चित्तम्योपदिष्ट-  
मिति 'पिण्डितार्थः ।

तत्र चोदयति-<sup>१</sup>सर्वं कर्मसु श्रुतिलक्षणेपु प्रायश्चित्तं श्रुतिलक्षणमिति न वक्तव्यमिति ।

- |                                     |                                       |
|-------------------------------------|---------------------------------------|
| 1 B 2. reads शास्त्रे व्यशास्त्रम्  | 2 Ibid omits च.                       |
| 3 B 2. and 3 read केनचिद्विक्रमेन   | 4 B 2 omits ज्ञायते.                  |
| 5, 6 B 2 reads उपविष्ट              | 7. B 2. reads धातु । तस्य चित्तः ।    |
| 8 B 2. Omits मासस्य चित्त           | 9 B. 1. reads उच्यते for प्रायश्चित्त |
| 10. B 1 adds प्रायस्य               | 11. B. 2 reads विनष्टं                |
| 12 B. 3 reads सवकर्मणि श्रुतिलक्षणे |                                       |
४. सौश्रमण्यपि पशुपञ्चमिकारत्वादुक्तप्रायेति दन्विर्यज्ञा इत्यविरोधोचिः ।
५. सर्वेभावाचार्योच्चारणपूर्विकं प्रथमावगतिर्वेदस्य । नियतस्वरभनविशिष्टस्य तस्य तथैव सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अतो न केनचित्पुण्येण स्वानन्वयेण चेदं निरचिनो भारतादियत् । तथा च नियतरश्चर-  
क्रमविशिष्टस्य सवि आचार्योच्चारणानुच्चारणपूर्वकप्राप्त्यर्थे च सत्यलौकिकार्यशेषकृतं श्रुतेर्लक्षणं सम्पद्यते ।
६. प्रायशब्दस्य विनाशपर्यायस्याकारान्तत्वाभिनिमित्तयोस्तुडागमेन प्रायश्चित्तमिति व्यापिदिः । सभाष्य-  
मुडागमः । गणरूपमिति शब्देन 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोस्तुडागमो न मद्यते ना' इति पठितव्यम् ।

तत्र परिहार — अन्यानि कर्माणि श्रुतिरक्षणानि न भवन्ति, प्रायश्चित्तमेव 'श्रुतिरक्षणमिति नैवमुपदिश्यते । 'कस्तर्हि' श्रुतौ रक्षणमात्रं प्रायश्चित्तस्योपदिश्यते चिह्नमात्रम् । यथा "यस्य पुरोडाश क्षायति" इति । 'क्षायो दाह' । तल्लक्षण प्रायश्चित्तस्य । अतो द्वयोर्बहूनाञ्च क्षामत्वे प्रायश्चित्तम् । इतरथा 'पुरोडाश' इत्येकमचनचोदितत्वादेकस्यैव क्षामत्वे प्रायश्चित्तं स्यात् । यथा "रक्षसि वा एतत्पशु सचन्ते यदेकदेवस्य आलब्धो भूयान् भवति" इति लिङ्गसंख्येयोरविवक्षितत्वाल्लक्षणचोदनामु "गर्भिणीप्रायश्चित्तं द्वादशपद्यां षोडशपद्याञ्च भवति ।

"विध्यपराधे विधीयते [ विधीयते ] इति चिधि कर्म, अपराधोऽन्यथा त्रिया । विधेरपराधो विध्यपराध तस्मिन् विध्यपराधेऽन्यथाभावे प्रायश्चित्तं विधीयते । ] यथा "यस्यानो वा रथो वाऽन्तराऽग्नी याति" इति अविधानेनान्तरा रथादिना गमने प्राय-

१ B १ reads श्रुतिरक्षणमेवमुपदिश्यते

२ B १ and ३ read कस्तर्हि

३ B १ reads क्षणं, B ३ क्षाम

४ B २ reads वा for च

५ कण्टलाग्नयनो माग B २ पुस्तके नास्ति

६ B २ omits रथादीनां

क "यस्यास्ते हरितो गर्भः", (तै स ३३ १०१) इति मन्त्रस्य तात्पर्यबोधकमिदं वाक्यम् 'यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्याह देवतना गमयति रक्षासमपहत्यै' इत्युक्तत्वात् । एकदेवरप आलब्ध — एका देवतामुन्दिष्यापाङ्क्त पशु गर्भधारणेन भूयान् भवतीति यद्वैदिकस्य तैत्र रक्षामि सचन्ते — सच पक्ष समवाये समवयन्ति, तत्परिहाराय पूर्वोक्तमन्त्रमिन्द्राग्नेना वशा देवत्र गमयति देवेत्येव प्रापितवान्भवति, ततो रक्षास्यपहृत्य तं प्रति वाक्यस्यार्थः ।

ख ग्रहैकवाधिररण्ययैनोद्देशविशेषणानामविवक्षव निमित्तविशेषणानामप्याववक्षेति ।

ग 'यद्यष्टापरीत्यनुबुध्येत "धाता रातिस्मृयां दध" इत्याहुती हुत्वा' (आप श्रौ. १ १८ १९) इत्यादिना विहितम् ।

घ प्रायश्चित्तविधायकवाक्ये 'अष्टपरी' इति पदं गर्भिणीति बोधयति, गर्भपादस्सहास्मा अष्टौ पादा भवन्तीति । अत्रैकस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षायां सत्या द्वादशपद्यां षोडशपद्यां गर्भद्वित्वे च समानमिदं प्रायश्चित्तमिति ।

ङ सप्तमेदमधिक्य व्याख्याति । तत्र प्रथमसूत्रेण प्रायश्चित्तस्य धूर्तं रक्षणं चिह्नमुक्तम् । द्वितीय-सूत्रेण विहितस्य पुरुषप्रत्युपपराधे प्रायश्चित्तं, न विधानान्तरणं विहितस्या यथाभावे भवतीति ।

च "वज्रो वै चक्रम् । वज्रो वा एतस्य यज्ञं विच्छिन्नमिति, यस्यानो वा रथो वाऽन्तराऽग्नी याति आहवनीयमुदाप्य गार्हपत्यमुद्धरेत्" (तै ब्रा १ ४ ४ १०) इति रथचक्रस्य वज्रतमानत्वात् आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये रथस्य शक्यस्य वा गमनं सति वज्रण यज्ञो विच्छिद्येत । अतस्तत्परि हारायाहवनीयं विनास्य गार्हपत्याग्निरुद्धरणं प्रायश्चित्तं विहितमिति ।



निदानकारेणापि<sup>क</sup> 'सर्वमहः प्रातराहुतेः स्यान् सर्वो रात्रिस्सायमाहुतेः । आपूर्यमाणपक्षो दर्शस्य, कृष्णः पौर्णमासस्य, तथा पशुरपूर्णे संवत्सरे सोमश्च' इति । 'अत्रान्ये तु प्रायश्चित्तमेव क्रियते उत्तरेज्याविकारार्थम् । 'अकाले 'च कृतमकृतमिति न क्रियते तत्कर्म । अन्येतान्यस्य' कर्मणः कालोऽपरुद्ध इति । तथाऽङ्गमपरिसमाप्ते प्रधाने क्रियते, परिसमाप्ते तु न कर्तव्यम्, 'तदुपकारार्थत्वात्'<sup>घ</sup> । द्रव्यसंस्कारस्तूपयुक्ते द्रव्ये लुप्यते, तदर्थत्वात् । अन्तरितप्रायश्चित्तन्तु ह्यते, संस्कारलोपात् । संस्थिते प्रधाने यदङ्गं लुप्तं तस्यार्थं यत्र तु वचनं तत्र 'पुनः प्रयोगोऽपि भवति । यथा "अन्या दुग्धं पुनर्होतव्यम् अथान्यामिष्टि-मनुष्यणां तन्वीत" इति ॥ ७ ॥

तुभ्यं ता अद्भिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यञ्जुहुयात् ॥ ८ ॥

अन्वाहिताग्निः 'कृतान्यन्वाधानः ।, तस्य यदावश्यमभावि देवाद्भनं भवति स गमिष्यामीति जुहोति—"तुभ्यं त" इति । वास्तोष्पतिप्रस्थानाय<sup>ङ</sup> ॥ ८ ॥

पृथगरणिष्वग्नीन्समारोप्य प्रयाति ॥ ९ ॥

1. B. 1. omits च.

2. B. 1. reads अन्येन कर्मणारय

3 B. 2. omits प्रधाने,

4. B. 2 and 3 read उपकारित्वात्.

5 B. 1. reads तु for पुन

6. B. 2. reads कृतान्वाधान

7. B. 2. reads इति जुहोति.

क. नित्यानां कर्मणामसदृशत्वाद्यानां मुख्यकालातिपत्तौ आगामिर्मर्मालात्पार्वरूपेणानुष्ठानं कर्तव्यमित्यनेन सूत्रेणोच्यते । न चेद् वचनं मुख्यकालविधायकम् 'आपदि हुतमित्येव प्रतीयत्' इत्युक्तत्वात् ।

घ. मुख्यगीणकालानुष्ठाने प्रायश्चित्तमेव कर्तव्यं न तत्कर्मस्वरूपानुष्ठानम् । तत्र प्रायश्चित्तेनैव तत्कार्यसिद्धिं गन्प्यते उत्तरकर्मस्वधिकारसिद्ध्यर्थम् । यावज्जीवाभ्यासेन नियतपूर्वापरवर्तिनः कर्मणा तत्तत्क्रियतकालेऽधिकाराग्राप्ते कृत्यत्वात्पूर्वाधिकारकार्यसिद्ध्युत्तरकालमुत्तराधिकारप्राप्तिः । यद्यप्येतादृशाधिकारकमपरवचनं नास्ति "बृहस्पतिसेवेनेष्ट्वा वाजपेयेन यजेत" इतिवत्, तथापि प्रयोगविधिना सामर्थ्यप्राप्तकर्मस्थाप्यनुष्ठातृत्वात्पूर्वकाले तत्कालवर्तिकर्मधिकारे प्राप्ते तत्साधनानुष्ठानस्यावश्यमभावित्वान् तत्कार्यसिद्धावुत्तराधिकारः । अतः प्रायश्चित्तेनापि पूर्वाधिकारकार्ये सम्पले उत्तराधिकारप्राप्तिरित्यभिप्रायः ।

ग. उत्तरकर्मकाले पूर्वकर्मानुष्ठानानन्तरमुत्तरकर्मानुष्ठाने पूर्वकर्मणोऽकृतत्वमेवेति न तत्क्रियते इति ।

घ. प्रधानोपकारकचक्षुरस्य प्रधानप्रयोगसमाप्ते पूर्वं व्युत्क्रमेणान्तरितप्रायश्चित्तं कृत्वा तत्कर्तव्यम् । परिसमाप्ते तु प्रधाने विस्मृतमङ्गं न कर्तव्यम्, बहिः प्रयोगे क्रियमाणस्योपकारकत्वाभावादिति ।

ङ. गमिष्यामीति सङ्कल्प्य यानेषु गाण्डानि समारोप्य वास्तोष्पतीयस्थाने "तुभ्यं त" इति जुहोति ।

अध्यायानामपि समारोपणम्, अन्वाहितत्वात् । आत्मसमारोपणमपि लभ्यते ।  
नेत्युपदेशः ॥ ९ ॥

यत्र वसेत्तदेतामिष्टिं संस्थापयेत् ॥ १० ॥

यत्र वसतिरस्य भवति निर्भये तत्रेष्टिसंस्था, 'कृतान्तात्' ॥ १० ॥

यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेदन्वग्निरुपसामग्रमख्यदि-  
त्यन्यं प्रणीय भूरित्युपस्थाप्य यो अग्निं देववीतये हविष्माऽऽवि-  
वासति । तस्मै पावकं मृडय स्वाहेति पूर्णं सुव्यं सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा  
“इदं विष्णुर्विचक्रमं” इत्याहुतिं जुहुयात् ॥ ११ ॥

अन्वाहिताग्नेरनुगमने प्रायश्चित्तं भूरित्युपस्थानं मनसा । सुवेण सर्वप्रायश्चित्तम् ।  
समुच्चयेनापि न हूयते सर्वप्रायश्चित्तमिति । केचित्वाहुः- 'पूर्णं सुव्यं हुत्वा सर्वप्रायश्चि-  
त्तमास्य' नियतं जुहोतीति ॥ ११ ॥

जपेदित्येके ॥ १२ ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् ॥ १३ ॥

व्रतोपायने भवं यजुर्व्रतोपायनीयम् “अग्ने व्रतपते” इति । यावद्वा ‘येनोक्तं  
तदेव मनसा केवलं जपति । यजमानार्थत्वाद्व्रतानां याजमानम्, “चरिष्यामि” इति  
‘लिङ्गात् । ‘योऽग्नीनन्वाधाय व्रतमुपैति स यदुद्गादयति विच्छित्तिरेवास्य सा’ इत्यनुगते  
‘व्रतविच्छेदाद्यजुषा तस्य सन्धानम् । उपदेशस्तु- पूर्व सर्वं व्रतोपायनीयं पुनर्यजमानस्येति ।  
केचित्तु-व्रतोपायनीयं यजुरध्वर्युर्जपतीत्याहुः, यजमान इत्यवचनात् ॥ १३ ॥

१. B. २ reads क्षयने

२. Ibid पूर्णसुवे

३. Ibid अत्र नियतं

४. B. १. reads येन नोक्तं

५. B. १. reads व्रतच्छेदात्.

६. आहवनीयादीनामित्यर्थः ।

७. ‘पृथगरणीषु’ इति विशेषवचनात् आत्मसमारोपणं नेत्युपदेशमतम् ।

८. पूर्णं यावत्कृतं तत ऊर्ध्वं कुर्यादित्यर्थः ।

९. “मनसोपतिष्ठेत् मनो वै प्रजापतिः” इति श्रुतेः ।

१०. उत्तमपुरुषसामर्थ्यां याजमानत्वं व्रतस्य । व्रतस्य विच्छेदे सति ‘अग्ने व्रतपते’ इति यजुपस्तुतन्धा-

११. यजन्वाद्यजुरपि याजमानमिति ।

१२. इत्यर्थेन पुनर्यजमानो व्रतोपायनीयं सर्वं यजुश्चतुष्टयं जपतीत्युपदेशमतम् ।

१३. ‘अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, वागे व्रतपते, आदित्य व्रतपते, व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि’ ।



यः कथनानुगच्छेदेतदेव प्रणयनवर्जमावर्तेत ॥ मन्थेद्गार्ह-  
पत्यम् ॥ १४ ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः ॥ १५ ॥

यः कथनानुगच्छेदिति नान्वाहितप्रायश्चित्तम् । सम्भ्यावसथ्ययोस्सर्वप्रायश्चित्तमेव  
या प्रकृतिरितरेषामित्यवचनाद् द्वयोरेवानुक्रमणात् । निर्वशेषवादात्सोमेऽपि दीक्षणीयोत्तरकाल-  
मन्नाहितप्रायश्चित्तमेव त्रयाणामपि । प्रणीते त्वौत्तरवेदिके यद्गार्हपत्यमुद्गा(स)येत्, अत एव  
पुनर्मन्थेदिति शालामुखीयस्य स्यात् । औत्तरवेदिकस्य त्वन्नाहितनायश्चित्तमेव, यावज्जामी-  
धीयप्रणयनमेतदेव प्रणयनवर्जमावर्तेतेति वचनात् यस्मिन् 'कस्मिंश्चिदग्नावुगस्थानादि'  
सहोमकं क्रियतेऽष्टष्टरूपसाधनत्वात् । इतरथा आहवनीय एव हूयेरन् । केचित्तु होम  
आहवनीय 'एवापरिहारायोऽयमिति ॥

यच्चाहिताग्नेरग्निरपक्षायेदा शम्यापरासात्परिवाजपतिः क्वविर-  
ग्निरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य तं सम्भरेद्विदं त एकं पर उत  
एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशस्तनुवै चारुरोधि प्रिये  
देवानां परमे जनित्र इति ॥ १७ ॥

'अपक्षाणं देशान्तरगमनम्, 'अग्नेरविधानात् । अन्वाहिताग्नेरेव मा भूदपक्षाण-  
प्रायश्चित्तमिति सर्वार्थं पुनराहिताग्निग्रहणम् । आहिताग्नेरिति वचनाद् ब्राह्मैरनिके न  
भवतीत्युपदेशः<sup>१</sup> । अन्वाहितः अग्नेर्नापक्षाणविधिः, पुनराहिताग्निग्रहणात्<sup>२</sup> । सोमे चित्येऽग्नौ  
च कालवृद्धिमयात्रापक्षाणविधिः । शम्यापरासः शम्याक्षेपः । यावच्छम्यया प्रविध्येत्  
तापति गते चाग्नौ प्रायश्चित्तम् । 'उपदेशो मर्यादा शम्यापरासः । अर्वागपि प्रायश्चित्तम् ।

1. B. 2. omits कस्मिंश्चिद्व.

2. B. 1. reads उपस्थानादि होमान्त and omits अष्टष्टरूपसाधनत्वात्.

3. B. 2. adds होमा after इतरथा and omits एव

4. B. 1. reads अपरिहार.

5. B. 1. reads अपक्षाणं

6. B. 1. adds अग्नौ च after उपदेश.

क. प्रणयनाद्विधानगन्तरेणाग्निरायतनाद्दक्षिणमनमपक्षाणम् ।

ख. 'यद्यग्निः पक्षायेत्' इत्येवावर्तेन सर्वं शस्तिरिद्वेराहिताग्निग्रहणाच्छ्रुतं वेऽपि ब्राह्मैरनिकावस्थायां न  
भवति प्रायश्चित्तम् ।

ग. अन्वाहिताः शम्याविशिष्टस्य नापक्षाणविधिः, आदिनामिशब्दोपादानस्याहिताग्निमात्रे तात्पर्यात् ।

यत्र परिक्रमणाय शक्यम् । परिक्रमणं सर्वतः प्रदक्षिणीकरणम् । 'यस्मादभिर्मतः तत्र क्षेत्रः सम्भरणम् ॥ १७ ॥

यदि परस्तरामपक्षायेदनुप्रयायावस्येत् ॥ १८ ॥

परस्तरां परतश्चाम्याप्रासात् । अनुप्रयाय तं देशं गत्वा यत्र गतोऽग्निः । असमारूढा अग्नयः प्रत्यक्षं नीयन्ते, एकदेशस्य 'समारोपणाशक्यत्वात् । 'प्रवृत्तमित्यन्येऽपि प्रत्यक्षं नीयन्ते । केचित्तु अपक्षानवर्जं समारोप्य नयन्ति, देशान्तरगमने समारोपणं दृष्टमिति । अवसानं तत्रैकमहस्तिष्ठति ॥ १८ ॥

तदग्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ १९ ॥

पथोऽन्तिकाद्वर्हिंराहरेत् ॥ २० ॥

कृत्वा 'पाथिकृतीम् । पथोऽन्तिकात् पथस्समीपात् चर्हिः । "अमे नय" "आ देवानाम्" इति पाथिकृतः, 'प्राकृते स्विष्टकृतः ॥ १९, २० ॥

अनञ्चान् दक्षिणा । सिद्धमिष्टिस्सन्तिष्ठते ॥ २१ ॥

यद्यग्निहोत्रमध्येऽवसानं कृत्वाऽग्निहोत्रसंस्था<sup>क</sup>, तत् इष्टिः । अथेष्टिमध्ये पशुमध्ये वा पथिकृतोऽपि तदेव तन्त्रमुपजीवति । नीत्वानीन् कृतान्तात्प्रक्रमः । अथेष्टिमध्ये 'सर्व-प्रायश्चित्तम्, नान्येष्टिः "यस्य यज्ञे प्रतत" इति लिङ्गात्सर्वत्र ॥ २१ ॥

ततः श्वोभूते गृहेषु प्रत्यवस्यति ॥ २२ ॥

श्वोभूते श्वः प्रभाते गृहानागच्छति<sup>१</sup> । 'सोमेऽपि दीक्षासु देवयज्यम् ॥ २२ ॥

यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्स्थाने वायव्यां यवान् निर्वपेत् ॥ २३ ॥

1. B. 2. reads यस्मादभिर्मतः.

2. Ibid wrongly reads पक्षेय\* for प्रदेशः.

3. B. 2. reads परावात्.

4. Ibid समारोपणस्य.

5. Ibid प्रवृत्ति.

6. Ibid पाथिकृता.

7. Ibid प्राकृतः स्विष्टकृतः.

8. B. 2. omits सर्वप्रायश्चित्तम्.

9. B. 2. and 3 read गच्छति.

10. B. 2. reads सोमोऽपि दीक्षितान्.

क. देशान्तर इति शेषः ।

१ अमे नय सुपथा रात्ये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युगोप्यस्रज्जुहुराणमेनो भूमिष्ठां ते नमर्वाकं विधेम ॥

(तै. सं. १.१.१४.३.)

२ आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छन्नवाम तदनु प्रवीळ्ढुम् ।

अग्निभिर्दन्त यजार्सेनु होवा सो अध्वरान् तस आतुर् कक्षयति ॥ (तै. सं. १.१.१४.३.)

यदि पिबेयुर्वेत्सा अपाकृताः यदेज्या न संवर्तते तदा यवागूः । <sup>१</sup>अर्धपाने त्वन्तरित-  
प्रायश्चित्तम्, सर्वप्रायश्चित्तञ्च 'हूयते । यवागूः' ब्रीहिभिरपि 'बालयेया' <sup>२</sup> । 'साक्षात्प्राये पूर्व-  
निर्वापादयस्त्यर्थलोपान्नितृताः, न शास्त्रात् । इह तु तस्यौषधगुणत्वात्क्रियन्ते 'निष्पत्यश्चेत्वाद्ध-  
विपः' <sup>३</sup> । उद्वासनोत्तरकालन्तु साक्षात्प्रधर्मा एव, स्थानापत्तेः । अन्ये त्वाहुः तिरः पदित्रसेका-  
दयस्साक्षात्प्रधर्मा एव स्थानापत्तेः, नार्थलुप्ता इति । शास्त्राहरणादयस्तु दोहनान्ता' <sup>४</sup>  
अर्थलुप्ता इति न क्रियन्ते । निर्वापणादयस्तु तण्डुलोत्पादनान्ता' अर्थलोपात्साक्षात्प्राये-  
नितृताः । इह त्वौषधगुणा' उपकुर्वन्तीति क्रियन्ते । " 'वायो शतम्' " " 'प्र थाभिः' " इति  
वायोः । हुतानुमन्त्रणं साक्षात्प्रधर्मात् । 'नानादेवतत्वात्पृथक्प्रदानम्' । साक्षात्प्रधर्मस्य यदा तु दोह-  
द्वयं पिबन्ति वत्सास्तदा यवाग्वोरेकदे' <sup>५</sup> वतत्वात्सह प्रदानम् ॥ २३ ॥

१. B. २. reads हूयत इति.

२. Ibid wrongly reads बालयेया.

३. B. १. reads साक्षात्प्रायेनिर्वापणादयः.

४. Ibid निष्पत्यश्चेत्.

५. B. २. reads दोहनांताः.

६. B. १. तण्डुलोत्पादनान्ताः.

७. B. २. reads गुणवत्.

८. Ibid भिन्न.

९. Ibid प्रधान.

१०. Ibid देवतत्वात्.

क. एकदेशपरोऽर्धशब्दः, यागमात्रद्वयसम्भवेऽपि प्रायश्चित्तं कृत्वा दोहनादि बर्हस्यम् । सर्वप्रायश्चित्तान्तु  
समुच्चयपक्षे यागनिवृत्तिसम्भवेऽपि " नास्त्येतां रानि कुमारा अपि पयो लभन्ते " इति सर्वस्य पयसो  
दोहान्वादेशेकदेशविनाशोऽपि प्रायश्चित्तं भवत्येवेति ।

ख. धर्मीमावन्निवृत्त्यर्थं बालयेयेति । यथा बाला अपि पिबेयुस्तथा यवागूस्तम्पादनीया । सापि यवैरेवेति  
न, किन्तु ब्रीहिभिरपि सम्पादयितुं शक्यत इत्यर्थः ।

ग. निर्वापापघातादयस्साक्षात्प्रयोगोपचारका धर्मा दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठिताः प्रकरणात्सर्वयागार्थत्वं भज-  
माना अपि " ब्रीहिनवहन्ति " " चतुरो मुष्टीनिर्वपति " इत्यादिविधिन्योक्तत्वात्कथमाध्वर्वादीषध-  
द्वयकथागार्थत्वमेव तेषाम् । ईदृशयागार्थत्वमपि न स्वरूपेण, आनर्थक्यापातात्, किन्तु तत्तथाग-  
जन्त्योत्तरपर्यपूर्वार्थत्वमेव स्वीकृत्यम् । तथा सति साक्षात्प्रायेर्व्युक्तत्वं निर्वापादीनां न प्राप्नोति,  
साक्षात्प्रयोगस्यौषधद्वयकत्वाभावात् इति यद्यपीयं स्थितिः तथापि प्रकृते नैमित्तिकप्रयोगे साक्षात्प्रया-  
गस्य यवागूद्वयं देवतान्तरात् विहितम् । तत्र यवाग्वेव निष्पत्यर्थमवधातनिर्वापादीनामपेक्षित-  
त्वाद् द्वारसंवातेषां साक्षात्प्रायेर्व्युक्तमपि प्राप्तमुपदेशात् एव । न च अस्य कर्मणो विहितरूपात्त्वम्,  
प्रकृति भूतस्यैव कर्मणोऽभ्युदयेष्टिवद् देवतान्तरविशिष्टप्रयोगमानोपदेशात् । अत उपदेशात् एवौषध-  
धर्मा अत्र क्रियन्त इति ।

१ वायो शतम् हरीणां युवस्व पोष्याणाम् ।

उक्तं वा ते सहस्रिणो रथ आयातु पात्रसा ॥

( तै. सं. २.२.१२.७ )

२ सा थासियांसि दाधात्समच्छा निपुद्गिर्वायविष्टये दुरोगे ।

नि नो रथिन् सुभोजनं युवेद् निवीर्यद्वयमधिर्धं च राधः ॥

( तै. सं. २.२.१२.८ )

अधोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ २४ ॥

उत्तरं हविः । पुनरावृत्तिस्सर्वस्य दर्शस्य, हविश्शब्दस्य 'प्रदर्शनार्थत्वात्' ।  
प्रणयनादिब्राह्मणभोजनान्तं तत्संस्थाप्यान्यद्भविः 'तद्वैतं निर्वपेत्' इत्यत्र तद्वैतवचनात् ।  
केचिद्विनष्टमेव दधि पयो वा पुनरावर्तयन्ति, इतरयोरदुष्टत्वात् : अन्ये तु प्रधानेज्यां कृत्वा  
तदैव वत्सापाकरणादीन्यावर्तयन्ति । तेन चेष्टया शेषं सर्वप्रधानानां तन्त्रेण ॥ २४ ॥

यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमाच्छंतीन्द्राय व्रीहीन्निरूप्योपवसेत् ॥ २५ ॥

सायं दोहस्यार्तिः नाशो दोषोऽपहरणं वा । इन्द्रायेति 'प्रदर्शनम्' । महेन्द्रयाजिनो  
महेन्द्रायेति । व्रीहीन्निति<sup>१</sup> वचनाद्यवकालेऽपि व्रीहय एव निरूप्यन्ते । निर्वापं कृत्वा ग्राम्येभ्य  
उपवसति आरण्याशनं करोति । अथ तु कृते,<sup>२</sup> विनाशे निर्वापं<sup>३</sup> एव क्रियते । अन्य-  
त्राप्यार्तिगातावनन्तरं निर्वापः । दर्शनास्तीर्य, अमीहोत्रहवर्णा<sup>४</sup> शूर्पश्चापरतः । पुरतः पात्रीं  
यदि पात्र्यां निर्वापः<sup>५</sup> । "सविशन्ताम्" इत्यमिमृश्य वाग्यतः सुगादानादि अन्वावापनान्त-  
मिन्द्राय कृत्वा विरमति । श्रोभूते यथाप्रकृति कृत्वा<sup>६</sup> वाग्यतः 'पान्नाप्यमिमृश्यासंमृष्टान्याग्नेय-  
निर्वापादि प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

यत्प्रातस्स्यात्तच्छृतं कुर्यात् ॥ २६ ॥

व्रीहयः<sup>१</sup> प्रवृत्ताः सान्नाय्यस्य प्रतिनिधिरिति प्रातर्दोहेऽपि त एव स्युः, अत उच्यते—

१. Ibid संदर्शनार्थत्वात्. B. १. हविश्शब्दसंसर्गित्वात्.
२. B. १. reads निर्वापः. ३. B. २. reads शूर्पं पुरतः पात्री.
४. B. १. reads रक्वश्च पश्चात् after निर्वापः. ५. B. ३. omits कृत्वा.
६. B. २. reads पान्नापि संमृष्टानि.

- क. 'उत्तरस्मै हविषे' इत्येकवचनश्रवणेऽपि हविश्शब्दस्यैकवचिर्द्विष्टस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कृत्स्नप्रयोगा-  
दुत्तिरिति ।
- ख. सदेवताके यागे द्रव्यमात्रं प्रतिनिधीयते । तेन सान्नाय्यवाजिमात्रस्य नैमित्तिकमिदं वसं सित्यति ।  
इन्द्रायेति देवतानिर्देशाभावे प्रकृतत्वाद्यवाग्वैवर्तेवात्रापि प्राप्नुयात् । अतस्सान्नाय्यस्य देवता-  
प्रदर्शनार्थमिन्द्रायेति निर्देशः ।
- ग. निर्वापतिबोदनया व्रीहियवयोरुभयोः प्राप्तौ सत्यां व्रीहीन्निति वचनाच्चिपमः क्रियते "सोमाभावे  
पूतिकानमिषुण्यदि" इति । तेन यत्रगलेऽपि व्रीहय एव निरूप्यन्त इति ।
- घ. कृते सूत्रावेषे पश्चादपि सायं दोहार्तिस्तर्हि निर्वाप एव नोपवासः ।
- ङ. "इन्द्रस्य इष्टं जप्नुयः" (तै. सं. २.५.२.२.) इति सज्ज्योत्पत्तिशङ्के साधयेन सह  
मीदीनामप्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । अतस्तुत्यघर्मतया प्रतिनिधिरूपेणैरस्मिन् सायं दोहे भद्रा मीदयः

यत्प्रातस्स्यात्तच्छ्रुतं कुर्यादिति ॥ २६ ॥

अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशस्स्यात् ॥ २७ ॥

इतरः कृतनिर्वाप ऐन्द्रो वा माहेन्द्रो वा पुरोडाशः क्रियते । <sup>क</sup>प्रतिनिधित्वास्त्रा-  
न्नाय्यधर्मा एव यथाभ्यादीनां पञ्चशरावपर्यन्तानाम् । यैस्तु हविस्सिद्धिस्त ओषधिधर्मा अपि  
कार्यास्तद्द्वारम् इति ॥ २७ ॥

तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेत् ॥ २८ ॥

एतदेव प्रातर्दोह आर्तिगते प्रायश्चित्तम् ॥ २९ ॥

सायं दोहेनास्य समवदाय प्रचरेत् ॥ ३० ॥

दोहेन <sup>ख</sup>सह प्रदानं पुरोडाशस्य । अत्रापि पुनरिज्या श्रुतेः 'अथोत्तरस्मै हविषे  
वत्सानपाकुर्वादि'ति । यद्यपि नोदिष्टा <sup>ग</sup>सूत्रकारेण, वत्सापाकरणप्रदणञ्च पुनरिज्या-  
प्रदर्शनार्थं सर्वत्र <sup>घ</sup> ॥ २८-३० ॥

यस्योभौ दोहावार्तिमाच्छंयातामाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैन्द्रं  
पञ्चशरावमोदनम् ॥ ३१ ॥

<sup>ङ</sup>युगपदुभयोरात्तौ पञ्चशरावः । <sup>च</sup>यदा तु कृते पुरोडाशे दोहनाशः, तदा द्वितीयो-

प्रातर्दोहेऽपि भवेयुरित्याशङ्क्य समाधीयते-अनयोभिजयायत्वायवीयद्रव्यस्य दोषः तस्मैव  
प्रतिनिधिर्युक्त इति ।

क यथावाक्यः पञ्चशरावपर्यन्तारत्नाभ्यप्रतिनिधयः । प्रतिनिधीनां 'प्रतिनिधिश्च तद्वत्' ( जै. सू.-  
१.६.१४. ) इत्यधिकारो मुख्यद्रव्यसमानविधानत्वं सिद्धान्तितं जैमिनिना । अतः प्रतिनिधिपूषद्वेष्टेनैव  
धर्माणां प्राप्ती विनियोगशास्त्रार्थनिरूपणपर्यवसानं भवति । एवं विकृतिप्राप्त्यपेक्षायां तु अपघाताद्यु-  
पदेशनिरूपणपर्यवसानम्-यदीयोऽपघातः, तदीयं हविः प्रकृतिद्रव्यसंस्कार्यमिति । अतो यथासम्भवं  
साक्षादयधर्माः । हविरूपस्यैव त्वौषधधर्मा अपि कार्यास्तद्द्वारमिति ।

ख. सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वाद् दं हृदयवत्सहप्रदानमित्यर्थः ।

ग. पुनरिज्येति शेषः

घ. 'यस्य सायं बुधम्' इति सूत्रकारेणास्मच्छाखानुवादेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनादस्मच्छाखायाश्च 'उत्तरस्मै  
हविषे वत्सान्' इत्युपदेशात्सर्वत्र वत्सापाकरणप्रदणं पुनरिज्याप्रदर्शनार्थमिति ।

ङ. एकनाशप्रयुक्तनैमित्तिकेऽनारब्धे सति यदा द्वितीयस्यापि नाशो भवति तदा नाशकमेव युग-  
पद्विनियोगः ।

च. प्रथममन्यतरात्तौ सत्यां तजैमिक्तिके पुरोडाशे निष्पन्नं द्वितीयार्तिर्वेदा भवति तदा पुनरप्येन्द्र वष-  
ः पुरोडाशः, न पञ्चशराव ओदन इति ।

ऽपेन्द्र एव पुरोडाशः । शरावो मुष्टिस्तुक्प्रत्याम्नायो मल्लकः । त्रीणि समन्नाणि द्वे  
तूष्णीरुचिकारे, 'द्वादशमन्त्रेण' इति दर्शनात् ॥ ३१ ॥

अग्निं पुरोडाशेन यजेत, इन्द्रं पञ्चशरावेण ॥ ३२ ॥

'द्वितीय आग्नेयः, कपालोपधाने कृते पूर्वस्याग्नेयस्य प्रातर्दोहोत्पत्तिः' । अन्ये  
तान्-एक एवाग्नेयः, शाखान्तरे प्रातर्दोहोत्पत्तिः प्रातरग्निहोत्रकाल उपदिष्टा । यदा  
निरुत आग्नेय उभयोर्नाजः तदाग्नेयं निरुत्य पञ्चशरावः । उत्पन्ने त्वानेये यदा 'दोहनाश-  
स्ता' पञ्चशराव एव कैरल इति । उभयोरग्नेययोस्तद्विप्रदानं विभवात् ॥ ३२ ॥

पञ्चशरावेण वोभे देवते यजेत ॥ ३३ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ॥ ३४ ॥

यद्यपि पञ्चशरावेणोभे देवते, तदाप्याग्नेयस्य पञ्चशरावस्य चैरुदैवतत्वात्सह प्रदानम् ।  
केचित्त्वाहुः- 'अग्निं पुरोडाशेन यजेत' इति पुरोडाशाभ्यामित्यवचनान्न सह प्रदानमाग्नेय-  
योरिति । इन्द्राय निरुत्य 'तेनाग्निश्चेन्द्रश्च पश्चादिज्येते । केचित्त्वाहुः-इन्द्राय व्रीहीनिरुत्य  
रात्रौ सङ्कल्पमात्रमिन्द्रायकुर्वन्ति, काल एव निर्वापः । तदनुपपन्नम्; पय एवारभ्य  
गृहीत्वोपवसतीति ग्रहणं हि निर्वापः, 'यस्या गृहीतं हविरभ्युदियादि'ति । न्या-

१. B. २. reads अपेते.

२. B. १. wrongly reads अग्निहोत्रकालोपरिष्ठपदा.

३. B. २. omits पञ्च.

४. Ibid दोह.

५. B. १. reads केवत्वात्.

६. B. ३. reads अवचनात्पुष्यदान

७. B. १. reads तेनाग्नेयस्यश्चेन्द्रश्च.

८. B. १. and ३ read निर्वाप एव.

६. 'मल्लक' इति भाषायाम्

ख. शरावेये वार्हस्पत्यसप्तदशशरावो नवशरावर्षिहितः । तत्र द्वादशमन्त्रेण तूष्णीमितराणि' इति सूत्र-  
कारेणोक्तम् । सप्तदशशरावः प्राकृतमुष्टिकारः । प्रकृतौ च चतुर्थे मुष्टिपु द्रवाणा समन्त्रत्वं  
चतुर्थस्य तूष्णीरुच्यमस्ति । तथैव सप्तदशशरावेऽपि समन्त्रत्वं तूष्णीरुच्यमस्ति; प्राप्तां सरां 'द्वादश-  
मन्त्रेण तूष्णीमितराणि' इत्युक्तम् । तेनैव न्यायेन प्रकृतनैमित्तिकप्रयोगेऽपि द्वे तूष्णीरुचिकारे ।

ग. नित्यादामेवाद्वयमन्यः, न तु नित्यानुवादः । नियस्याग्नेयस्य कपालोपधानोत्तरकालं प्रातर्दोहोत्पत्ते-  
नित्यस्य निर्वापकाले उभयोरान्तिसम्भवात्तन्निमित्ताभयो नित्याद्विष्य एव भवति इति । अन्येषाम्नु  
मते एक एवाग्नेयः । शाखान्तरे प्रातर्दोहोत्पत्तिः प्रातरग्निहोत्रकाल एवोपदिष्टा । अत आग्नेय-  
निर्वापान्नामेवोभयान्तिसम्भवात्तन्निमित्तानुवाद इति ।

घ. एवदेवनाशरावोभयोस्तद्विप्रदानपञ्चमवान्नित्यस्य नैमित्तिकस्य च सह प्रदानमिति ।

च. प्रहस्य निर्वापपरत्वे प्रमाणं 'गत्या' इति ।

यस्तु-यवागूः ऐन्द्रः पुरोडाशः पञ्चशरावध्वान्कृषिधनः, एते निमित्तसंश्लेषार्थाः । अग्निप्रविकारो यवागूः, ऐन्द्रः पुरोडाशः पञ्चशरावध्वान्द्रवविकारौ, न सावाग्न्यस्थाने ॥ ३३, ३४ ॥

इति प्रथमा कण्डिका

यस्य ब्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत ॥ १ ॥

‘ब्रत्यमहः प्रतोपायनप्रभृति यावद्भूतविमर्ग’ इति । अनालम्भुका आर्तवोप-  
जने नालभते भाण्डादीनि । अपरुध्य यजेत न तां पत्नीकार्याणि कारयेत् ॥ १ ॥

जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदक् शुल्यं संनहनं स्तृणीयात् ॥ २ ॥

1. B. 2. omits विसर्ग

2. B. 1. and 2 read यजेतेति तां पत्नी कारयेत्.

क. पूर्णमासे बर्हिष्या हियम णेऽभावास्याया कृते च वन्मापाकरणे प्रतोपायनं भवति ( See आप. श्री. ४.१.६ ) प्रतविसर्गश्च यज्ञविमोचनन्तरम् । ( See आप. धौ. ४.१६.११ ) प्रतोपायनादूर्ध्वं पत्न्या रजस्तुपक्षे तामपरुध्य-निस्तार्य याग इति भाष्यार्थः स्वीयते ।

‘प्रकान्तममिहोनादि यत्किञ्चिद्भूतित्वं दितम् ।

अर्तवामिप्लुतां नारी विहाय कुर्वते द्विजः ’ ॥

इति स्पृगनुसारेण तु प्रकान्ते कर्मणि सङ्कल्प इदमेव तथाविधां पत्नीं विहाय याग इति प्रतीयते । अत्र किं प्रतोपायनादूर्ध्वं पूर्वोक्तनिमित्ते आतेऽपरुध्य यागः, उत सङ्कल्प इदमेवेति सशयो भवति । अत्रायं समन्वयः-वर्षपूर्णाभासयोर्वावजौयसङ्कल्पदशायां पत्न्याः प्रतिमार्सं रज प्रादुर्भाव्यमग्नौ हृत्यैव यावज्जं वाविकारा ‘अनालम्भुका भवति’ ( तै. ब्रा. ३.७.१ ) इति वर्तमानापदेशाच्च तत्र प्रयोग-सङ्कल्पादूर्ध्वं रजस्तुपक्षेऽपि अपरुध्य यागः, शुक्लमालातिक्रमस्यायुक्तत्वात् । येष यावज्जं वमेऽसङ्कल्पे प्रमाणाभावात् प्रतिप्रयोगमधिकारभेदेन सङ्कल्पभेद इति विभाव्यते तेषामपि भूते सङ्कल्पादूर्ध्वं रजस्वला चेदपरुध्य याग एव । ‘प्रतोपायनप्रभृति यावद्विमर्ग’ इति भाष्यन्तु सप्तस्य ‘ब्रत्य’ दाहदन्निर्वचनपरम्, अन्यथा प्रतविसर्गात्पत्नी रजस्वपते कर्मविरोधसम्भवात् कर्मसमापने न स्यात् । यदि च प्रतविसर्गादूर्ध्वं पत्नी कार्याभावात्कर्मसमापने न विरोध इति विभाव्येत, तर्हि प्रतविसर्गादूर्ध्वमपि पुष्टिमतीत्युपस्थापनादूर्ध्वं पत्नीकार्याभावात् ‘यावद्विसर्ग’ इत्यविवक्षितं स्यात् । तस्माद्वत्य-फलहेतुनालम्भुकरत्नान्नं विवक्षितम्, न पुनस्तदानीमेव रजस्त उत्पत्तिः । अत एव ‘अन्यमवधान-प्रसृत्यवदहम यजेत’ इति मगवान् बोधायनः । तच्चैतौ कर्मणि संकल्पिते रजस्वला चेतां विहाय कर्म कर्तव्यमेव । ‘यस्य ब्रत्येऽहन्’ इति ब्राह्मणानुकरणं सृजकारस्य, सृजस्थनरशब्दनिर्वचन-प्रदर्शनश्च भाष्यकारस्य कर्मकालोपलक्षणार्थमेवेति ।

ख. परनीश्याग्नि-आज्यवेष्टिगमदीनि, पत्नीसंस्कारास्तस्य हन्यन्त्याः । अत्र ‘श्रोत्रशीरास्तादयेष्मान् बर्हि-पसादय सुचश्च सुचश्च समृद्धिं पत्नीं तनद्याज्येनोदेहि’ इति त्रैवे पत्नीं संनद्येति पदद्वयनिर्दिष्टिः, त्रैवे प्रयोजनभेदेन मन्त्राणां भिन्नत्वात् । अत एतेषां त्रैवेऽपि कर्म समापनीयमेव ।

जघनेन वेदिं पश्चाद्वेदेः । अन्तर्वा वेदेः । <sup>१</sup>उदक् शुल्बम् उदगग्रं शुल्बे निपातितेऽपि<sup>२</sup> उदगभवति, उदगग्रस्य पत्नीयोवत्रत्य<sup>३</sup> ॥ २ ॥

यदा त्रिरात्रीणा स्यादथैनामुपह्वयेत “अमूहमस्मि सा त्वं धारहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेहि सम्भवाथ सह रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय चेत्तवै रायस्पोपाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय” इति ॥ ३ ॥

त्रिरात्रीणा त्रिरात्रातीता, यदहः करोत्यृतुगमनम् । दृष्टोपह्वयेतेत्यनन्तरं स्यात् । भतस्त्रिरात्रीणेत्युच्यते । <sup>४</sup>व्याहरणमेवैतैर्मन्त्रैर्मिथुनार्थमुपह्वानम् । पश्चादभिमन्त्रणं “विष्णु-योनिं कल्पयतु” इति ॥ ३ ॥

यस्याग्निहोत्रं साक्षात्स्यं वा विष्यन्देतोदङ् परेत्य बल्मीकवपा-मुवृष्ट्व “प्रजापते न त्वदेतानि” इति प्राजापत्ययच्चा बल्मीकवपा-यामवनीय “भूः” इत्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुपात् । यदि सा-क्षात्स्यमन्यदागमयेत् ॥ ४ ॥

उद्धर्तमानस्य विविधं स्यन्दनं विष्यन्दनम् । यदि प्राप्नोत्यग्निं भूमिं वा, उद-गत्वा यो बल्मीकः तस्य वपायाम् । वमीमिरुद्धता<sup>५</sup> मृत्तिका बल्मीकवपा । उद्धननं तस्या अपनयनम् । <sup>६</sup>बल्मीक एव बल्मीकवपा तस्या उद्धननम् । यथा विलमपाद्वियेत<sup>७</sup> । “प्रजापते” इति विले क्षेपस्सर्वस्य । न च स्वाहाकारः, होमो न भवतीति<sup>८</sup> । गृहेत्यु-पस्थानमुपांशु<sup>९</sup> । हविसंस्कारो दोहनेन विनाप्यन्यस्यागमः<sup>१०</sup>, साक्षात्स्यस्य कुम्भ्याम-

१. B. १. and २. read अन्तर्वेदि.

२. B. २. omits अपि

३. B. १. reads व्याहरणमेनः

४. B. १. reads उदङ्गस्य बल्मीकवपामृत्तिका

५. B. २. omits बल्मीक एव

६. B. १. reads अपाद्वियेते

७. B. ३. reads दोहने

८. B. २. omits आगमः

क. शुल्बं सप्तहस्तमित्वं योजनम् । उदङ् उदग्देशे स्तरणं न भवति, किन्तु उदगप्रस्तरणमेव । अन्यथा ‘जघनेन वेदिम्’ इति विरोधात् ।

ग. शत्रुगमनमिति शेषः ।

घ. स्तरणमिति शेषः ।

घ. यथापि ‘प्राजापत्यमे’ति निर्देशाद् देवतास्मरणम्, तथापि ‘अवनीय’ इत्यनयविधानेन होम-रूपत्वामानास्य स्वाहाकारः । अतोऽनयपि होमचोदनाद्वितेषु न स्वाहाकारः न चा देवतानिर्देशः ।

■ “भूमिर्याद भूतो वै प्राजापतिः” (तै. भा. ३.७.२१.) इत्यर्थेनाग्ने भूमि-यस्य प्राजापत्यत्व-धीर्त्वेनात् “यत्किञ्चित्प्राजापत्यम्” इति तस्मैपाठत्वम् ।

१ तै. भा. ३.७.१.९

२ प्रजापते न त्वदेवान्यन्वो विश्वा जहानि परितो ऋतूः ।

यस्मागास्ते जुहुमस्ततो अस्तु यथ “रूपाय यतयो रयं.जाय ॥

(तै. भा. ३.५.७.१.)



धिश्रयणादि<sup>१</sup> ॥ ४ ॥

यदि कीटोऽवपयेत् मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन “मही  
द्यौः पृथिवी च नः” इति द्यावापृथिव्ययर्चान्तःपरिधिं निर्नीयान्यां  
दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । यदि सान्नाय्यमन्यदागमयेत् ॥ ५ ॥

कीटः अमेध्यसेवी यदि पतति पिण्डसंमर्तकः, अग्निहोत्रे सान्नाय्ये वा । अन्तः-  
परिधीति देशमात्रं मध्यमपरिधिदेशस्य<sup>२</sup> ॥ ५ ॥

‘यस्याग्निहोत्रमववर्षेत्’ मित्रो जनान्कल्पयति प्रजान-  
न्मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे सत्याय  
हव्यं घृतवज्जुहोत” इति तत्कृत्वान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

“पुनरग्निहोत्रवचनात् सान्नाय्यस्याववृष्टस्य प्रायश्चित्तम् । “स जुहुयादि” ति श्रुतेः  
“मित्रो जनान् कल्पयति प्रजानन्” इति<sup>१</sup> पूर्वाहुतिः । सस्याप्य मार्जनान्तं पुनर्होमो विह-  
रणादिमार्जनान्तः ।<sup>२</sup> उपदेशो ‘वृष्ट्यन्तः पूर्वहोमः, द्वितीयो दोहनादि मार्जनान्त इति ॥ ६ ॥

१. B. 2. and 3 read मवृष्टिः.

2. B. 3 reads पूर्वो वृष्ट्यन्तो होमः.

क. यद्यपि ‘यदि सान्नाय्यमन्यदागमयेत्’ इति पयसः प्रक्षेपमात्रविधिः, तथापि दुग्ध्या अपतीतत्वा-  
दुनरधिश्रयणादि समन्तक दोहनव्यतिरिक्तस्वैस्वकारः । अग्निहोत्रे तु वस्तीषवपायामवनीय तदन्त-  
मुच्छ्रज्य पुनर्होम इति ।

ख. उपलक्षणमिति शेषः ।

ग. अववृष्टम् अवपतितेन वर्षेण दूषितमग्निहोत्रसम्बन्धि इति, न तु सान्नाय्यम् । विन्यस्तनकीर्णपतननिमित्तं  
प्रायश्चित्तमग्निहोत्रे सान्नाय्ये चोपदिष्टम् । तथाप्यवृष्टनिमित्तं प्रायश्चित्तं होमयोः विन्यस्तमिहोत्रेण एव ।  
अत एव सूत्रेऽग्निहोत्रशब्दः पुनरुपात्तः ।

घ. प्राक्षणेऽववृष्टेन द्रव्येण किं होतव्यमुत न होतव्यमिति सन्दिह्य, तेनैव द्रव्येण होमे सम्पाद्यमाने शरीरे  
गुरुप्राप्तात्, होमस्यावकरणे यक्षद्विच्छेद इति पक्षद्वयेऽपि दोषमभिप्रायं तर्जितव्ये “मित्रो जनान्”  
इति मन्त्रेण “स जुहुयात्” इति होमो विहितः । सूत्रकारस्तु ‘तत्कृत्वा’ इत्येव निर्दिशति, न  
होमकरणमुपदिशति । तथापि “स जुहुयादि” ति श्रुत्येन “मित्रो जनान्” इत्यववृष्टेन पूर्वा-  
हुतिं हुत्वा मार्जनान्तं सस्याप्य विहरणादिमार्जनान्तः पुनर्होमः कर्तव्य इति ।

ङ. अववृष्टप्रायश्चित्ततया नैमित्तिकः पूर्वहोमः कर्तव्यः । तत्र मन्त्रान्तरस्य विहितम् “मित्रो जनान्”  
इति । अनेन देवतान्तरावप्रवेशे जाते नियहोमस्याकृतत्वात् अग्निहोत्रप्रकरणे “वृष्टिरिति वृष्ट मे  
पाप्मानमृतात्सव्यमुपायाम् इति हुत्वाऽप उपस्पृश्य” ( आप. श्रौ. ६.११.४ ) इति पुनर्वचनस्य

१ मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिबतां नो भरीममि ॥ ( तै. स. ३.५.११.३. )

२ तै. धा. ३.७.२.३.

‘यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामुत्तराहुतिः स्कन्देद्यदि वोत्तरया पूर्वामभिजुहुयात् “यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गमय” इति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय तत एव तूष्णीं हुत्वान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ॥ ७ ॥

हुतायां पूर्वाहुतौ यद्युत्तराहुतिः स्कन्दति पतति भूमौ । अभिहोमः उपरि होमः । उत्तरया पूर्वस्याः । वानस्पत्ययेति परिज्ञानार्थम् । तत एव हुगता-स्कन्नेशोपात् तूष्णीमुत्तराहुतिः । यदाप्यभिहोमः कृतः, पूर्वोक्त एव पुनर्होमविधिस्तर्धत्र ॥ ७ ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामाहवनीयोऽनुगच्छेदग्निदारीं दारावग्निरिति वदन्ननन्तरे शकले हिरण्ये वा जुहुयात् ॥ ८ ॥

“अग्निदारीं दारावग्निः” इत्युत्तराहुतिः । वदन्निति वचनान्न मन्त्रान्तेन । अनन्तरं शकलं यतः पश्चादनुगच्छत्यग्निः, हिरण्ये वा होमः । क<sup>१</sup>‘गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्होम-समाप्तिः’ । तपनेन्धनपरिसमूहनपरिपेचननिवृत्तिराहवनीयाभावात् उष्मपाससर्पय इति तपननिवृत्तेरुद्देशस्यापि निवृत्तिः । न वा निष्टपनमुद्देशार्थम्<sup>२</sup> ‘निष्टपति’ स्वगाकृत्या<sup>३</sup> इति ‘शयुगाकार्थे’ श्रूयते । एवं सत्युद्देशनमनिष्टापत्यया क्रियते । सप्तर्षितृप्तय उद्दिशति ‘सप्तर्षी-नेव प्रीणाती’ति । केचित्तु तपनेन्धनवर्जं सर्वं कुर्वन्ति । शकले हिरण्ये वाहवनीयप्रति-निधिरिति । एतदेव प्रायश्चित्तमनुगतेष्टिः । समाप्ते विकल्पे न सर्वत्रानुगतेष्टिमेतामेक इति ॥ ८ ॥

‘यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिः परिध्यङ्गारः स्कन्देत्सं सुवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यात् “मा तमो मा यज्ञस्तमन्मा यजमानस्तमन्नमस्ते अस्त्वायते नमो रुद्र परायते नमो यत्र निषीदसि । अध्वर्यु मा

१. B. २. omits पतति.

२. B. १. reads स्कन्दन.

३. B. २. reads उत्तराहुतिं वदन्ति वचनान्तमन्त्रान्ते.

४. B. १. reads गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्निः.

५. B. ३. reads परियमाप्तिः.

६. B. १. reads उद्देशार्थत्वात्.

७. B. ३. reads शयुगाकार्थे.

तदनन्तरनैमित्तिकनिवेशार्थत्वात्कालशेषप्रसङ्गाच्च पूर्वो न कृत्यसंस्थः किन्तु ऋष्टयन्त एव । द्वितीयस्तु सोदनात्पूर्वमाग्निना पदार्थानां कृतत्वात् द्रव्यमानस्यापेक्षितत्वाद् बोधनादि मार्जनान्त इत्युपदेशमतम् ।

क. शकलपरिज्ञाने गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्होमः ।

१ तै. प्रा. ३.७.२.३.

२ तै. प्रा. २.१.४.८.

३ तै. प्रा. ३.७.२.४.

हिंसीर्यजमानं मा हिंसीः” इति यदि पुरस्तात् । “ब्रह्माणं मा हिंसी-  
र्यजमानं मा हिंसीः” इति यदि दक्षिणतः । “होतारं मा हिंसीः  
पत्नीं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीः” इति यदि पश्चात् । “आग्नीध्रं  
मा हिंसीः पञ्चान् मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीः” इति यद्युत्तरतः ॥ ९ ॥

पुग प्रयाजेभ्य इति यात्प्रयाजा नारभ्यन्ते । ‘परिधेर्हिनिर्गतः मृत्त, पूर्वन्तु  
परिध्यग्रहात् ‘पुरोगतः’ । सुगम्य बुन्नेन मूलेन । अभिनिदध्यात् पीडयति” “मा  
तम” इति सर्वासु दिक्षु<sup>क</sup> । ‘अध्वर्यादि प्रतिदिशं गिरोपः ॥ ९ ॥

आह यज्ञं दधे निर्गतैरुपस्थात्तं देवेभ्यः परिददामीत्येन-  
मादाय ॥ १० ॥

आदानादि समानम् ॥ १० ॥

इति द्वितीया कण्डिका

“‘सहस्रशृङ्गो वृषभो जानवेदाः स्तोमपृष्ठो घृतवान्सुप्रतीकः ।  
सा नो हासीन्मेत्थिनो नेत्वा जहास गोपोपं नो वीरपोपञ्च यच्छ”  
इत्येनमग्नौ प्रहरति ॥ १ ॥

प्रहरति क्षिपति ॥ १ ॥

प्रहृत्य घामिजुह्यात् ॥ २ ॥

‘क्षित्वोपरि वाङ्मारस्य जुहोति । ‘एकस्मिन्नपि क्षिप्ते प्रयाजे प्रायश्चित्तमुपदेशः’ ॥ २ ॥

‘यदि कालसन्निकर्षेऽग्निर्मध्यमानो न जायेत यद्यान्यं पश्ये-  
त्तन आहृत्य जुह्यात् ॥ ३ ॥

१. B 3 reads बक्षिपति

२ B 2 reads वरितो गन, B. 3 पुरतो गन.

३. B 1. omits पीडयति

४ Ibid reads अध्वर्यादीनि

५. B 2 reads क्षिपत्वा नोपर्यङ्गारस्य

६ B. 3 reads एकास्मिन्नपि क्षिप्ते.

क. पूर्वस्या दिशि परिधेरभवात्तन बहि परिधिदेशगमनं नाम दक्षिणोत्तरपरिध्यग्रहाद्दहिर्गमनम् । अतो  
बहि परिधीत्यस्य देशोपलक्ष्यार्थं वापरिधानात्पूर्वमप्येतत्प्रायश्चित्तमिति ।

ख. मन्त्रस्यानुपपन्न इति ।

ग प्रयाजेभ्य इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादेरित्यनुवक्षिष्टेऽपि प्रयाजे प्रायश्चित्तमित्युपदेशमतम् ।  
स्मरणे तु बहुवचनस्याविरक्षायामपि ‘पुरा प्रयाजेभ्यः’ इति प्रयाजमात्रपूर्वभावित्वावगमादे-  
परित्यज्य प्रयाजे वृक्षे पूर्वभावित्वं न द्यायति ।

समारूढोऽनुगतो वा यदि मध्यमानो विहरणकालसमीपे न जायेत, यत्रान्यं लौकिकमग्निं पश्येत् तत आहत्य विद्वत् होमः भारद्वाजमतात् । कदा 'स्वपक्षाण-  
मन्थनं, भस्मानाऽग्नीं सम्पृश्य मन्थनं वा कृत्वाग्निप्रतिनिधिः । यद्वा न कृत्वा एविहरण-  
काले तदा 'यस्योभावनुतो' इति 'पुनराधेयमेव । [ यद्वा ' तु समारूढस्तदा कृत्वाऽग्नि-  
प्रतिनिधिम्, अनुद्धृतेऽस्तमिते प्रायश्चित्तमेव । ततो होमं कृत्वा मन्थनम्, अनुगतेष्टिः ।  
यादन्यो विहरणकालो न जायेत' । अजाते तु नष्टम्, तदा पुनराधेयमेव । ]

केचित्त्वाहुः—मन्थने प्रवृत्ते' यस्य योभावनुगताविति । नैतत्; 'यद्यप्युदयेऽस्त-  
मिते' वाग्निं प्रतिनिधिं कृत्यानुद्धृतप्रायश्चित्तम्, ततोऽग्निहोत्रहोमः, ततो मन्थनम् ।  
द्वितीयमपि होमं प्रतिनिधौ जुहोति, 'तृतीयं प्राप्य विनष्टो भवतीति । 'पुनर्मन्थेदित्यवचना-  
देक एव होमः प्रतिनिधौ युक्तः । अग्निहोत्रहोमार्थं 'एव प्रतिनिधिः " 'अग्नावेवास्याग्नि-  
होत्रं हुतं भवति " इति लिङ्गात् । मन्थिनेऽनुगतप्रायश्चित्तं सर्वत्र । लौकिकमग्निप्रतिनिधिः  
पाकाहुतिलक्षणं<sup>१०</sup> करोतीति सर्वाग्नीनां विभवाच्च ॥ ३ ॥

अथान्वरमाणः पुनर्मन्थेत् ॥ ४ ॥

'यद्यन्यं न विन्देदजायै दक्षिणे कर्णे होतव्यम् ॥ ५ ॥

अजादयस्तु ध्रियमाणा अपि पाकं न साधयन्तीत्याहवनीयप्रतिनिधयः<sup>११</sup> एव, तस्य  
प्रधानाहुत्यर्थत्वात् । 'अग्निपतय' इत्याहवनीयायतने प्रतिष्ठापनमनर्थलोपात् । अविचारश्च

1. B. 3. omits विद्वत्.

2. B. 1. reads स्वपक्षाणमन्थनं वा.

3. B. 3. reads पुनराधाने.

4. कुण्डलान्तर्गता भागः B. 2. पुस्तके नास्ति.

5. B. 3. reads प्रवृत्तस्य.

6. B. 2. reads यद्यप्युदये वास्तमिते वा कृत्वा प्रतिनिधिः; B. 1. reads यद्यप्युदयेवास्तमिते.

7. B. 2. reads तृतीयमप्यविनष्टं.

8. B. reads पुन पुन.

9. B. 2. omits एव.

10. B. 1. reads क्षपणं.

11. B. 2. omits प्रतिनिधयः.

क. पूर्वं समारूढानुगतयोऽग्निपाधारण्येनोक्तिः, इदानीमनुगमने भेदेनोच्यते—अनुगमने मध्यमाने प्राशुदया-  
स्तमयाद्वाऽग्निप्रतिनिधिं गार्हपत्येऽवस्थाप्य विद्वत् होमः ।

घ. प्रतिनिधिं मन्थनादि करोतीति शेषः ।

ग. तावन्मन्थनमिति शेषः ।

घ. 'मध्यमानो न जायेत' इति मन्थने प्रवृत्तमात्रस्य प्रतिनिधौ होमविधानात् प्रतिनिधिस्थापनस्य च  
कालविशेषानुपदेशान्मन्थने प्रवृत्तस्यास्तमितेऽपि प्रतिनिधिरित्यर्थः ।

मन्त्राणाम्, प्रतिनिधित्वात् । गार्हपत्याद्गृह्णमुद्धरणमिति नोद्धरणमन्त्रः । न च तद्यज्ञ-  
मानम् । तूष्णीपञ्चादीनामायतने प्रतिष्ठापनमुपदेशः<sup>क</sup>, नेधो, 'न समित्, इन्धनार्थत्वात् ।  
शुन्धनपरिस्तरणे तु क्रियेते । ततो दोहनादि । परिपेकः 'प्रतिनिधेर्दक्षिणान्नेश्च यदि  
ध्रियते । '(न) धारा च । अन्यभावात्पाकादीनां निवृत्तिः । प्रतिष्ठापनं भूमौ सुगादा-  
नादि । 'अजादौ न तपनमर्थलोपात् । संमर्शनन्तु' भवति । अभावेऽप्यर्चिषः उद्भवणार्थ-  
त्वाच्च मन्त्रलोपः । 'उपसद्याप उपस्पृश्य प्राणनादि । कर्ण एवाहुतिद्वयम्, 'यत्र चासम्भयः ।  
वचनाच्चासंसर्गदोषः' । उत्तरमविकृतं तपनेन्धनवर्जं योऽग्निप्रियते सर्वम् । केचिद्याहुः-  
सङ्कल्पितस्य होमकालस्य सन्निकर्षे समीपे यदि मथ्यमानो न जायेत<sup>घ</sup> ततोऽग्निप्रतिनिधिं  
कृत्वाऽस्तमिते प्रायश्चित्तमिति ॥ ५ ॥

**अजस्य तु ततो नाश्रीयत् ॥ ६ ॥**

'अजादेमांसभक्षणप्रतिषेधः, स्वार्थस्य 'भक्षस्य न परार्थस्येडादेः' 'भक्षणस्य  
कृतवद्भवूनम्य । अजाक्षीरादीनां प्रतिषेध इति केचित्' । शक्या जातिः प्रतिषेधेनानुग्रहीतु-  
मिति प्रतिषेधे 'लिङ्गसंख्ययोरविवक्षा । आरम्भनादिषु त्वशक्या जातिरालब्धुमिति  
लिङ्गसंख्यस्य विवक्षा ॥ ६ ॥

**'यद्यजां न विन्देद्वाह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् ॥ ७ ॥**

- |  |                              |
|--|------------------------------|
| 1. B. 1. reads न समिवनाश्रीयत्.                  | 2. B. 2. reads प्रतिनिधिः.   |
| 3. B. 2. and 3. Omits अजादी and read नाश्च तपने. |                              |
| 4. B. 1. omits तु.                               | 5. B. 2. reads उपसाध.        |
| 6. B. 2. omits यत्र चामभयः.                      | 7. B. 2. reads न संसर्गदोषः. |
| 8. Ibid अजानामभक्षणप्रतिषेधात्.                  | 9. Ibid भक्षणस्य.            |
| 10. B. 2. omits भक्षणस्य.                        |                              |

फ. अग्निहोत्राग्निमन्त्राणां समवेत्ताभिवानाक्षम्भवादिन्युपदेशमतम् ।

घ. प्रधानकालोत्कर्षभयादस्तमितेऽपि प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रतिनिधावभिर्होत्रं कर्तव्यमिति ।

ग. 'अजस्य तु नाश्रीयत्' (तै. ब्रा. ३.७.३.२.) इदं पष्ठ्याऽऽप्तस्यग्निं द्रव्यमुच्यते । तस्य  
चाजायतिरिक्तत्वं गम्यते । तस्य भक्षणे प्राप्तिं प्रतिषेधः नियते । अजमांसस्य तद्यतिरिक्तत्वाभावात्  
प्रतिषेधः । क्षीरादेस्तु तद्यतिरिक्तत्वमस्ति । अतस्तच्च भक्षणोपमिति चेत् ।

घ. 'अजस्य' इत्यत्र पुंस्त्वमेकदश भासेते । तयोर्विवक्षायां स्त्रीत्वविशिष्टस्य द्वित्वेन बहुत्वेन वा  
द्विशिष्टस्याजस्य भक्षणं कर्तव्यमित्यर्थस्तथा । अतः प्रतिषेधे लिङ्गसंख्ययोरविवक्षा । "अग्नीयोभीयं  
पशुमालमेत" इत्यात्मनवतिर्वा तु नयोर्विवक्षा । जार्तां प्रतृप्तसज्जत्सम्भनधिराकथत्वाद्यक्तौ  
पर्यवस्यति । व्यक्तौ तु लिङ्गसंख्ययोर्विवक्षे भवितुमर्हति । अतोऽत्र विवक्षते ।

अजा पश्चान्मुखी ब्राह्मणश्च । तयोः परित्तरणादि नाऽवयवस्य ॥ ७ ॥

ब्राह्मणन्तु वसत्यै नापरुन्धीत ॥ ८ ॥

असूर्योदस्यापि वसतिं भोजनञ्च दद्यात् ॥ ८ ॥

यदि ब्राह्मणं न विन्देद् दर्भस्तम्बे होतव्यम् । दर्भास्तु नाध्यासीत ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्थोपर्यासनम् अध्यासनं दर्भाणाम् । तस्य च स्वार्थस्य<sup>१</sup> च प्रतिषेधः ॥ १० ॥

यदि दर्भान्न विन्देदप्स्तु होतव्यम् ॥ ११ ॥

आपस्तु न परिचक्षीत-इमा भोजनीया इमा अभोजनीया इति ॥ १२ ॥

परिचक्षणं वर्जनम् । तेन तत्र कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

अप्यभोजनीयस्यैतं संचत्सरं परिगृहीयादेवापः ॥ १३ ॥

अभोज्यानामप्यपा<sup>२</sup> । 'एतस्मिन् संवसरे न यावज्जीवम् । 'अभोज्यान्नप्रति-  
प्रदणश्च<sup>३</sup> कार्यम् ॥ १३ ॥

अद्भिस्तु न पादौ प्रक्षालयति ॥ १४ ॥

अद्भिस्तु पादप्रक्षालनप्रतिषेधः, श्रुतिबलीयस्त्वादधौतपादो<sup>४</sup>ऽप्यधिकुरुते 'कण्डिकादि-  
भिर्वा प्रक्षाल्य<sup>५</sup> । केचित्त्वाहुः<sup>६</sup>—'अप्स्वनुद्धृतासु पादप्रक्षालनं करोति, अशुचेनधिका-  
रात् । 'अद्भिरुद्धृताभिर्न पादप्रक्षालनं करोति' इति ॥ १४ ॥

सांवत्सरिकाण्येतानि ब्रतानीत्यादमरथ्यः । यावज्जीवमित्या-  
लेखनः ॥ १५ ॥

- |                                      |   |
|--------------------------------------|---|
| 1. B. 2. reads ब्राह्मणस्य.          | 2. B. 1. wrongly reads परित्तरणादि तात्पर्यवत्स्यः. |
| 3. B. 2. reads स्वार्थस्य प्रतिषेधः. |   |
| 4. B. 1. omits अपाम्                 | 5. B. 1. reads एतस्मिन् वसरे यावज्जीवं वा.          |
| 6. B. 1. reads प्रतिषेधञ्च.          | 7. B. 3. reads अपृतपादः.                            |
| 8. B. 2. कुण्डिकाभिर्वा              | 9. B. 2. reads अधिकुरुते after प्रशस्य.             |
| 10. B. 2. omits आहुः                 | 11. B. 1. omits अप्यु.                              |

क. 'आपस्तु न परिचक्षीत' (तै. ब्रा. ३.७.३.४.) इत्यनेनैवापां प्रतिषेधे निदिश्य 'अप्यभोजनीयस्य'  
इति सूत्रे पुनः प्रतिषेधविधानात् एतदेवानिर्देशाच्च निश्चितान्नस्यापि भोजनं प्रतिगृहीयादेव, अप्यथ  
प्रतिगृहीयादभोजया अपीति गम्यते ।

‘सांवत्सरिकाण्येतानि “संवत्सरं हि व्रत नाती”ति लिङ्गात्’ । यावज्जीव  
‘वाऽविशेषश्रुते । ए-श्च सति ‘संवत्सरं हि व्रत नाती’ति प्रायः ॥ १५ ॥

संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्  
॥ १६ ॥

संवत्सरस्य परस्तात् पूर्णे संवत्सरे । ‘व्रतपति यत्र व्रतपतिरस्ति । व्रत-  
पतये व्रतपतिरसि । “देवमेवे व्रतपा असि” “यद्गो वय प्रमिनामे”ति ॥ १६ ॥

अग्नये क्षामवत्तेऽष्टाकपालं चेपा पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीधेरन् ।  
गृहदाहे वा ॥ १७ ॥

पूर्वाः पूर्वग्यसो वृद्धा ज्ञातय । अपराः अपरे पुत्रपौत्रनप्तादयो ज्ञातय ।  
अन्वञ्चः सन्ततम् प्रमीयन्ते वृद्धाश्च बालाश्च । नैमित्तिकी क्षामयती । “नेपा  
पुराऽऽयुषोऽपर प्रमीयते” “नास्यापर गृहान् दहति” इत्यर्थसादो न काम । निमित्तत्वेन  
चोदितत्वात् । अग्नये क्षामयते, अग्ने क्षामयन्, अग्निं क्षामयन्तम्, अग्ने क्षामयत,  
अग्नि क्षामयान् । “अकन्दमि” “त्वे वसुनि” इति ॥ १७ ॥

अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं यस्याहिताग्रेरन्यैरग्निभिरग्नयः  
संसृज्येरन्मियो वा । ॥ १८ ॥

अन्यैरग्निभिः ओषासादिभिर्बर्हि मिश्रणम् । मिथो वा गार्हपत्यादयः ।

१ B 2 reads एवं before सवत्सरिकाणि

२ B २ लिङ्गात्

३ B २ reads मि-विशेष

४ B १ omits व्रतपति यत्र व्रतपतिरस्ति

५ B २ omits नप्त

६ B १ omits यदि

७ B २ omits वा

१ तै स २५४३

२ देवमेवे व्रतपा असि देव आ मर्त्येणा । १३ वधे-जीह्व ॥

(तै स १११४४)

३ यद्गो वय प्रमिनामे व्रतानि विवृषा दया अग्निदुष्टरास ।

अग्निद्विष्टमाष्टाकपालं विद्वान्येभिर्देवा ऋतुमि कल्पयाति ॥

(तै स १११४४)

४ तै स २२२५

५ तै स २२२५

६ अकन्ददमि स्तनयश्चिद घो क्षामा रेहिद्वीरथ समञ्जः ।

सद्यो ज्ञानो विहीमिद्धो अरयदा रोदसी भानुग मात्यन्त ॥

(तै स १३१४४)

७ रवे वसुनि पर्वणीक होतर्दोश वस्त रेरिरे यज्ञियात ।

क्षामेन विश्वा युजानानि यस्मिन्त्वं सोमग मि दधिरे पायके ॥

(तै स १३१४३)

‘यदा सर्वे सह भवन्ति मिश्राः परस्परेण । अग्नये विविचये, अग्ने विविचे’, अग्निं विविचिम्, अग्नेर्विविचेः, अग्निर्विविचिरिदम् । “वि ते विष्णक्” “त्वामग्ने मानुषीरीडत इति ॥ १८ ॥

अग्नये विष्टचेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहवनीयौ ॥ १९ ॥

अग्निना विष्टचा वयं गीर्भिः स्तोमं मनामहे । स नो राख सहस्रिणः ॥ कविरग्निस्समिध्यते विप्रो यज्ञस्य साधनः । विष्टञ्च न राख नो वसु इति याज्यानुवाक्ये ॥ २० ॥

गार्हपत्याहवनीयशोस्तंसर्गे अग्नये विष्टचे । अग्ने विष्टच्, अग्निं विष्टचम्, अग्नेर्विष्टचः, अग्निर्विष्टगिदम् ॥ १९, २० ॥

अग्नये वीतयेऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी दक्षिणाग्न्याहवनीयौ वा ॥ २१ ॥

अग्नये वीतये, अग्ने वीते, अग्निं वीतिम्, अग्नेर्वीतेः, अग्निर्वीतिरिदम् । “अग्न आयाहि वीतये” “यो अग्निं देववीतये” इति । “सर्वत्र चतुर्थं परिपठिता ॥ २१ ॥

अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं यदि प्रादाव्येनाभ्यादाह्येन शवाग्निना वा । अग्नये सङ्कुसुकायाष्टाकपालं यदि सूतकाग्निना । “सङ्कुसुको विकुसुको विकिरो यश्च विष्किरः । मापाज्येन नलेध्मेन ऋष्यादं शमयामसि” ॥ “अस्मिन् वयं सङ्कुसुकेऽग्नौ रिप्राणि मृज्महे । अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयूंषि तारिपत्” ॥ इति याज्यानुवाक्ये । अग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं यदि वैशुतेन ॥ २२ ॥

१. B. १. reads तदा.

२. B. २. विभवन्ति.

३. B. १. त्रिविचिन्.

क. सर्वत्र देवतानिर्देशयन्तः परिपठितस्सूत्रकारेण । तदनुसारेणान्यासां विमर्शनामूहः कार्य इति ।

१ वीते रिप्प्यातज्जातो अग्ने भामासः । शुचे शुचयश्चरन्ति ॥ (तै. सं. ३.३.११.१.)

२ त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदं विविचिं रत्नपातमम् ।  
शुद्धा सन्तं सुभग विश्वदन्तं तुविष्मणसं शुचजं घृतधियम् ॥ (तै. सं. ३.३.११.२.)

३ अग्न आयाहि वीतये मृगानो हव्यदातये । नि होता सस्मि यद्विधिः ॥

४ यो अग्निं देववीतये हविष्मो आविनासति । तस्मै पाशक मृदय ॥



अग्नये शुचये, अग्ने शुचे, अग्नि शुचिम्, अग्ने शुचे, अग्निश्शुचिरिदम् ।  
 प्रादान्यो वनवाह । अभ्यादाह्यो यो गृहान्दहति । शवाग्निः येन मनुष्या  
 दहन्ते । “<sup>१</sup>अग्निश्शुचिर्नततम् ” “<sup>२</sup>उदग्ने शुचयस्तव” इति । “<sup>३</sup>सङ्क्षुमुक्तस्य वृषवद्वि-  
 भक्ति । सृतकाग्निः यन्मिज्जातकर्म करोति, सूतिस्त्रा वा येन तापघ्नन्त्यग्निना ।  
 वैद्युतेन संसर्गे । अप्सुमानुक्त । अप्सुगत “<sup>४</sup>अप्स्वाने” “<sup>५</sup>गर्भो” अम्यौपधीनाम् ।  
 इति ॥ २० ॥

यदि सर्वाससन्निपतेरन् चिचिचये निरुप्य शुचये निर्वपेद्वात-  
 भृती तृतीयामप्सुमती चतुर्थी क्षामवतीमन्तं परिक्रमयेत् ॥ २३ ॥

उक्तानां संसर्गेष्टीनां यदि सर्वासां निमिचान्युत्पद्यन्ते सदा <sup>१</sup>सर्गसन्निपाते <sup>२</sup>क्रम  
 इष्टीनाम् । <sup>३</sup>यद्यन्येन क्रमेण निमिचान्युत्पद्यन्ते <sup>४</sup>व्रातपती चाधिसा तृतीया <sup>५</sup>वचनाच्च ।  
 कृत्वा चतुर्थीमप्सुमतीमन्यास्संसर्गेष्टय । क्षामवती गृहदाहेष्टिरन्ते ॥ २३ ॥

व्रातभृती द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमुत्तमाम् ॥ २४ ॥

अथवा विविचये निरुप्य व्रातभृते, तत् शुचयेऽप्सुमते, ततोऽन्या क्षामवत्यन्ता ।  
 ततोऽग्नये नतपतये । “<sup>१</sup>एकेषामुक्तवचनात् सर्वसन्निपाते क्रम इष्टीनाम् । केचित्वाहु —  
 इहासिद्धाया दर्शनात्प्रायश्चित्तेष्टिषु <sup>२</sup>सर्गसु व्रातपती समुच्चीयत इति ॥ २४ ॥

इति तृतीया कण्डिका

गर्भं त्रयन्तमगदमकरग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः । पृथिव्या-  
 मवक्षुश्चोतैतन्नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं पराचैः इत्यग्निहोत्रस्थाली

१ B २ omits सर्व

२ B २ & ३ वचसि

३ B १ व्रातभृती

४ B १ omits एकेषां reads उत्तमवचनात्

५ B ३ reads सर्वत्र

क शीतापनोदनाद्यर्थां लौकिकोऽग्निं सङ्क्षुमुक्त ।

ख सूत्रोक्तं त्रयं इष्टीनाम् ।

ग निमिचान्नामवेऽपि वचनात्कर्तव्येत्यर्थः ।

१ अग्निं शुचिर्नततम् शुचिर्निप्र शुचि कवि । शुची रोचत आहुत ॥

२ उदग्ने शुचयस्तव शुक्रां आगन्त इरते । तव ज्योतीष्वर्चय ॥ (ते स १३ १४८)

३ अप्सुमते सधिष्टव सौपधीरु रूप्यसे । गर्भे सजायसे पुन ॥

४ गर्भो अम्यौपधीनां गर्भो ववस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्थाने गर्भो अपामसि ॥

(ते स ४९ १९)

स्रवन्तीमभिमन्त्र्य विधुं दद्राणमिति सन्दध्यात् ॥ १ ॥

स्रवन्तीमभिमन्त्र्य सन्धाय च स्थालीं स्कन्धप्रायश्चित्तमग्निहोत्रस्य ॥ १ ॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमास-  
याजीत्युक्तम् ॥ २ ॥

प्रवृत्तदर्शपूर्णमासयाजिनः पाथिकृती । 'यस्य तु प्राप्तेऽपि काले नारभ्येते दर्शपूर्णमासौ तस्य यज्ञविभ्रष्टेष्टि । 'दर्शपूर्णमासयाजी मृदाऽमात्रास्या पौर्णमासी वाऽति-  
पादयेत् । 'काले उभयोरप्यतिपत्तौ पाथिकृति प्रायश्चित्तं श्रुतिलक्षणत्वात् । 'देवयाजिनो न  
कुर्यात् हि पन्था यदर्शपूर्णमासौ । तस्मादेव पथः । अपथेनैति योऽतिपातयेत् स पथिकृत्  
अपथात्पन्थामपि नयति । अनड्वान् 'यो वहति शकटम् स दक्षिणा । अग्नये पथिकृते,  
अग्ने पथिकृत्, अग्नि पथिकृतम्, अग्नेः पथिकृतः, अग्निः पथिकृदिदम् । "आने नय "

१ B २. reads वस्तु प्राप्त काले.

२. B १. reads शकटं योजयति

क "रेतो वा एतद्वाजिनमाहितामेवदग्निहोत्रम् तद्यत्नवेत्" (ते. ब्रा. ३.७.३.६) इति होमद्रव्यं  
प्रत्यय "गर्भं स्रवन्तमगदगदकृत्याह" इति विनियोगादग्निहोत्रद्रव्यस्यैव स्रवतोऽभिमन्त्रणमिति  
प्रतीयते, तथापि "अग्निहोत्रस्थालीं स्रवन्तीम्" इति सूत्रे निर्देशान् विनियोजकत्रास्ये द्रव्यपरमिर्देशो  
द्रव्यविशिष्टस्थाल्यभिमन्त्रणपर इति सूत्राशयः ।

ख "यो दर्शपूर्णमासयाजी स्रवमात्रास्या वा पौर्णमासी वाऽतिपादयेत्" (ते. सं. २.२.३.१.) इति  
श्राद्धपञ्चास्यानुरूपमिदं भाष्यम् ।

ग. 'अमावास्या पौर्णमासी वाऽतिपादयेत्' इत्येकैकान्तिपतिभरणेऽपि एवमिदमन्तिपत्तं अहृते नैमित्तिक  
द्वितीयस्याप्यतिपत्ता उभयत्र दोषपरिहारार्थमप्येकैव पाथिकृती, तत्राप्येकान्तिपत्तेर्विद्यमानत्वात् । यथा  
अथोतिष्ठोमे प्रसर्पेतामृ-विज्ञा युगपदवच्छेदावसरे प्रत्येकान्तेऽनैमित्तिकत्वाभावात्पथिकृतेन नैमित्तिक  
तन्त्रेण कियते तद्वत् । अहोदयविशेषणानामिष निमित्तविशेषणानामप्यतिपत्तिर्वाधुःप्रवर्तते ।

घ. "पथो वा एषोऽप्यपथेनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी मसनाशस्य पौर्णमासी वाऽतिपादयामिमे  
पथिकृते स्वेन भागधेयेनोपधासति स एवमपथात्पन्थामपि नयत्यनड्वान्दक्षिणावही ऋग सचूये" (ते. सं. २.२.३.१.) इति वाक्यदेवस्य व्याख्यानपरमिदं भाष्यम् । "एव नै देवदानः पन्थ-  
गदर्शपूर्णमासी" (ते. सं. २.५.६.२.) इत्युक्तत्वात् ।

१ अग्ने नय पथि राये अग्नान् विधानि देव वपुनानि विद्वान् ।

युयोपस्माग्नुदुराजमेनो भूयिष्ठो ते मम ऊर्ध्वं शिषेम् ॥

(ते. सं. १.१.१४.१)

“आ देवानाम्” इति पथिकृतः । “यद्वाहिष्ठं तत्” “अने त्वं पारय” इति स्विष्टकृतः । “नैमिचित्कृत्वा द्वैध्यानर्यपि पश्चात् । ततो दर्शः पूर्णमासो वा, यावदन्यो न पूर्व-  
कालः । सर्वाऽपरपक्षः पूर्णमासस्य, सर्वः पूर्वपक्षो दर्शस्येति निदानकारमतिः” ॥ २ ॥

**समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः ॥ ३ ॥**

द्वयोर्वहनां वाऽप्यतिपत्तौ पथिकृद्द्वैध्यानरावेन समानतन्त्रौ । नानातन्त्रौ वा बोधायनमतेन । प्रवृत्तस्य कालात्यये पथिकृत्, अप्रवृत्तस्य वैधानरीति हिरण्यकेशिनः ।  
उपदेशः—पाथिकृतोऽपि स्वर्गपथप्रतिपत्त्यर्थः वैधानरोऽपि, एकार्थत्वाद्द्वैधानरो विकल्प इति ।  
शास्त्रान्तरोक्तेषु न वैधानरसमुच्चयः । अतिपत्तेन सह पक्षेणा एकरिमन् तन्त्रे प्रथमः

१. B. १. दर्शपूर्णमासी

२. B. २. सर्वं पूर्वं,

४. B. २. omits वा.

६. B. १. omits अपि.

३. B. २. निदानमतिः.

५. B. २ reads समानतन्त्रेण नानातन्त्रेण वा.

७. B. १. शास्त्रान्तरेषु मुख्यकरणवित्तु

क. “अथ वा एष सुरगणैकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सखमावास्था वा पूर्णमासी वातिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविजयेते वैधानरं द्वादशकपालं निर्वेदेदमावास्या पूर्णमासी वाऽतिपथः” (तै. सं. २.२.५ १.) इति दर्शपूर्णमासातिपत्तिं निमित्तिकृत्य वैध नर्यपि विहिता । पाथिकृत्पा वैधानयोध निमित्तमेकमेव, तथाप्येकशास्त्रापठितत्वादनयोस्समुच्चयः न तु विरुद्ध इत्यपि शब्देनोच्यते । तत्रापि पथिकृतः प्रथमपठितत्वात्पथाद्द्वैधानरीति पथाच्छब्देनोच्यते ।

ख. “पूर्णमासेन हविषाऽपरपक्षमभियजते अमावास्यायेन पूर्वपक्षम्” इति निदानसूत्रम् ।

(वि. सू. प्र. २. सू. ५.)

ग. ‘स ह स्माह बोधायनः पाथिकृते निरूप्य वैधानरं द्वादशकपालमनुनिर्वेदेद्यातिपत्तां प्रतिपत्तेत्’ (बौ. श्रौ. सू. २.२.१.) इति बोधायनः स्वमतमुक्त्वा ‘अथो ह स्माह शालीकिः पाथिकृते निरूप्य वैधानरं द्वादशकपालं समानतन्त्रमनुनिर्वेदेद्य वातिपत्तां प्रतिपत्तेत्’ इति शालीकिमतेन समानतन्त्र-  
स्वमतमोहाह । अतो बोधायनमतेन नानातन्त्रस्वमतयोरिति ।

घ. वैधानरस्यापि “अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोचयेति” इति वाक्यरीरद्वारा देवयानमार्ग-  
प्रापकृत्प्रवृत्ततास्यापि पाथिकृतस्यैव स्वर्गपथप्रतिपत्त्यर्थं ज्ञायते । तथा सत्येव यं शदनयोर्विकल्प-  
इत्युपदेशमतम् ।

१. आ देवानामपि पन्थामतन्त्रं यच्छन्नशाम तदनु प्रवेदुम् ।

अग्निर्विद्वान् स यज्ञासोऽनु होवा सो अथ्वरात् स ऋतून् कृत्वरयाति ॥ (तै. सू. १.१.१४.२)

२. यद्वा हेष्ठं तदग्रे बृहदर्थं विभावसो । महिषीव त्वद्विष्यस्त्वद्वाजा उदीरते ॥

३. अग्रे एषं पारया नच्यो अस्मान्त्वस्वस्तिसिरसि दुर्गाणि विश्वा ।

पृथ पृथी यदुल्ला न उर्जी भवा लोकाय सतया न यंयो ॥

(तै. सू. १.१.१४.४.)

प्रयिक्तुं कार्यः । प्राकृत एव स्विष्टकृत् न “यद्वाहिष्ठम्” इति, अस्य पथिकृतशशास्त्रान्तरे विहितत्वात् ॥ ३ ॥

अथैकेषाम्-वि वा एतस्य यज्ञो विच्छिद्यते यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरेता-  
मिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यां योऽमा-  
वास्यायां तमग्नये पथिकृते कुर्यात् । तेनैव पुनः पन्थामवैति न यज्ञं  
विच्छिनत्तीति विज्ञायते ॥ ४ ॥

सांयज्ये वा पाथिकृती स्यातामित्यपरम् ॥ ५ ॥

अन्ये त्वाहुः—विच्छिद्यते वा एतस्य यज्ञो यस्य यज्ञे प्रतते आरब्धे  
अपरिसमाप्ते अन्तरेतामिष्टिं पाथिकृतीं मुख्यां कुर्वन्ति । अत आग्नेय एव  
पथिकृद्देश्यः कार्यः आरब्धे कर्मणि । पुनश्च पन्थानं प्रतिपद्यते, न यज्ञविच्छेदः ।  
स्विष्टकृतो वा “अग्ने नय” “आ देवानाम्” इति याज्वानुवाक्ये । अप्रारब्धकर्मणस्तु  
मुख्यः पाथिकृतः प्रथमविधिर्ग । उपदेशः—यावज्जीनं प्रवृत्तौ दर्शपूर्णमासौ । तयोर्मध्ये  
न कार्यः पथिकृन्मुख्यो न कर्तव्य इति निन्दा उत्तरविधिप्रशंसार्था । त्रयोऽप्येते विकल्प्यन्त  
इति ॥ ४, ५ ॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

१. B. २. reads प्राग्ने.

२. B. २. omits न.

३. B. १. आरब्ध.

४. B. २. मुख्यो वा पथिकृत्.

क. प्रयोगान्तरमे उभौ पत्नौ भवतः ।

ग. “यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति” श्रेष्ठा तण्डुलान् विभज्ये मध्यमास्तुस्तानमपे दाने  
पुरोवाशमष्टाकपालं पुराणि स्वयिष्टास्तानिन्द्राय प्रदाने दधेधरं येऽग्निष्टास्तान् विष्णवे द्विषिविष्टाय  
भूने चरुम्” (ते. सं. १.५.५.२.) इति । अस्यायंस्तावणाचार्यैर्यमुक्तः—“चतुर्दशमावास्या—  
ध्यानया सन्दिहानो राश्रवेण हवीषि निर्वपेत् । तथा च मुत्तन्तरमाप्तयते—“यदि विगीयादमि  
मोक्षेयतीति मदये हवीषि निर्वपेत् पत्नीकृतैस्तण्डुलैरप्रासीत, अर्धे हविशतमनाय निदध्यात्” ऊर्ध्वं न;  
यद्यदिवात् तेनाऽऽतम्य प्रचरेत् । यदि नान्मुदियात् तेन मातृगन्ध भोजयेत्” इति ।  
अस्यायः—यदि चतुर्दश्यां प्रातरग्निदोषादूर्ध्वमावास्याधानत्वा पत्न्यतप्राप्त्य सायं दुग्धा दधये-  
मातृगन्धे विनाय यथाविधौ सन्दिहानः सो प्रति चन्द्रोऽभ्युदेत्यपीति मीनो भवेत् तदा रात्रिमध्ये  
हवीषि निदध्यात्, पत्नीकरणान्तं विनाय साहोस्तण्डुलैर्मुक्तचन्द्रोदये प्रतीक्षेत् । तदुत्तरार्धमेव  
निपश्यत्य दानोऽर्धमुत्तरार्धं रात्रौ पुनरागमनार्थं प्रपश्ययेत् । इतरपदे ॥ दूषणमावायेद्  
स्मिन् तण्डुलैरमष्ट पुरतोऽपरपथ्य चन्द्रोदये प्रतीक्षेत् । यदि चन्द्रोऽभ्युदियात् तदानीं दूषण-

निर्वापे वृते यस्य पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि चन्द्रमा दृश्यते, अमावास्येति प्रमादात् । त्रेधा त्रिभिर्भागैः । 'आग्नेयाम्तण्डुलान् आग्नेयैन्द्राग्नयोर्वा विभजेत् । मध्यमानग्नये दात्रे । स्वविष्टान् स्थूलनान् इन्द्राय प्रदात्रे दधनि सायन्नोहे श्रपयितव्याः । अणिष्ठा सर्वेभ्यो हसिष्ठा ते विष्णवे शिपिविष्टाय प्रातर्दोरे भाविनि पयसि श्रपयितव्या । श्रपणार्थं प्रणीताधर्मा । उहेन यजुस्तृप्तेन वाऽऽग्नेयापूर्वगुणविकारः । स्थानाद्देवता-सामान्याच्च । 'अग्निर्दाता, इन्द्र प्रदाता, विष्णु शिपिविष्टश्च स्थानात् । मान्नाय्यश्रपणा-त्सान्नाय्यापूर्वयोर्गुणविकारो । वायव्य यत्रागोर्वधिस्त्वतश्चर्योरिति । असौमयाजिन उदके चरु, ऐन्द्राग्न्यापूर्वगुणविकारो यतश्च प्राकृताना म्याने । अतोऽभ्युदयेष्ट्यामपि<sup>१</sup> निवृत्ती यजमानो न द्वे यजेतेति ।

<sup>१</sup> अन्ये त्वाहु — आग्नेयद्रव्यविभागादाग्नेयस्यैवाभ्यासस्तौमयाजिन । असौमयाजिनोऽग्निर्दाता । आग्नेयस्यैन्द्राग्नस्य चरु इति । उपदेश — अग्निर्दाता । विष्णुशि-पिविष्टश्चाग्नेयस्य, इन्द्र प्रदाता ऐन्द्राग्नस्य ॥ ६ ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्यादमरः ॥ ७ ॥

अनिरुप्ते दृष्टे चन्द्रमसि प्राकृतीनामेव निर्वाप ॥ ७ ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् ॥ ८ ॥

प्रक्षाल्य विभाग । त्रेधा तण्डुलानिति 'प्राकृतानामपनय ॥ ८ ॥

व्यूहभागभ्य इत्यालेखनः ॥ ९ ॥

१ B २ आग्नेयतण्डुलान्

२ B १ omits अग्निर्दाता

३ B २ अभ्युदयेष्ट्या विकृति

४ B २ प्राकृतानां

स्थापितेनाह्नन परेयुर्मुस्यामावास्याया राशौ साय दोहमाणस्य निष्पन्नेन दध्ना प्रतिपदि प्रातः प्रचरेत् । यदि तु न चात्रोऽभ्युदियात् तदा तण्डुलैर्दध्यर्धेन च दर्शकर्म निष्पाद्य पृथगवस्थापितेनाह्नान्तरेण प्राक्षणात् भोजयेत् इति । एव स्थिते सति यस्य यजमानस्य राशौषेव ऋतुकृततण्डुल-पर्यन्तं ह्यवनिर्गत सन्नक्षित भवति ततः प्रतीक्ष्यमाणथन्द्रमा पूर्वस्या दिशि अभ्युदति स चन्द्र एव यजमान प्रजया पशुमिथ व्यर्द्धयति, अस्य प्रातुर्व्यय नर्द्धयति । अतोऽभ्युदय निमित्तीकृत्यैतत्तण्डुलान् मध्यमरुधविष्टाणिष्टरूपैस्त्रेधाभिजान् तान् पूर्वदेवताभ्यो विभजन् । विभज्य च दानादिगुणकान्यादि-देवताभ्यो हविं पुर्यादिति ।

क चन्द्रमसोऽभ्युदये सति “त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्” इति पृथक्कृतानां तण्डुलानां “ये मध्यमा” इत्यादिना देवतासंशोधनवशात् “भूतं चरुं दधत्यहम्” इति श्रुतद्वन्द्वोरधिकरणनिर्देशानयो श्रपणा-र्थं तण्डुलसप्त्यापूर्व गुणविकार एव त्रयोऽपि यागा, असौमयाजिन ऐन्द्राग्नविकारौ चरु इति ।

अकाले प्रवृत्तं तन्त्रम्, 'व्यूढं हविः तद्भजन्तीति दातृप्रभृतयो व्यूढभाजः ।  
ताभ्य एव निर्वाप इत्यालेखनमिति । चन्द्रदर्शनकारितो हि<sup>१</sup> प्राकृतानामपनय इति । काले  
तु विमाग्लेधा तण्डुलानिति ॥ ९ ॥

विनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यश्शेषम् ॥ १० ॥

विनिरुप्तम् अर्धनिरुप्तम् । तत्र प्राकृतीभ्य एव शेषो निर्वापः, ताः प्रवृत्ता  
इति । अपनयश्च प्राकृतीनाम् ॥ १० ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् ॥ ११ ॥

तण्डुलभूतेषु सर्वत्राभ्युदयेष्टिरेव<sup>२</sup> ॥ ११ ॥

यस्यागृहीतं हविरभ्युदियाद्व्रतचर्या वा नोदाशंसीत । स त्रेधा  
तण्डुलानिति पूर्ववत् । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत्  
॥ १२ ॥

अगृहीतम् अनिरुप्तम् । तत्र चन्द्रदर्शने विकल्प उच्यते । व्रतचर्या  
उपवसथाभ्यासः । तस्य विधिरुत्तरत्रोच्यते । यदि नोदाशंसीत न शक्नुयात्कर्तुम् ।  
स त्रेधा तण्डुलानिति पूर्ववत्कृत्वाऽभ्युदितेष्टिः । 'पुनरामावास्यं सर्वं करोति । विहरणाद्य-  
विकृतम् । वत्सापाकरणं पुनरिज्याप्रदर्शनार्थम् । तत्र विधित्रयम्—निरुप्तेऽभ्युदितेष्टिरेव ।  
उपवसथाभ्यासो वा । कृत्वाऽभ्युदियाष्टिं पुनरामावास्यमविकृतमिति ॥ १२ ॥

अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा व्रतचर्या  
॥ १३ ॥

गृहीतं निरुप्तम्, तत्राभ्युदितेष्टिः<sup>३</sup> । पूर्वणोपवसथाभ्यासो वा सैव प्राय-  
श्चित्तिः । सा व्रतचर्या अनशनसत्यवचनादि च<sup>४</sup> ॥ १३ ॥

वत्सान्मातृभिस्संसृज्य पुनरपाकृत्य पूर्वैशुर्दुग्धं दधि हवि-  
रातश्चनार्थं निदध्यात् ॥ १४ ॥

वत्सान्मातृभिस्सह संसृज्य प्रातर्दोहार्थान्<sup>५</sup> 'सायंदोहार्थं पुनरपाकरणम् ।  
पुनश्च प्रातर्दोहार्थम् । श्रोभृते कृतान्तात्पर्यः । पूर्वमिज्यायां कृतायां यदा ज्ञायते

1. B. 1. दददस्य तद्वत्सा रति.

2. B. 2. omits ११.

3. B. 2. अभ्युदितेष्टि.

4. B. 2. आनरासत्यं सत्यं.

5. B. 2. अभ्युदितेष्टि.

6. B. 1. ति.

7. B. 2. adds वेज्य after मपनयेत्.

दृष्टश्चन्द्रमा इति तदा पुनरिज्यैव । हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तम् अकाले कृतमकृतमिति । उपवस-  
थाभ्यासः । 'उत्पन्नोऽपि प्रातर्दोहः परित्यज्य उत्करे । 'यद्वै यज्ञस्येत्युपदेशः । न्यायस्तु  
देवतार्थे गृहीतस्य हविषो वचनमन्तरेण त्यागो न युक्त इति स एवानेयः शृण्व धार्यते' ।  
'पुनरन्यदेव क्रियते 'पुनरपाकृत्ये'ति । सायंदोहस्यातश्चनार्थो भवेत् ॥ १४ ॥

'अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्नि-  
स्सन्नव्रत्यमिव चरेत्प्रवसेद्वा व्रत्येऽहनि मांसं वाश्रानि स्त्रियं वोपैति  
॥ १५ ॥

अग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालः य आहिताग्निर्मूत्वा अव्रत्यमिव चरेत्-आहिता-  
ग्निर्व्रतलोपं कुर्यात् । तत्र व्रतपतिः । प्रवसति वा व्रत्येऽहनि 'कृत्वा न्वाधानः । मांसमक्षणे  
स्युपगमने च' व्रत्य एवाहनि । आहिताग्निचक्राद् ब्राह्मोदनिके व्रतातिपक्षे अनुव्रत-  
प्रायश्चित्तम् । मांसमक्षणादौ न व्रतपती, अनाज्ञा तमेव । अग्नये व्रतपतये, अग्ने-  
व्रतपते अग्निं व्रतपतिम् अग्रेव्रतपतेः, अग्निर्व्रतपतिरिदम् । "स्वमग्ने व्रतपा असि" "यद्वो  
वयं प्रमिनाम" इति ।

"उपदेशः—एतदेवाव्रत्यं प्रवासादि । आहिताग्निव्रतलोपे सर्वप्रायश्चित्तमिति ।  
अबुद्धिपूर्वकं स्कन्ने रेतसि सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥ १५ ॥

१. B. २. व्रतपतेनापि.

२. B. २. धार्यते.

३. B. २. व्रतपतिदेवता.

४. B. २. हुत्वाऽन्वाधानम्.

५. B. २. omits च.

६ B. २. प्रायश्चित्त.

७. B. २. पूर्व.

क. उपवसथाभ्यासपक्षे उत्पन्नोऽपि प्रातर्दोहः उत्करे त्यज्यते, अकाले कृतस्य हविषोऽह्नत्वात् ।  
'यद्वै यज्ञस्यैव वर्मण' इत्यारभ्य 'उत्करे वाव तस्य प्रतिष्ठा' इति सिद्धवदनुवादादुत्करे त्यागः ।  
सायंदोहस्त्वातश्चनार्थ एव । पूर्वैर्गुर्गुणं दधि हविरातश्चनं च निदध्यादिति वचनादिति ।

ख. ऋग्वेदाभ्यासपक्षे व्रतपतये देवतार्थे गृहीतस्य त्यागो न युक्तः । अतस्स एवानेयः शृण्व धार्यते ।  
प्रातर्दोहो निर्व्रतयेऽपुनरन्यदेव कृतं क्रियते, 'पुनरपाकृत्ये'ति वचनात् पुनरन्यदेवः प्रातर्दोहश्च  
क्रियते । पूर्वैर्गुर्गुणं पञ्चदश्या सायंदोहस्यातश्चनार्थम् । अतःप्रातर्दोहाभ्यां सायंदोहेन च यागः ।

ग. "आहिताग्निस्सन्नव्रत्यमिव चरेत्" इति श्रुतिगताव्रत्यशब्दस्यार्थविवरणपरमिदं सूत्रम्—'प्रवसेद्वा  
व्रत्येऽहनि मांसं वाऽश्रानि स्त्रियं वोपैति' इति । अन्वाधाने कृते प्रवासमासाश्वस्युपगमनानि-अव-  
त्यमिति आहिताग्निव्रतलोप इत्युपदेशमतम् ।

१ तै. सं. २.२.२.२.

२, ३ तै. सं. १.१.१४.४.

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं यद्यार्तिजमश्रु कुर्यात् ॥ १६ ॥

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्देवाँ आसादया इह । अग्ने हव्याय वोढवै ॥

व्रतानुविभ्रद्वत्तपा अदाभ्यो यजा नो देवाँ अजरःसुवीरः ।  
दधद्रत्नानि सुविदानो अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ इति  
याज्ञानुवाक्ये । व्रातभृतीं प्रवास एके समामनन्ति व्रातपतीमश्रु-  
कर्मणि ॥ १७ ॥

व्रतभृतेऽष्टाकपालमित्यर्थः पाठः । आर्तिजमश्रु यदा दुःखेन अत्येऽह्नि ।  
अग्नये व्रतभृते, अग्निर्व्रतभृत्, हव्यमग्निं व्रतभृतम्, अग्नेर्व्रतभृतः, अग्निर्व्रतभृदिदम् ।  
प्रवासे वा व्रतभृते, व्रतपतये चाश्रुक्रियायाम् ॥ १६, १७ ॥

इति चतुर्थो कण्डिका

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रीयधूर्तस्यामिभाष्ये नवमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥



## द्वितीयः पटलः

यद्यग्निहोत्र्युपसृष्टा वादयेत यस्माद्भीषा वाशिष्ठास्ततो नो  
अभयं कृधि । अभयं नः पशुभ्यो नमो रुद्राय भीडुष इति जुहुयादभि  
वा मन्त्रयेत ॥ १ ॥

अग्निहोत्रहोमार्था धेनुरग्निहोत्री । उपसृष्टा सङ्गता वत्सेन 'प्रम्वनार्थेन ।  
सा यदि वादयेत 'शब्दं कुर्यात् " यस्माद्भीषा " इति होम, अभिमन्त्रणं वा ॥ १ ॥

यद्यु वै निपीदेदेतपैव यस्माद्भीषा न्यपद इत्यभिमन्त्र्य 'उद-  
स्थाद् देव्यदितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय कृष्वती भागं  
मित्राय वरुणाय च' ॥ इत्युपस्थाप्य तां दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्याद्य-  
स्यान्नं नाद्यात् । 'अवर्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रतिमुञ्चतीति विज्ञा-  
यते ॥ २ ॥

निपण्णायामेतयेवेति वचनात्पूर्वं एव मन्त्रो न्यपद इति 'विपरिणीयते ।  
अभिमन्त्रणमेवैतया । निपण्णायाम दुग्ध्वा 'सह क्षीरेण दीयते धेनु ब्राह्मणाय, यस्यान्नं न  
भक्षयेत् । अत्रतिं दारिद्र्यम् । 'तच्च पाप्मानञ्च तस्मिन् ब्राह्मणे स्थापयति 'प्रयच्छन् ।  
अनियम उत्थापनद्रव्ये । अन्यस्या पयसा होम ॥ २ ॥

अथ वा दण्डेन विपिप्याऽविपिप्य योत्थाप्याऽऽत्मन् कुर्वीत ॥३॥

१ B ३ reads प्रसवनाय

२ B २ reads शम्भ्वनी स्वात्

३ B १ and २ विपरिणत

४ B २ reads तच्च

५ B २ omits प्रयच्छन्

क क्षीरस्या-यत्र विनियोगभावात्सह क्षीरेण दानम् । इष्टफलहिता दक्षिणा दानमोष्या न भवति ।  
तस्माद् दुग्ध्वा क्षीरे ब्राह्मणाय प्रदत्तं त्वमेव दुग्ध्वा मुञ्चस्वैति दद्यात् । " दुग्ध्वा ददाति न ह्यदृष्टा  
दक्षिणा क्षीयते " (तै मा १४३३) इति ।

१ तै मा १४३३

२ " अवर्ति वा पृथैतस्य पाप्मानं प्रतिस्थाप्य निपीदति यस्याग्निहोत्र्युपसृष्टा निपीदति । तां दुग्ध्वा  
ब्राह्मणाय दद्यात्, यस्यान्नं नाद्यात्, अवर्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रतिमुञ्चति " (तै मा.  
१४३२.) इति ।

‘अथवा दण्डेन विपिण्याऽविपिष्य वा सन्नूर्णयन्निवोत्थापयेत् तूष्णीम् । पूर्वस्मिंस्तु विनापि दण्डेनाऽऽमस्थां करोति । ‘न ददाति ब्राह्मणाय ॥ ३ ॥

‘सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिव शुद्धमुदकमाचरन्ति इति दर्भस्तम्बमालुप्य ग्रा(ग्रा)सयेत् ॥ ४ ॥

सूयवसादिति ‘आस्यदर्भस्तम्बम् । तामेव होमार्थं दोहयति । ( ‘आलुप्य स्वयमेवाच्छिद्य । आसनमन्त्रोऽयं नाच्छेदनमन्त्रः । सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा तस्याः पयसा होमः । ) अन्ये त्वाहुः—न्यपद इत्यमिमन्त्रणम् <sup>१</sup>उत्थापनञ्च । दण्डस्तु विशेषः । ‘आत्मन् कुर्वीत’ इति दानप्रतिषेधात् सर्वविधिप्राप्तिः <sup>२</sup> ॥ ४ ॥

यद्यु वै लोहितं दुहीत व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा दक्षिणमग्निं परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छूपयित्वा तस्मिन् व्याहृतिभिस्तूष्णीं वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनागमिष्यन् स्यात् ॥ ५ ॥

व्युत्क्रामत ‘अन्यत्र गच्छतेत्यर्थः । होमकर्ता प्रेष्यति यजमानादीन् । लोहिते दुग्धे परिश्रयणम्-वेष्टेन दक्षिणाम्नेः । यथा न दृश्यते पच्यमाने ‘ह्यमाने च । अनभ्यागमिष्यन् <sup>३</sup>‘स यस्याभ्यागमनं न करोति’ समीपं न गच्छति । अन्यां ‘दुग्ध्वा होमः कर्तव्यः ॥ ५ ॥

यदि दुह्यमानं स्कन्दे “यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्तं यदोष-  
धीरप्यसरद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अघ्नियासु पयो वत्सेषु पयो

- |  |  |
|--|--|
| 1. B. 2. reads भवि वा.                               | 2. B. 1. reads only विपिष्य and B. 3. विपिष्य. |
| 3. B. 2. reads सन्नूर्णन्.                           | 4. B. 2. omits न.                              |
| 5. B. 1. reads प्रमयर्भः and B. 2. reads प्रमयर्भः.  | 6. B. 2. संग्रहः.                              |
| 7. ( ) कोष्ठान्तर्गतो भागो B. 1. 2. मातृशब्दोक्तिः । |  |
| 8. B. 3. reads निहागव्यद्वय.                         | 9. B. 2. reads मरमाने.                         |
| 10. B. 2. स यस्याभ्यागमनं.                           | 11. B. 2. न मर्ति.                             |
| 12. B. 2. वा दुग्ध्वा.                               |  |

१. द्वितीयेऽपि पत्रे ३३१ श्लोकः ।

२. पूर्वोक्तमन्त्रोऽपि दण्डनिषेधः अन्तर्निषेधः पयसि विपीदने इति मेमां पत्रः ।

३. निष्कमन्त्रोऽयम् । अत्र प्रप्राप्तोपमं विनावागमिष्यमाह्वयेन दृष्टव्यम् । ‘वाऽतिदोषोपपन्नः निर्विदोषः यत्नात् वाप्यात् तस्मै सो दद्यात्’ इत्यादि । ( मे. मे. वा. १. २. ८. ४. ९. १. )

अस्तु तन्मयि” इत्येनदभिमन्त्र्य “समुद्रं वः प्रहिणोमि” इत्यङ्घ्रि-  
रुपसृजेत् ॥ ६ ॥

‘दुह्यमाने स्कन्देत्’ यद्य दुग्धम्’ इति स्कन्नाभिमन्त्रणम् । उपसर्गः  
स्कन्म्योपरिष्ठादुदक्क्षेपे । ‘समुद्रं वः’ इति <sup>१</sup>वक्ष्यमाणस्यापवादः । ‘अस्कान्’  
‘उत्तम्भय’ इति च स्नात्राभिमन्त्रणस्योपसर्गस्य<sup>२</sup> च । दुह्यमानेऽनशनन्तु विद्यते  
‘यदि सायं स्कन्देत्’ इति । अन्यां दुग्धा पुनर्होमं कर्तव्यं<sup>३</sup> ॥ ६ ॥

यदि दुह्यमाना स्थालीमवभिन्ध्यान्निर्णिज्यान्यां दुह्यात्तां वैव  
॥ ७ ॥

यदि दुह्यमाना स्थाल्येकदेशं भिनत्ति, प्रक्षाल्य ता स्थालीं दोहनसमर्थामभ्यां गां  
ततो दुह्यात् । ‘तामेव वा-यदि विद्यते तस्या पयः । ‘सर्गभेदभ्येत्-अन्यपात्रं प्रक्षाल्य’  
तेनोक्तं स्वनप्रायश्चित्तम् । दुह्यमानस्य द्रव्योपत्यर्थं पुनरावृणोति ॥ ७ ॥

यदि दुह्यमानं दुग्धं हियमाणं हतमधिश्रीयमाणमधिश्रित-  
मुद्वास्यमानमुद्वासितमुक्षीयमानमुक्षीनं वा स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च  
होतव्यमन्त्रया वाऽभिमोह्यम् ॥ ८ ॥

दुह्यमानं यादहोहनयित्वा न<sup>१</sup> परिसमाप्यते । दुग्धं यादत्तं नीयते गार्हपत्य-  
समीपम् । ‘गार्हपत्यसमीपं नीयमानं हियमाणम् । हृतं प्रापितम् । अधिश्रिय-  
माणम् आरोप्यमाणम् । अधिश्रितं पच्यमानम् । उद्वास्यमानम् ‘उत्तीर्यमाणम् ।

१ B २ १५३

२ B १ उपसर्गस्य

३ B २ reads wrongly तामेव

४ B २ तत्र भेदे

५ B १ omits ते

६ B २ omits परे

७ B १ omits गार्हपत्यसमीपं

८ B २ omits उत्तीर्यमाणं B ३ उत्तीर्यमाणं

क ‘अस्वा वा’ इति स्कन्नाभिमन्त्र्य ‘उत्तम्भय पृथिवीम्’ इत्यङ्घ्रिरुपसृजेत् (भाष. धौ.  
१.५.७) इति वक्ष्यमाणस्य ।

ख ‘एतदहोहनं पुनर्होमम् । एतदहोहनं दत्ते तु रक्षययधितो ह्यवाऽवतिष्ठन् होमं ‘यादहोहनं  
होतव्यमिति धृतम् । रक्षयद्वये भूमिं प्राप्ते प्रायश्चित्तम्—‘पृथिवीं वा एतस्य पदं प्रतिगतिं  
यस्याग्निहोतः दुग्धमानं रक्षयति’ (ते. म. ३.१.४.३) इति श्रुत्या ।

१ समुद्रं वः प्रहिणोमि इति योनिमपि गच्छति । अस्तिह्य-मन्त्रया भूयाम मा परा इति मन्त्रस्य  
मन्त्रोऽप्ये सूत्रकारेण समग्रं पुनो न लिखितं इति न प्रतीयते ।

२ ‘यदि सायं स्कन्देत्’ इति प्रायश्चित्तं । यदि प्रायश्चित्तं होमो सायं वाधीयान्’ (भाष.  
धौ. १.१.१) इत्युक्तम् ।

उद्धासितं 'यापन्नोन्नीयते । 'उन्नीयमानं यावन्न 'चतुर्थो गृह्यते । सुव पञ्चमो वा जमदग्नीनाम् । उन्नीतं यावन्न नीयते । तस्य स्कन्धस्योत्पत्ति । तदेव 'यादृक्कीदृक् वा यावच्चावद्धा' अनाहुतिमात्रमपि होतव्यम् । अन्या वा गौ तस्योपरि दोग्ध'या' । दुग्धा-  
दारभ्य वक्ष्यमाणमभिमन्त्रणम् । उपसर्गोऽनशनञ्च सर्वं तत्प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥

यदि सकृदुन्नीतं स्कन्देद् द्विस्त्रिर्वा न तदाद्रियेत । यद्यु वै चतुर्थमुन्नीतं स्कन्देत्स्थाल्यां शेषमवनीय चतुरभ्युन्नीय होतव्य-  
मन्यया वाऽभिदोह्यम् ॥ ९ ॥

'सकृदुन्नीते द्वि त्रिर्वा, अनादरवचनात् स्कन्धप्रायश्चित्तम् । चतुर्थ उन्नीते द्रव्योत्पत्ति । अन्या वा 'उन्नीय वा स्कन्देदिति चतुरस्रत्तिन । 'प्राप्त' उन्नीयमानमिति पञ्चास्रत्तिन । अग्निहोत्रस्थाल्यां स्नानमानीय पुनर्मन्त्रै चतुरभ्युन्नीय होतव्यम् । असर्व स्कन्धे चतुरभ्युन्नीयहोम । सर्वस्कन्धे अन्या 'वा गौ स्त्रिच दोहनीया । यादृक् कीदृक् चतुर्थ उन्नीतो' न लभ्यते, उन्नीत वा स्कन्देदिति 'पञ्चास्रत्तिनो विषयमेतत् ॥ ९ ॥

इति पञ्चमी कण्डिका

'यदि उद्धृतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृहीत्वा तदेव यादृक्कीदृक्च  
होतव्यम् । अधान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । अथाज्येन वारुणीमृच-  
मनूज्य वारुण्यर्चा जुहुयात् ॥ १ ॥

उद्धृतं' द्वियमाणम् 'उर्ध्वतरिक्षमन्विहि' इति 'उद्धृतम् । उद्धृतम् दग्धहोतार  
व्याचष्ट इति यावद्दशहोतृपरिसमाप्ति तानुद्धृतप्रत्ययश्चित्तम् । तन्निषद्य तस्मिन् देशे  
उपविश्य यत्र स्कन्ध तत्पुनर्गृहीत्वा यदि शुचा देशे पतितम्, तदेव यादृक्कीदृक्च

- 1 B 1 reads यावन्न नीयते
- 3 B 2 चतुर्थे
- 5 B 2 omits वा
- 7 B 2 omits this line
- 9 B 3 omits प्राप्ते
- 11 B 2 उन्नीते
- 13 B 2 & 3 नीयमान

- 2 B 2 reads उन्नीयमाना
- 4 B 2 omits द्वासीदृक्
- 6 B 2 reads गौदोहनीया
- 8 B 2 उन्नीय वा
- 10 B 2 omits वा
- 12 B 2 & 3 दग्धं त्रिच १५५
- 14 B 3 omits -१२५५

४ यादृग्नि यादृग्निमा प्राप्ते इत्येव दग्धम् ।

१ "यद्युद्धृतस्य स्कन्देत् । यत्प्राप्तो दुग्ध्वा पुनर्होतार, यत्ने विरिञ्चितात् । यत्र स्कन्देत् तन्निषद्य पुनर्गृहीत्वा । यत्रैव स्कन्देत् तत्र पर्वतमुत्तुङ्गत्वात् । तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यम् । अथाज्येन दुग्ध्वा पुनर्होतारम्" इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । (१ अ १४४५)

होतव्यम् । "इतरथा प्रतिनिधिना क्रियते । समाप्ते तु मार्जान्ते होमे विहरणादि कृत्वाऽ-  
न्यां दुग्ध्वा पुनः 'वृष्ट्यन्ते कृते' "अवते हेड" इत्युक्त्वा "उदुत्तमम्" इत्याज्यं जुहुयात् ।  
ततो होमसमाप्तिः । उपदेशो यत्र पुनर्होमस्तत्र पूर्वं वृष्ट्यन्तः द्वितीयः 'परिममाप्यते  
दोहनादि । वृष्ट्यन्ते होमः, 'उपस्थानादि च-हुत्वाऽप उपस्पृश्येति अग्निहोत्रे' वचनात् ॥ १ ॥

यदि प्राचीनं स्कन्देत्तदेव यादृकीदृक् च होतव्यमन्यया  
चाऽभिदोह्यम् ॥ २ ॥

प्राचीनं प्राग्भाषि । स्वाहान्नय 'इत्यादि, यावद्दर्शसमीपं न प्राप्नोति ।  
यादृकीदृक्चेति द्रव्योत्पत्तिः । वक्ष्यमाणमेव प्रायश्चित्तं सर्वत्र । यत्राऽप्युक्तं पुनरिज्या  
आज्यहोमश्च तत्राप्यविरोधात्समुच्चयः वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेनाऽनक्षनान्तेन ॥ २ ॥

अथैकेषाम्—यदि प्राचीनं हियमाणं स्कन्देत् "प्रजापतेर्विश्व-  
भृति तन्यं हुतमसि स्याद्वा" इत्येनदभिमन्त्र्यैतदेवाग्निहोत्रं  
स्यदित्यादिमरथ्यः । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यमित्यालेखनः ॥ ३ ॥

'प्राचीनं हियमाणं नीयमानं यावद्दर्शसमीपं न प्राप्नोति । पूर्वेषां  
विकल्पिते 'स्वाहान्नये वैश्वानराय वाताय त्वे'ति । अत्र तु पूर्वमेव हियमाणमिति  
विशेषितत्वात् । 'प्रजापतेः विधभृति' इत्यभिमन्त्रणप्रत्याम्नायः<sup>१</sup> । उपसर्गोऽनक्षनश्च  
क्रियते<sup>२</sup> । एतावदेव सुखेपे<sup>३</sup> 'अग्निहोत्रहोमार्थं भयतीत्यादिमरथ्यमिति । पुनर्होमः सुखेपेण

१. B. २. होमे कृते.

२ B. १. reads आज्यन्तु B. ३ आज्याहुनि.

३ B. १ & २. समाप्यते.

४. B. २. उपस्थानानि.

५. B. ३. अग्निहोत्रवचनात्.

७. B. १. omits न.

६. B. १. अग्नये वैश्वानरादेर्येवमादि.

९. B. १. & २. विषये.

८. B. ३. omits प्राचीन

१० B. २. शेष.

क. अग्नयुपादानाशौ च प्रतिनिधिना होमः ।

ख. शास्त्रान्तरविहितत्वादस्य पूर्वेषां विकल्पिते ।

ग 'अश्वान्याः पृथिवी ह्यतामस्कानृषयो सुराणाः । स्वधेमा विश्वा भुवना स्वको यज्ञः प्रजनयतु ।  
अस्कानजनि प्राजन्वा स्वश्चान्वायते वृषा । स्वश्चा प्रजनिपीमहि, ॥ इत्यस्य प्रत्याम्नायः ।

१ अत्र ते हेडो वरण नमोभिरव यज्ञेभिरिगहे हविर्भिः ।

क्षयज्ञस्सम्यमसुर प्रचेतो राजधेनामि सिधयः कृतानि ॥

२ उदुत्तमं वरुण पाशमसदवाधर्मं रिमप्यमथयाय ।

अयायमदित्य वते सत्रानागस्तो आदितये स्वाय ॥

( तै. स. १.५.११.३. )

समाप्तिं कृत्वा अन्या दुग्धा 'पुनर्होतव्यमित्यालेखनमति । सर्वत्र पुनरिज्यासु' विहरणादि-  
साङ्गस्यावृत्ति ।

क उपदेशः—' 'प्रजापतेर्विश्वभृति ' इति पूर्वाहुतिस्थानेऽभिमन्त्रणम् । 'प्राणनादि  
व्याहृतिजपान्तं सर्वं कृत्वोत्तराहुत्यादि । एवंलक्षणमेतदग्निहोत्रं स्यादित्याश्मरथ्यमतिः ।  
पुनर्होम इत्यालेखनमति ॥ ३ ॥

यदि पुरः पराहृतं स्कन्देदनुदाहृत्य चतुरभ्युक्षीय होतव्य-  
मन्यया वाऽभिदोह्यम् ॥ ४ ॥

'पुरः पराहृतं दर्भसमीपमानीतं' साधमानञ्च । तेष्वनुदाहृत्य स्रक्समीपं  
स्थालीमाहृत्य, 'उन्नीय च पुरुषधर्मेण । चतुरिति प्रदर्शनार्थम् । ततो होम, अभिदोहनं  
वा । केचित्-अनुदाहृत्येति स्रुचं नयन्ति स्थालीसमीपं पुनश्चागच्छन्ति 'मन्त्रै ॥ ४ ॥

यदि पुर उपसन्नं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यमन्यया  
वाऽभिदोह्यम् ॥ ५ ॥

उपसन्नं दर्भेषु स्थापितं यदि स्कन्दति ॥ ५ ॥

अथैकेषाम्—यदि पुर उपसन्नमहुतं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च  
होतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । अथाज्येन चारुणीमिति  
समानम् ॥ ६ ॥

उपसन्नमहुतं दर्भेषु स्थापितम् । होमार्थं 'त्त्वगृहीते, दर्भेषु च स्थापिते  
पूर्वमिदं वा प्रायश्चित्तम् । होमार्थं गृहीत इदमेव । यादृक्कीदृक्च हुत्वा पुनर्होमः ।

1. B. 2 दोनव्य

3 B. 2 reads प्राणादि सर्ग

5. B 2. reads ३ for आनीत

7. B 2 सतीर पश्चादगच्छति

9 B. 1. & 2. च गृहीते.

2. B. 1. पुनरिज्या.

4 B. 1 पुन

6 B 2 चतुरभ्युक्षीय

8. II 2. omits मन्त्रै

क 'प्रजापतेरि' अभिमन्त्रणं कृत्वा तत उत्तराहुत्यादि । 'एतदेवाभिदोह्यम्' इत्येवस्कन्देन प्रजापते-  
रित्यभिमन्त्रणमेव परानुरक्तं । अथ एतदध्यागमिहोममिरदुग्धदेशवेधे आदिरप्यमतिः । अभि-  
मन्त्रणात्मक एव होम इति तात्पर्यम् ।

ग. चतुरस्रतिम रतिना इत्यत्र 'चतुरास्रभ्युक्षयनम् चतुरास्रम् प्रदर्शनार्थं वा ।

१ 'प्रजापतेर्विश्वभृति तन्त्रे हुतमस्तीत्यत्र इत्यभिमन्त्रणम्' 'इत्येव लुपात्' 'पुनर्हो-  
मादौ' इत्यादिवाच्यम् । (अप्यर्थः पूर्वोदके ११ ११-१२)

५ वारणी च पूर्वन्त । द्रयोपत्तिरक्ता ॥ ६ ॥

“‘अस्कान्त्यौः पृथिवीमस्कान्त्युपभो युवा गाः । स्कन्नेमा विश्वा भुवना स्कन्नो यजः प्रजनयतु ॥ अस्कानजनि प्राजन्त्या स्कन्ता-  
ज्जाघते वृषा । स्कन्तात्प्रजनिपीमहि” इति स्कन्नममिमन्त्य “उन्नम्भय  
पृथिवीम्’ इत्यङ्गिरूपसृजेत् ॥ ७ ॥

स्मृतप्रायश्चित्तमुच्यते—अम्भानिति । द्वाभ्याममिमन्त्य ‘उन्नम्भय’ इत्यङ्गिरूप  
सृजेत्’ तन्मिश्रयेत् ॥ ७ ॥

यदनाहुतिमात्रं विप्रुडेव सा ॥ ८ ॥

अनाहुतिमात्रं जुगादूतम्, अहुषर्षमात्राद्वा, तत्र न स्मृतप्रायश्चित्तम्,  
विप्रुदुत्युत्पात् ॥ ८ ॥

यदि साय स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाशनीयात् । यदि प्रातरा  
होतोस्सायं नाशनीयात् ॥ ९ ॥

साय स्कन्ने आ होतो, प्रातर्होमात् नाशनीयात् । प्रात स्कन्ने आहोतोः  
सायम् । उभयत्राऽभिनिधि । हुते प्रातर्होमे अग्नौ कार्यम् । सायं स्कन्ने हुते  
सायमग्निद्वौत्रेऽग्नौ, प्रात स्कन्ने च । ‘सुरामिहोत्रद्रव्याणां स्कन्नात्नामेव विधि ।  
यत्रामिदोहन तत्र तज्जतीयद्रव्यस्य क्षेप ॥

दिव्या वा एतमशनिरभ्यवैति ‘यस्यामिहोत्रं शिरिशिरा-  
भवति । समोपासुमिति द्रूपाद्यं द्विग्यात् ॥ १० ॥

१ B १ अङ्गिरस्य

२ B २ omits तन्मिश्रयेत्

३ B २ omits होमात्

४ B १ reads उभयत्रापि

५ B २ reads कृते

६ B २ omits कार्ये

७ B १ reads सवर्षाङ्गि

८ B २ reads एव स्कन्तविधि

९ B १ तज्जतीयस्य B २ सज्जतीयस्य

क ‘अवते हेड’ उदुत्तमम्’ इत्याज्यहोम, स्मृत्येषु यादृकीहोम, अमिदोहनमुद्ययनम् ।

ख पुरोडासादिद्रव्यपरमिदम् ।

१ ते माहा ३ ७ १० ३

२ उन्नम्भय पृथिवीं भिन्वीद् दिव्य नभः ।

उद्वो दिव्यस्य नो देहीशानो विसृजा हविम् ॥

३ ‘अङ्गिहोत्रं शरत्तदावत्समोपासुमिति देष्टव्यमुदाहरेत्’ (आश्व श्री पुराणे ११ १९ )

दिवि भवा दिव्या अशनिर्विद्युत् । एतं यजमानमभिगच्छति यस्याग्निहोत्र-  
द्रव्य 'शिरशिरा भवति पच्यमानं शब्दं करोति, तत्र प्रायश्चित्तम्—समोषामुमिति  
आहाभ्यु । 'अमुमिति यं द्वेष्टि यजमान तस्य नाम गृह्यते । सर्वत्राऽग्निहोत्रेऽधिष्ठिते'  
याग्नोत्तार्यते' तावदेव तत् प्रायश्चित्तम् । अन्यत्र सर्वप्रायश्चित्तम् । अन्ये त्वाहु —  
अधिश्रयणाद्या परिसमाप्तेरेतत्प्रायश्चित्तमिति ॥ १० ॥

'यस्याग्निहोत्रेऽधिष्ठिते श्वाऽन्तराग्नी धावेत् गार्हपत्याद्भस्मादाय  
"इदं विष्णुर्विचक्रम" इति वैष्णव्यर्चाऽहवनीयाद् ध्वंसयन्नुद्भि-  
त्यैतयैव भस्मना शुनः पदमपि वपेत् ॥ ११ ॥

श्वाऽन्तरा गार्हपत्याहवनीययो धावेत् गच्छेत् गार्हपत्याद्भस्म गृहीत्वा  
'इदं विष्णुर्विचक्रम' इति गार्हपत्यादारभ्य, यावदाहवनीयस्तावत् ध्वंसयन् 'कुम्पयन्  
भस्मना गच्छति । एतयैवर्चा भस्मना शुनः पदमपि वपेत् प्रैकिरेत् । 'श्रुतेर्नात्र  
स्मार्तमुदकोक्षणम्' न गोभिराक्रमणम्, निन्दनात् भस्मनैव शौचम् ॥ ११ ॥

यस्याग्निमनाहृतं सूर्योऽभिनिघ्रोचेद्यत्र दीप्यमानं परापश्येत्तत  
आहृत्यैतं प्रविशानीति वैप आधीयते ॥ १२ ॥ इति दक्षिणाग्नेरनु-  
गतस्याधानकल्पः ॥ १३ ॥

अनाहृतम् "नानीतम् दक्षिणाग्निं सूर्योऽभिनिघ्रोचेत् अलमियात् ।

1. B. 2 reads शिरशिरा

2. B 2 omits अमुमिति

3 B. 2 reads विद्युते

4 B 2. उत्पीयते

5 B. 1. तावदेतत्.

6 B 2 कम्पयन्.

7. B. 2. क्षेप्यम्.

8 B 2 गोभिराक्रम

9 B. 3 निन्दनात्

10 B. 3 अनाहीतम्

क. 'यद्वागम्ययावत्तदेव, रक्षाय परानुविद्यमान, अपर्युज्यमान रक्षा । यदग्नेऽभिनिघ्रो-  
अनाहृतमोषाय, आनाहृतमाभ्यामपिद्व्यार' (तै मा १.४.४ ६.) इति धुनी शुनो मागेन  
गामतिनीय पुनरावर्तयेत्तदानीमग्रे पूरायेन रक्षयत्वात्मने रक्षाय यजमानपरानु मगर्पदे, यजमानप  
परानुहितरक्षार, यदि च शुन पदे जले निविधेत् तर्हि तज्जन्ममिरिकण्ठयेत् गार्हपत्याहवनीयाभ्यां  
समर्पदे इति गोराक्षमन्त्रगोदकोक्षणस्य च निन्दनात् भस्मनैव शौचम् इति ।

१ तै. मा १.४.४.६.

२ इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निरुधे पदम् । समुद्रमग्न्य र्वाङ्गु ॥

(तै. म. १.३.११.१)



‘अनाहार्यम्’, यत्र यस्मिन् देशे दीप्यमानं ज्वलन्त पश्येत्तत आह्वयामि करोति  
 ‘एत प्रविशानि’ इति । अनेन मन्त्रेण इति वैष आधीयते स्थाप्यते । एषा श्रुतिः ।  
 कस्यामेरजाहृतस्येति न जायते । सूत्रकारो ‘व्याचष्टे-दक्षिणाग्नेरनाहृतस्येषा श्रुतिरिति ।  
 दीप्यमानादग्नेरस्मिन्नीय ‘एत प्रविशानि’ इत्यनेन मन्त्रेण स्थापयितव्य इति न  
 ‘संभावसथ्ययो । यदा ‘वाऽनुगच्छति दक्षिणामिन्तस्य’ चाय निधिरेत प्रविशानीति ।  
 आधानकल्पेन स्थापनविधिरिति । अन्ये त्वाहु — आधानस्य आधानविधिरिति यैराहि-  
 तोऽन्याधेये तैरेव पुन स्थाप्यत इति ।

उपदेश — यत्र दीप्यमान परापश्येत्तत आहृत्य आहर्तव्य इत्येतान् । अनाहृते  
 एत प्रविशानीति वैष आधीयत इत्येतावता अनुगतस्य स्थापन दक्षिणाग्ने ॥ १२, १३ ॥

यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभिनिम्रोचेत् ॥ १४ ॥

‘अनुद्धृतमाहवनीयम्, अभिनिम्रोचेत् अन्तमियात्सूर्य ॥ १४ ॥

इति षष्ठी रुण्डिका

‘दर्भेण हिरण्यं प्रयध्य पुरस्तादरेत् । अन्वड्ढार्पेयो ब्राह्मणो  
 बहुविदमिनुद्धरेत् । अन्वड्ढग्निहोत्रेणानुद्धरेत् । आयतने हिरण्ये  
 ऽग्निं प्रतिष्ठाप्य नित्यमग्निहोत्रमुपसायातमितोरप्राणास्तिवा समन्य  
 हुत्वा भूर्भुवस्सुवरित्युपस्थाय वारुणं चरुं निर्वपेत् ॥ १ ॥

दर्भेण हिरण्यं ‘प्रयध्य बध्वा सुवर्णं पुरस्तादरेत् अग्ने कश्चित् ।  
 अन्वड्ढ अनुमार्गेण तस्य हिरण्यस्य पश्चात् । आर्पेयः य ‘स्वानृषी-वेद बहुविच ।

१ B १ & ३ आहार्यं

३ B २ च

५ B २ क पराधानविधि

७ B १ omits प्रयध्य

९ B १ reads तान्

२ B १ reads अयाचष्टे

४ B २ वा

६ B २ अनुदगाहवनीये

८ B १ & २ omit पश्चात्

क ‘अहर्दरेन दक्षिणत आहर्तति’ इत्येतच्च कार्यमि-यर्थः ।

ख यत्र वापि दीप्यमानं ‘गुचिगूतमग्निमनेन मन्त्रेणामौ दक्षिणामौ प्रवेशनं सङ्कल्प्य स्थापयेत् । अनेन  
 मन्त्रेण स्थापनं वा । ‘इति वैष आधीयत’ इति ब्राह्मणम्, तस्य वाक्यशेषो ‘दक्षिणाग्ने इति  
 सूत्रम् । अतो दक्षिणाग्नेरयमपधानकल्पं संभावसथ्ययोरनं भवति ।

ग अग्रे पुरस्तात्कश्चिद्ब्राह्मणो हरेदिति सम्भवं ।

१ तै आ १ ४ ४ १

‘अन्ये त्वाहुः—‘आपेय उद्धरेत्’ इति ‘तस्य व्याख्या बहुविदिति । सोमविद्वद्विद्वत् चतुर्होतृविद्वां’ ‘स ह्येव भूयो वेद’ इति श्रुतेः । बहुविदः पश्चादध्वर्युरग्निहोत्रेण सह गच्छेत् । ‘कर्म गार्हपत्यदक्षिणाम्योः सभ्यावसथ्ययोश्च कर्तव्यम् । ‘यदि नाहवनीयात्, शुन्यनान्तम् । परिस्तरणान्तं वा ‘यदि सर्वान् परिस्तृणाति । दुग्धयां गवि पत्न्याञ्चोपविष्टायां परिपिच्य ‘द्वावग्नी, ‘उपवेपादानादि समिदुपरिधारणान्तम् । ‘यत्रतत्रस्थो यजमान उन्नयनप्रैषमाह, ‘नाभिमिच्छित्ते तिष्ठति च ‘उद्धरे’ त्याह बहुविदम्’ । ततस्स ‘उद्धरति ‘वाचात्वे’ति । उद्ग्रियमाणे चामिमन्त्र्य’ ‘उर्वन्तरिक्षं वीहि’<sup>१०</sup>’ इत्युद्ग्रवत्यध्वर्युः । बहुविदा पूर्ववत्स्थापिते हिरण्येऽनौ नित्यमक्राम्यं पयः तदस्मिन्होमे नियम्यते<sup>११</sup> ‘पूर्ववृत्तं नित्यमिति ।

केचित्तदुपसाद्य पूर्ववत्समिदाधानादि परिस्तरणान्तं<sup>१२</sup> करोति आहवनीयस्य । ततोऽपरेणाहवनीयं यजमानो<sup>१३</sup> निष्क्रम्याचामति ‘विबुदसी’ति । केचित्पूर्वमाचामति यजमान-संस्कार इति । इहातिक्रामत्येवोपस्थानार्थम् । ततोऽध्वर्युः परिपिच्याहवनीयं धाराञ्च कृत्वा<sup>१४</sup> ‘विबुदसीत्यादि जपान्तम् । आतमितोः आतमनात् । यावच्छ्रान्तो<sup>१५</sup> भवति

- |  |                            |
|--|----------------------------|
| १. B. 2. omits तस्य व्याख्या बहुविदिति.      |                            |
| २. B. 2. चतुर्होतृविद्वान्, B. 1. होतृविदा.  | ३. B. 1. omits कर्म.       |
| ४. B. 1. omits यदि.                          | ५. B. 2. परिवेष.           |
| ६. B. 1. यत्रतत्र.                           | ७. B. 2. मीक्षिते.         |
| ८. B. 2. बहुविद.                             | ९. B. 2. अभिमन्त्रिते.     |
| १०. B. 2. वीहीत्यध्वर्युः                    | ११. B. 3. reads पूर्ववृत्त |
| १२. B. 2. Omits करोत्याहवनीयस्य, ततः.        | १३. B. 3. अनिष्क्रम्य.     |
| १४. B. 2. & 3. निपुशदिग्याहनिजपान्तं कृत्वा. | १५. B. 2. तान्त.           |

क. ‘आपेय उद्धरेत्’ ( तै. ब्रा. १.४.४.२. ) इति ब्राह्मणतस्यापेयशब्दस्य व्याख्या सूत्रकारेण बहुविदिति क्रियत इति ।

ख. ‘प्रजापतिरक्रामयत् प्रजास्सज्येय’ इति प्रश्नद्वयस्यार्थम्, ‘अत्र वै चतुर्होता’ इत्यनुवाक्यार्थं वो जानाति स सोमविषनुर्होतृविष ।

ग. यथाहवनीयात्सभ्यावसथ्ययोरुपस्थानादिति, तर्हि शुन्यनान्त परिस्तरणान्तं वा कर्तव्यमिति सम्बन्धः ।

घ. दक्षिणामेभिन्नयोनिवे । एतयोनिन्वे स्वाहवनीयोदरणादूर्ध्वं दक्षिणामेः प्रयजनान्पूर्वं गार्हपत्यदेव परिपेचनम् । सभ्यावसथ्ययोर्भिन्नयोनिन्वेऽपि परिपेचनाभावः, गार्हपत्यादीनां त्रयाणामेव परिपेचनस्योपदेशादिति ।

च. ‘ब्राह्मण आपेय उद्धरेत्, ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः’ ( तै. ब्रा. १.४.४.२. ) इति ब्राह्मणार् यावन्तर्धं देवतास्नास्मर्वा वेदविदि ब्राह्मणे यस्मिन् इति शुन्यनाराधनवेदेषताकृतृमिदनुदरणम् । अतो बहुविदुदरणीति ।

तावदप्राणन् अनुचक्षुसत्वासिन्वा समन्य उच्युस्य हुत्वा 'अग्निर्ज्योति'रिति, वृष्टयन्ते  
'भूर्भुवस्सुवरित्युपस्थायाध्वर्युस्समाप्य होमं, वारुणं चरुं करोति । अनन्तरं 'निधुदुद्धरणादि ।  
यदा तु नक्तधारणपक्षस्तदा तस्मिन्नेग्नौ । केचित्त्वसति साक्षाद्वचने रात्रौ करणं  
नेच्छन्ति ॥ १ ॥

व्रातभृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति कृते हिरण्यत्प्रणयनमेके  
॥ २ ॥

'द्वितीयेष्टि' अग्नये व्रतभृते एकेषा मतेन । "अवते हेड" "उदुत्तमम्" इति  
वरुणस्योक्ते । व्रतभृत् "त्वमग्ने व्रतभृत्" इति । 'हिरण्यप्रणयनवर्जम् । समानमन्यत् ॥ २ ॥

यदि सायमग्निहोत्रकालोऽतिपथ्येत "दोषा वस्तोर्नमः स्वाहा"  
इति कालसमापादनीयं होमं कृत्वा नित्यमग्निहोत्रमुपसाद्या तमितोर-  
प्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत ॥ ३ ॥

निशाया 'व्यतीताया सायकालतिपत्तिरनापदि,' सङ्कल्पितकालातिपत्तौ वा ।  
अन्य काले येन सम्पद्यते स कालः 'समापादनीयः । त हुत्वा 'गोदोहनादि । नित्यमग्नि-  
होत्रमुपसाद्येत्युक्तार्थम् । उपस्थाने कृतेऽविकृतो होमस्समाप्यते ॥ ३ ॥

यदि प्रातः 'प्रातर्वस्तोर्नमस्स्वाहा' इति कालसमापादनीयं  
होमं हुत्वा नित्यमग्निहोत्रमुपसाद्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य  
हुत्वा भूर्भुवस्सुवरित्युपतिष्ठेत ॥ ४ ॥

१ B २ वायाय

२ B १ reads विहरणादि

३ B १ omits द्वितीयेष्टि

४ B ३ reads मते

५ B ३ अधिरण्यस्य

६ B १ omits व्यतीतायां

७ ॥ २. समापादनीय

८ B २ omits गो

क देवया देवयाग । मकारलोप'त्वा'दस । अनुष्टम् असेवितम् । यस्मादनुष्ट न सेवित रात्रौ देवै  
तस्मादात्रौ नेष्टि कर्तव्या ।

ख श्रोभृते द्वितीयेष्टि ।

ग. अनापदि मुत्पकालेष्वग्निहोत्राकरणे कालातिपत्ति । प्रभृते प्रदोषादिसङ्कल्पितकाले होमाकरणेऽपि  
कालातिपत्ति । आपदि ॥ प्रभृत्स्यापि 'यत्पूर्वरात्र' इत्यदिविधानाच्च कालातिपत्तिरिति ।

१ स्वमग्ने व्रतभृज्जुचि । देवा 'आसादया इह ।

अग्ने हव्याय योढवे ॥ तै. प्रा. २ ४ १ ११

चरो दक्षिणा ॥ ५ ॥

‘सङ्गवे व्यतीते प्रातः कालातिपत्तिः । ‘सङ्कल्पितकालातिपत्तौ वा ‘प्रातर्वस्तोर्न-  
मस्त्वाहा’ इति होमः । समिदाधानादि पूर्ववत् । अज्ञान्यपि तदानीं होमकाले कर्तव्यानीति ।  
सायं होमे तु ‘दोहनमस्तमिते । पत्युपवेशनादि होमकाले । व्याहृतिभिरुपस्थाय वरदानम-  
ध्ययोः ‘हुत्वा’ इति वचनात् ॥ ४, ५ ॥

हुत्वाऽऽहवनीयमुद्राप्यान्वग्निः उपसामग्रमग्नयत् इत्यन्यं  
प्रणीय “इहैव क्षेम्य एधि मा प्रहासीन्माऽमुमामुष्यायणम्” इत्या-  
दित्यमुपस्थाय मैत्रं चरं निर्वपेत् ॥ ६ ॥

परिसमाप्ते आहवनीयानुगमनम्<sup>१</sup> । ‘अन्वग्निः’ इत्यन्यस्याहवनीयस्य प्रणयनम् ।  
इष्टिः सायंहोमार्थस्य । ‘मा प्रहासीन्मा’ ‘देवदत्तं वात्स्यम्’ इत्यादित्योपस्थानम् ।  
<sup>२</sup>जीवत्सु पूर्वपुरुषेषु वात्स्यायनमिति । वारुणमैत्रसौर्या आग्नेयविकाराः । ‘वृक्षवच्च विभक्तयः ।  
“‘अयं मित्रः” “‘अनमीवासः” इति मित्राय ॥ ६ ॥

सौर्यमेककपालमेके समामनन्ति ॥ ७ ॥

“उदुत्यं” “चित्रम्” इति ‘सूर्याय । एककपालधर्मा वैशेषिकाः । नव प्रया-  
जानूयाजाः, पृषदाज्यं बर्हिरादि सर्वमिति केचित् । य आग्रयणे वैशेषिक आस्नातस् एव  
तस्य लिङ्गदर्शनादितरस्यादर्शना<sup>३</sup>दित्यापस्तम्बमतिः ॥ ७ ॥

संस्थितायामिष्टयामाहवनीयमेवैतदहरिन्धानावनश्नन्तौ वाग्य-  
तावासाते यजमानः पत्नी च ॥ ८ ॥

1. B. 1 reads मङ्ग्यवान्निपत्ती.

2. B. 2. adds केचित् after अनुगमनम्.

3. B. 1. जीवत्सु पुरुषेषु

4. B. 2. omits वृक्षवच्च to अनूयाजाः.

5. B. 2. मीधस्य.

6. B. 1. reads माङ्गान्नमन्वादिषः.

क. ‘सङ्गवान्तः प्रातः’ इत्याश्चलायनः ।

ख. ‘अस्तमिते दोग्धि’ इति तस्य स्वकाल्यवा ॥

१ अयं मित्रो नमस्यस्मुदोरो राज्ञा मुक्षत्रो अजनिष्ठ वेधा ।

तस्य यय<sup>२</sup>मुमती यज्ञिषस्यापि भद्रे सोमनमे स्याम ॥

२ अनमीरास इदया भदन्तः निजम्भयो पीरमया पृथिव्याः ।

भादित्यस्य प्रतमुपस्थन्तः ययं मित्रस्य मुमती स्याम ॥

(सं. प्रा. २.८.७.५.)

संस्थितायां मेव्या सौर्यैष्टौ<sup>१</sup> वा आहवनीयमेव न दक्षिणाग्निम्, आहार्य-  
मेतदह । सायहोमार्थमिन्धनम्<sup>२</sup> । प्रातर्होमेऽन्य प्रणीयते । अन्यत्र त्वहर्हणेन<sup>३</sup> रात्रि  
ग्रहणेन वाऽहोरात्रयोर्महण परिसमाप्तं भवति । इन्धन पुन पुन क्षिपति । साय होमे  
दक्षिणाग्न्यादिरन्य ॥ ८ ॥

द्वयोः पयसा पूर्ववत्सायमग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ ९ ॥

द्वयो पयसाऽग्निहोत्रम् ।<sup>४</sup> अग्निहोत्रम्याख्या पूर्णमिति पूर्वम् ॥ ९ ॥

यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभ्युदियाचतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्वरेत् ।  
अन्वड्डाप्यंगो ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्वरेत् । अन्वड्डग्निहोत्रेणानृ-  
द्वद्वरेत् । आयतनेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य<sup>५</sup> "उपाः केतुना जुपतां यजं देवेभिर-  
न्वितम् । देवेभ्यो मधुमत्तमं स्वाहा" इति प्रत्यङ् निपद्याज्येन  
जुहुयात् ॥ १० ॥

अभ्युदियात् अनुद्धृत आहवनीये उदयं कुर्यात् । चतुर्गृहीतमाज्यं जुहा  
मानीयाहवनीयस्य पुरस्ताद्वरेत् ।<sup>६</sup> तमन्वड् ब्राह्मण आर्षेय आहवनीयेन सह, तमन्वग्निहोत्रेण  
सहाध्वर्यु पूर्णम् कर्म स्थापित आहवनीये "उपा केतुना" इति प्रत्यङ्मुख उपविद्याज्य  
जुहुयात्<sup>७</sup> येनानीतम् । तत पूर्ववत्समिदाधानादि ॥ १० ॥

अग्निहोत्रस्य स एव होमकल्पः । तत्प्रायश्चित्तं यत्प्रातः  
कालातिषत्तस्य ॥ ११ ॥

नित्यमग्निहोत्रमुपसाधेत्येवमादि स एव होमकल्प । कालगमापादनीयहोमवर्जम् ।  
उपस्थानपरदाने कृत्वा होमपरिसमाप्ति । आदित्योपस्थानादि । द्वयो पयसा<sup>८</sup> होमान्तम् ।  
तदेव प्रायश्चित्त यत्प्रातः कालातिषत्तौ ॥ ११ ॥

एतावन्नाना । नात्राहवनीयमनुगमयति ॥ १२ ॥

<sup>९</sup> एतावन्नानाभाव । नात्राहवनीयस्यानुगमनम् । अग्निहोत्राहवनीय एव  
त्रैरादि ॥ १२ ॥

१ B १ इतरस्य न स्यादिति

३ B २ मन्धन

५ B २ क्षिप्त

७ B १ reads अग्निहोत्र

२ B २ सौर्यैष्टौ

४ B २ omits रात्रिग्रहणेन

६ B २ omits अग्निहोत्रम्याख्या पूर्णमिति ।

८ B २ एव नानाभाव

अथैकेषाम् । यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभिनिघ्नोचेदभ्युदियाद्वा  
॥ १३ ॥

अन्येषां शाखिनां मतिः ॥ १३ ॥

इति सप्तमी कण्डिका

“ मनो ज्योतिर्जुपताम् ” “ त्रयस्त्रिंशत्तन्तवः ” इति द्वे  
चतुर्गृहीते जुहुयात् ॥ १ ॥

“ मनो ज्योतिर्जुपताम् ” इत्येकं चतुर्गृहीतं हुत्वा “ त्रयस्त्रिंशत् ” इति द्वितीयम्  
अग्निहोत्रार्थ एव विह्वतेऽमौ, तदङ्गत्वात् । <sup>क</sup>इष्टयस्तु तन्त्रभिन्नाः । <sup>त</sup>तस्मात्तासामन्योऽग्निः ।  
<sup>ग</sup>केचित्तु हुत्वा प्रायश्चित्तमग्निहोत्रार्थं प्रणयनम् । शास्त्रान्तरस्थो विधिः विकल्प्यते सर्वत्र  
न <sup>ग</sup>समुचीयते ॥ १ ॥

यस्य विप्रक्रान्तमहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियाद्यथा विज-  
निष्यमाणो न विजनिष्यमाणो न विजायेत तादृक् तत् । आत्मानं वा  
ह यजमानो रुणद्धि सर्वज्यानिं वा जीयते । नित्यमग्निहोत्रमुपमाद्या  
तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवस्सुवरित्युपतिष्ठेत् । एक-  
हायनो दक्षिणा ॥ २ ॥

१. B. ३. reads गृहीत्वा.

२. B. १. reads विह्वते.

३. B. २. तासामन्योऽग्निस्तस्मात्.

क. इमौ चतुर्गृहीतहोमौ अग्निहोत्रार्थमुद्धृत एवामौ कार्यौ, तयोरग्निहोत्राहृत्येन भिन्नतन्त्रस्थाभाषायां ।  
इष्टयस्तु भिन्नतन्त्राः । अतोऽन्यतरमुत्पादनीयम् ।

ख. हुत्वा प्रायश्चित्ताहुतिद्वयं पुनरग्निहोत्रार्थं प्रणयन्ति केचित् ।

ग. प्रतिपदभेदेन निरपेक्षोपदेशाच्च समुच्चयः । अयमत्र निष्कर्षः—आपदि होमकालातिपत्तौ अनुद्धृत-  
प्रायश्चित्तहोमद्वयं बहुविदुदरणं वा कृत्वाऽग्निहोत्रहोमः । अनापदि होमकालातिपत्तौ अनुद्धृत-  
प्रायश्चित्तं कालममापादनीयञ्च कृत्वाऽग्निहोत्रहोमः । अत्रानुद्धृतप्राश्चित्ताहुती द्वे एवेति केचित्,  
इतरस्य विरोधात् । तथाहि—प्रातःकालातिपत्तौ आहवनीयानुगमस्याह्वायचतुर्गृहीतमाज्ये पुरस्ता-  
दित्ययं, नात्राहवनीयमतुगमयतीति तत्र निषेधात् विरोधः । अन्ये त्वयं विरोधः प्रातःकाले, सायं  
काले तु विरोधाभावाद्बहुविदुदरणमपि विवक्ष्येन कर्तव्यमित्याहुः । होमकालाविरोधे तद्विरुद्धोऽनुद्धृतं  
तत्कालातिपत्तौ अनुद्धृतप्रायश्चित्तं कालममापादनीयञ्च कर्तव्यमिति ।

१. मनो ज्योतिर्जुपताज्ये नित्यद्वयं यज्ञं सप्तमिं दद्यात् ॥

शुद्धस्पर्शस्तनुतामिमं नो विधे देवा इह मादयन्ताम् ॥

( नै. म. १.५.३.५. )

२. त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो ये विततिरिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते ॥

तेषां त्रिंशं प्रायेतहयानि त्वाहा यमो देवा स्वधेनु ॥

( नै. म. १.५.१०.४. )

विप्रक्रान्तम् आरब्धमनुदिते होष्यामीति । <sup>क</sup>समिदाधानादि । <sup>ख</sup>परिषेचनादी-  
त्युपदेशः । अहुतायाश्च पूर्वाहुतौ सूर्य उदेति, यथा विजनिष्यमाणो प्रसूयमानो  
न 'विजायेत तादृक्तत् । अग्निहोत्रमार्तिगतं मन्येताध्वर्युः । <sup>ग</sup>यद्वाऽग्निहोत्र-  
होमोजन्यकः । यजमानो रुणद्धि <sup>घ</sup>आध्यायन्तेऽस्य स्रोतासि । <sup>ङ</sup>सन्निरोधं प्राप्नोति । सर्व-  
ज्यानिः सर्वस्वहानिः । नित्यमग्निहोत्रमिति पूर्ववदुपस्थानान्तम् । एकहायनः एकवर्षः ।  
<sup>च</sup>सा दक्षिणा अध्वर्योः ॥ २ ॥

हुत्वा तदुद्गास्य पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्याश्मरथ्यः ॥३॥

हुत्वा वृष्टयन्तात्परं 'होमं समाप्य तदुद्गाम्य तत्परित्यज्य विधानेनाभिजातं पुनराधेयं  
'प्रायश्चित्तिः । अनन्तरं 'न वर्षासु । अन्याधेयमपि लभ्यते आलेखनमतादित्युपदेशः' ॥ ३ ॥

अथैकेषाम्—'यद्यन्ते स्यादुन्नीय प्राहुदाद्रवेत् । स उपसाया  
तमितोरासीत् । स यदा ताम्येदध भूः स्वाहेति जुहुयात् । प्रजापतिर्वै  
भूतस्तमेवोपासरत्स एवैनं तत् उन्नयति नार्तिमाच्छति यजमान इति  
विज्ञायते ॥ ४ ॥

१. B. २. विज्ञायते.

२. B. १. आधीयन्ते तस्य.

३. B. २. स.

४. B. २. omits होम

५. B. २. प्रायश्चित्.

६. B. १. omits न

क. अनुदिते होष्यामीति सहलभ्य होमाग्राणुदिते समिदाधानादि । उदितानुदितहोमयोः प्रणयनस्यानुदिते  
कर्तव्यत्वाद्नुदितहोमे प्रणयनादूर्ध्वमुदयस्यावश्यमावाप्तकान्तमग्निहोत्रमिति विनिर्दिष्टानुपपत्तिः ।  
समिदाधानादेश्च पूर्वकालस्याविधानाद्येवमसमानकाल्यत्वाद्नुदितहोमे सहस्त्रिंशते प्राग्घोमाद्भ्युदये  
वक्ष्यमाणनैमित्तिक भवतीति ।

ख. समिदाधान-सूत्रधन परिस्तरणानामनियतकाल-व्यापारिषेचनादेर्निश्चयबोधसमानकाल्यत्वात्तदूर्ध्वमुदये नै-  
मित्तिकमित्युपदेशमतम् ।

ग. आर्तिगतत्वात्प्रियमाणोऽप्यग्निहोमो निष्प्रयोजनः ।

घ. अग्निहोनादरणेन यजमानस्य घ्नोतासि मूत्रपुरीषादीनि आप्यायन्ते ऊर्ध्वतानि भवन्ति । तेन यज-  
मानस्तोत्रां सन्निरोधं प्राप्नोति ।

ङ. 'यस्य बोमावनुगतौ' इत्यत्र पुनराधेयधुतेरन्याधेयेऽपि तुन्यतया आलेखनव्याख्यानादिह सूत्रा-  
नुक्तोऽपि स पथः वर्तव्य इत्युपदेशमतम् ।

‘अथैकेषाम् । अस्मच्छाखामाह सूत्रकारः । तेन <sup>१</sup>खाण्डेयानधिकृत्य कृतं सूत्रम् । यद्यन्ते स्यात् यदि समीपे यजमानस्त्यात् । <sup>२</sup>स उन्नीय स्वयं प्राङ्मुदात्रेत् <sup>३</sup>गच्छेदा-  
ह्वनीयं प्रति स उपसाद्य व्याहृतिजपान्तं कृत्वा । आ तमितोः <sup>४</sup>आश्रमोपजनना-  
त्तिष्ठेत् । श्रान्तो <sup>५</sup>भूत्वा भूःस्वाहेति पूर्वाहुतिं जुहुयात् । प्रकृतिवदुत्तराहुत्यादि । प्रजा-  
पतिर्वै भूतो नित्यजातः <sup>६</sup>तमेवोवासरत् तमुपागच्छच्छरणम् । तस्य होमं कुर्वन् स एवैनं  
तत उन्नयति तस्माद् दोषादुद्धरति । ‘नार्तिमाप्नोति यजमानः’ इति श्रुतिः । नात्राग्नित्यागः ।  
प्रजापत्यं हविः प्रजापतिः प्रजामित्यूहः । परतोऽप्युन्नयनादाहोमात्सन्निहिते <sup>७</sup>यजमाने  
एतत्प्रायश्चित्तम् । उन्नयनादित्युपदेशः<sup>क</sup> ॥ ४ ॥

यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत द्यहे ऽयहे चतुरहे वाग्नये तन्तुमते-  
ऽष्टाकपालं निर्वपेत् ॥ ५ ॥

विच्छिन्नेऽग्निहोत्रहोमे एकाहे द्यहे च ब्राह्मणोक्तमपि लभ्यते “<sup>ख</sup>उतैकाहमुत’ द्यहं  
न <sup>१०</sup>जुह्वति ” इति । परतश्च त्रिरात्रादन्याधेयमेव, अग्निहोत्रस्याग्निगुप्त्यर्थत्वात् । अग्नये तन्तु-  
मते, अग्ने तन्तुमन्, अग्नि तन्तुमन्तम्, अग्नेस्तन्तुमतः, अग्निस्तन्तुमानिदम् ॥ ५ ॥

<sup>१</sup>स्वयं कृण्वानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गो वृषभः शोशुचानः ।  
प्रत्नं सधस्थमनुपश्यमान आ तन्तुमग्निर्दिव्यं ततान । त्वं नस्तन्तुरुत  
सेतुरग्ने त्वं पन्था भवसि देवयानः । त्वयाऽग्ने पृष्ठं वयमारुहेमाथा  
देवैः सधमादं मदेमेति याज्यानुवाक्ये ॥ ६ ॥

“स्वयं कृण्वानः सुगम् ” “ त्वं नस्तन्तुः ” इति प्रधानस्य ॥ ६ ॥

1. B. 1 reads अथैकेषामित्यस्याऽऽशयां.

2. B. 2. reads साण्डेयान्.

3. B. 1. तदुन्नीय.

4. B. 2. अनुगच्छेत्.

5. B. 2. आश्रमापजनना.

6. B. 2. omits भूत्वा.

7. B. 1. उपानरेतमुपागच्छेत्.

8. B. 2. reads मन्त्रिदिने लक्ष्यं पन्थ.

9. B. 2. अग्निहोत्रस्य.

10. B. 1. जुहोति.

क. उन्नयनादिभिर्मितिकृतिर्देवास्तिगममिहोत्रमित्यादिरूषो विधिरसन्निहिते यजमान इत्युपदेशमतम् ।

ग. “ तस्माद्यस्यैव विदुषः उतैकाहमुत द्यहं न जुह्वति हुनमेवास्य भवति ” इति यचनादग्निहोत्रप्राङ्मुदात्र-  
विदुषः आपदि होमचतुष्टयाकार्येऽपि न दोष इति ।

१ तै. मा. २.१.७.५.

२ तै. मा. २.४.२.५

२।



“तन्तुं तन्वन्” “उदुध्यस्वाग्ने” “उदुत्तमम्” “उद्वयं तमसस्परि” “उदुत्यं” “चित्रम्” इत्युपहोमाः ॥ ७ ॥

“तन्तुं तन्वन्” “उदुध्यस्वाग्ने” “उदुत्तमम्” “उद्वयं तमसस्परि” “उदुत्यं” “चित्रम्” इत्युपहोमाः पठेते ॥ ७ ॥

हव्यवाहमभिमातिपाहं रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं दीव्यतं पुरन्धिमग्निं स्विष्टकृतमाहुवेम ॥ स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि विश्वा देव पृतना अभिष्या उरुं नः पन्थां प्रदिशन्वि माहि ज्योतिष्मद्वेद्यजरं न आयुरिति सांयाज्ये ॥ ८ ॥

नारिष्ठान् हुत्वा ‘हव्यवाहं स्विष्टम्’ इति स्विष्टकृतः । यद्यग्निर्धीमते’ तत् एतन्मायश्चित्तम् । अनुगते भूयोऽनुगयतप्रायश्चित्तं पुनराधेयमन्याधेयं वा ॥ ८ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका

इत्यापस्तम्बीयश्रीतसूत्रीयधूर्तस्वामिभाष्ये द्वितीयः पटलः ॥

१. B. २. reads इत्यादिकान् धनुपहोमान् हुत्वा नारिष्ठान्.

२. B. २. reads यद्यग्निं एतन्मायश्चित्तमन्याधेयं पुनराधेयमन्याधेयं वा ।

१ तन्तुं तन्वन्प्रज्ञो भानुमन्विहि ज्योतिष्मन्त. पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुत्थणाय ययत जोगुणामपो मनुर्मव जनया दैव्यं जगम् ॥

(तै. स. ३.४.२.२.)

२ उदुत्तम वरण पादमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रयाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तत्रानागतो अदितये स्याम ॥

(तै. स. १.५.११३.)

३ ‘उद्वयं तमसस्परि’ पदयन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तरम् ॥

(तै. वा. २.४.४.९.)

४ उदुत्यं जातवेदस देवं वहन्ति केतवः । दत्ते विश्वाय सूर्यम् ॥

विश्व देवानामुदगादनीक धनुर्मित्रस्य वरणस्याग्ने. ।

अथ वा वावाहृषिरी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा उगतस्तस्थुषश्च ॥

(तै. स. १.४.४३.१.)

